

Lelkészek, nemesek, polgárok

Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből

LELKÉSZEK, NEMESEK, POLGÁROK
TANULMÁNYOK A RÁDAY GYŰJTEMÉNYBŐL

LELKÉSZEK, NEMESEK, POLGÁROK

polgárok

Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből

tanulmányok

tanulmányok

RÁDAY GYŰJTEMÉNY TANULMÁNYAI 18

Lelkészek, nemesek, polgárok

Tanulmányok a Ráday Gyűjteményből

Szerkesztette
Berecz Ágnes

Ráday Gyűjtemény
Budapest, 2019

A borítón
Göböl Gáspár
feltételezett alakja
a kecskeméti keresztelőkészletről

Ráday Gyűjtemény
Felelős Kiadó: Berez Ágnes
Nyomdai előkészítés: Fekete Sas Kiadó
Készült az OOK-Press Kft.
veszprémi nyomdájában
Felelős vezető
Szathmáry Attila
ISBN 978 963 8299 17 8
ISSN 0238 5082

© Ráday Gyűjtemény, 2019

Tartalomjegyzék

Évkönyv helyett – Előszó (<i>Berecz Ágnes</i>)	7
Bujtás László Zsigmond: Lelkészavatás egy holland hadihajó fedélzetén – Gilles Viret, a gályarab prédikátorok „ismeretlen” ismerőse	9
Berecz Ágnes: Ráday Gedeon a tudás hasznáról	33
Pataky Ildikó: A könyv hosszú útja.	48
Bíró Gyöngyi: A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának készlő antikvakatalógusa	70
Fogarasi Zsuzsa: A kecskeméti eklézsia elveszett keresztlő készletének titkai	79
Ötvös Nagy Ferenc: Így készült a kecskeméti eklézsia elveszett keresztlő készletének rekonstrukciója	94
Varga Zsófia: Ráday (IV.) Gedeon	116
Kovács Ábrahám: Tompa Mihály egyházi munkájának protestáns szellemi háttere és teológiai gondolkodása prédikációi alapján.	130
Sárai Szabó Katalin: „A magyar író nő szerencsésen összeházasodott a kalotaszegi asszonnyal” – Női minta a 19. század végén: Gyarmathy Zsigáné, a nagyasszony	158
Szatmári Judit: „Ember az országút szélén” – A Nyugatra menekült magyarság és a Nyugat-európai Protestáns Lelkigondozói Szolgálat 1945-1950	185

Molnár Sándor Károly: „...kivülálló látogassa meg
 a gyülekezeteket, mert csak az tudja megállapítani
 az elpusztultság mértékét” – Ravasz László feljegyzése
 az 1946. június 8-11. közötti egyházlátogatásról
 a vértessaljai egyházmegyében 202

Évkönyv helyett

Előszó

A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1956-ban jelent meg először. Pap László főigazgató, alapító szerkesztő elgondolása az volt, hogy érdemes maradandó formában, rendszeresen közreadni a Ráday Gyűjteményben folyó tudományos- és kutatómunkák eredményeit. Az első Évkönyvet azonban politikai okokból csak 1982-ben követte a második, ekkor már Benda Kálmán gyűjteményigazgató gondozásában. A célkitűzés nem változott, csupán kibővült: az Évkönyv publikációs felületet biztosított a Ráday Gyűjtemény munkatársainak, valamint a Gyűjtemény körül csoportosuló kutatóknak. Elsősorban a Ráday Könyvtárban, Levéltárban és Múzeumban őrzött anyag közreadása, ismertetése állt a fókuszban, de helyet kaptak az egyetemes és magyar protestáns egyháztörténetre, művelődéstörténetre, az egyházak tevékenységére vonatkozó közlemények is. Ettől kezdve rendszeresen, bár nem évente jelent meg a kiadvány.

Az utolsó, a 11. sorszámot viselő Évkönyv 2005-ben látott napvilágot. Ezután elsősorban anyagi okokból, másodsorban szerkesztési problémák miatt – az egyre erőteljesebb publikációs kényszertől hajtva a kutatók igyekeztek ott elhelyezni tanulmányaikat, ahol azok minél hamarabb megjelenhettek, míg az Évkönyv kiadása évekig nem látszott biztosíthatónak – megszakadt a hagyomány.

Mivel egy évkönyv kiadását továbbra sem tudnánk évente vállalni, és nem lenne szerencsés a rendszertelen és kiszámíthatatlan megjelenés sem, a Ráday Gyűjtemény Évkönyv-sorozatát lezártnak tekintjük. Ám annak eredeti célkitűzése továbbra is aktuális: szeretnénk hírt adni eredményeinkről, a Gyűjtemény részintézményeiben folyó munkákról, munkatársaink és kutatóink témáiról. Kötetünk így továbbviszi az Évkönyv hagyományát, és reméljük, hogy időről-időre újabb, hasonló tanulmánykötetekkel jelentkezhetünk „*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*”-sorozat keretében.

Szerzőink közül Bujtás László Zsigmond, Pataky Ildikó és Varga Zsófia a Ráday Könyvtár és Levéltár kutatói; köszönjük rendelkezésre bocsátott tanulmányaikat. Kovács Ábrahám (DRHE) Tompa-tanulmánya eredetileg egy konferenciakötet számára készült, mivel azonban a kötet kiadása megghiúsult, ebben a kötetben örömmel adunk neki helyet. A többi szerzők valamennyien a Ráday Gyűjtemény munkatársai – köszönöm munkájukat, és azt, hogy létrejöhettek ez a kötet.

Berecz Ágnes
gyűjteményigazgató
szerkesztő

Bujtás László Zsigmond

Lelkészavatás egy holland hadihajó fedélzetén – Gilles Viret, a gályarab prédikátorok „ismeretlen” ismerőse

Szüleim emlékének

A gályarab prédikátorok a velük történekről az események idején számos levélben tájékoztatták honfi- és kortársaikat, majd szabadulásuk után Otrókosi Fóris Ferenc egy rövidebb,¹ illetve Kocsi Csergő Bálint egy hosszabb összefoglaló műben² örökítették meg az utókor számára szenvedéseiket és megszabadulásukat. Bár az utóbbi mű szerzője bővebben tárgyalja az eseményeket, ennek ellenére sok részletet még ő sem jegyzett fel: szabadulásuk közvetlen előzményeit, szabadon bocsátásukat és a Michiel de Ruyter admirálissal való találkozásuk részleteit a holland források részletesebben őrizték meg.³ Az ezt követő, az 1676. február 12. és

¹ OTROKOSI FÓRIS FERENC, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsis divinitus data*, s. a. r. HERPAY GÁBOR, Debrecen, (Editio Fratemitatis Pastorum Helveticae Confessionis addictorum in Hungaria, Series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I), 1933. Magyar fordítása: OTROKOSI FÓRIS FERENC, *Fenevad dühöngése*, ford. HERPAY GÁBOR, Bp. (Régi Magyar Református Könyvtár, III. sorozat, 1.), 1933.

² KOCZI CSERGŐ BÁLINT, *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum* = FRIEDRICH ADOLF, LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728, 746–919.

³ ABRAHAM VAN POOT, *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*, Amsterdam, 1684, 438–441;

március 25. közötti időszakról, vagyis a kiszabadításuk, majd a holland hajókra kerülésük, végül egy Velencébe tartó angol hajóra való átszállásuk közötti időszakról a magyar lelkészek alig emlékeztek meg.

Kocsi Csergő Bálint szűkszávúan csak annyit jegyzett fel, hogy „Ruyter asztalánál volt közülük egy, név szerint Nikléczi Sámuel evangélikus lelkész, Häen altengernagnál három, a többi tiszteknél négy, három vagy legalább egy egyén.”⁴ Otrokocsi Fóris Ferentől tudjuk, hogy ő volt az egyike a Den Haen altergernagy hajójára kerülteknek,⁵ Kálnai Pétertől pedig azt, hogy őt Matthijs Meegang kapitánynál helyezték el.⁶

Az újabb kutatásoknak köszönhetően ma már tudjuk, hogy a prédikátorokat szabadulásukat követően összesen tizennégy holland hajón osztották el, és az iratokból az is kiderül, hogy Czeglédi Péter Johan de Jong kapitány hajóján kapott helyet.⁷

Annak ellenére, hogy a magyar lelkészeket több hajón helyezték el, nem voltak elszigetelve egymástól. Az alapján, hogy a magyar lelkészek nemcsak a számukra kijelölt hajókon, hanem másokon

Geeraert BRANDT, *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruiter*, Amsterdam, 1687, 962–963.

⁴ Idézi: THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, II (Pozsony, 1998), 134.

⁵ BUJTÁS László Zsigmond, *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*, Lymbus. Magyar-ságtudományi Forrásközlemények, 3(2005), 89.

⁶ ANTALFI János, *Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen*, Sárospataki Füzetek, 7(1863), 164.

⁷ BUJTÁS László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok megszabadítása holland források tükrében*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 11(2005), 133, 135–136.

is megfordultak,⁸ joggal feltételezhető, hogy ha máskor nem, a vasárnapi istentiszteletek alkalmával találkozhattak egymással. Mivel a holland hajókon ezeket a vasárnapi alkalmakat komolyan vették, és a De Ruyter admirális vezette földközi-tengeri holland hajóhadnál két lelkész is működött, nekik már csak hivatásukból adódóan is gondoskodniuk kellett arról, hogy ezeket az alkalmakat a magyarok számára is megteremtsék.

A holland flottánál működő lelkészeknek annak ellenére, hogy formálisan általában a flottát vezető admirális vagy helyettese, az altengernagy mellé nevezték ki őket, természetesen az adott hajóhad minden tagjával foglalkozniuk kellett, és mindenekelőtt a gondjukra bízott emberek lelki gondozása volt a feladatuk. Ez mindenekelőtt az imák vezetésében, a vasárnapi istentiszteletek alatti igehirdetésben, az úrvacsora kiszolgáltatásában nyilvánult meg, de ugyanígy feladataik közé tartozott a betegeknek és a betegség vagy a tengeri ütközetekben szerzett sebek következtében haldoklóknak szánt lelki vigasztalás, és a tengeren elhunytaknak az esti ima kíséretében történő tengerbe temetése.⁹ A szélsőséges eseteket (vihar, ütközetek) leszámítva a napok a reggeli imával kezdődtek és az estivel záródtak, ezeken az alkalmakon egy-egy szentírási részletet is felolvastak és zsoltárok éneklésével zárták azokat, így ezek az alkalmak a hajókon levők számára egyszersmind a szolgálat kezdetét és végét is jelezték. Ugyancsak

⁸ Lásd Ernestus Ludovicus Zuhm 1676. március 21-én kelt bejegyzését „in navi Libertas”, vagyis a Vrijheid (Szabadság) nevű hajón, amely Brederode kapitány parancsnoksága alatt hajózott. Vö. Nikléczi Boldizsár album amicorum (OSzK, Duod. Lat. 81, f. 49r). (A korabeli feljegyzések szerint ezen a hajón nem helyeztek el senkit a magyar prédikátorok közül.)

⁹ Hosszabb utakon, amikor polgári utasok és esetleg azok családtagjai is voltak a hajón, az előbbi feladatok kiegészültek még a kereszteléssel és az esketéssel is.

általános szokás volt az étkezések előtti és utáni imádkozás. A jelenlétet szigorúan vették, az úrvacsorától való távollétet szankcionálták, a büntetést viszont nem a lelkész, hanem a hajó parancsnoka szabta ki.¹⁰

A két említett lelkész közül az apja révén német származású Westhovius személye és pályafutása – nyilván annak köszönhetően, hogy a nemzeti hősnek számító De Ruyter admirális lelkésze volt – Hollandiában nagyobb figyelmet kapott: monográfia¹¹ és számos cikk is jelent meg róla¹² és bekerült a holland tábori és flottalelkészek korántsem teljes jegyzékébe,¹³ illetve a legújabb holland egyháztörténeti lexikonba is.¹⁴ Amikor 1675. december 20-án De Ruyter a szicíliai Milazzo közelébe ért, a gályarabok a holland lelkészhez juttatták el segítségkérő leveleiket,¹⁵ majd amikor 1676 januárjának végén úgy tűnt, hogy a holland flottának a térségből való távozása miatt veszni látszik a szabadulás reménye, elhajózásukról ő tájékoztatta a magyar prédikátorokat.¹⁶ Westhovius a flottánál töltött időszakról naplót vezetett, ennek

¹⁰ Leendert Jan JOOSSE, *Geloof in de Nieuwe Wereld. Ontmoetingen met Afrikanen en Indianen (1600–1700)*, Kampen, 2008, 61, 62, 74, 83, 85–86, 87.

¹¹ W. P. BALKENENDE, *Lijdzzaamheid overwint meer dan kracht. Een historische verhandeling over dominee Theodorus Westhovius, de laatste vlootpredikant van vlootvoogd Michiel Adriaansz. de Ruyter en hun onderlinge verhouding*, Veenendaal, 1981.

¹² Lásd pl. Ulbo J. MIJS, *Uit het leven van Ds. Theodorus Westhovius (in 1673 en 1675/6 vlootpredikant van Michiel Adrsz. De Ruyter)*, Archief, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1929, 114–144.

¹³ Christiaan SEPP, *Vloot- en legerpredikanten = Uő, Uit het predikantenleven van vroegere tijden*, Leiden, 1890, 86–87.

¹⁴ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, szerk. D. NAUTA, A. DE GROOT et al., II, Kampen, 1983, 394.

¹⁵ BRANDT, *i. m.*, 930.

¹⁶ BUJTÁS, *A megszabadítással kapcsolatos...*, *i. m.*, 86.

köszönhetjük a gályarabok kiszabadításának részletes leírását.¹⁷ A holland lelkész és magyar kollégái szabadulásuk után is kapcsolatban maradtak: az előbbi egy Hekelingenből 1677. március 15-én kelt levelében tájékoztatta az utóbbiakat az admirális 1676 áprilisában bekövetkezett haláláról, és a levélből az is kiderül, hogy 1677 januárjában Londonban újra találkozott néhányval a megszabadult lelkészek közül,¹⁸ sőt arra is van adat, hogy valamikor 1677 tavasza után Utrechtben néhányukkal újra beszélt.¹⁹

A másik lelkész, a Jan den Haen altengernagy hajóján működő Aegidius Viret személye és életútja szinte teljesen ismeretlen: Hollandiában sem írták még meg az életrajzát, és itthon is, kint is leginkább Westhoviusszal együtt szokták említeni annak kapcsán, hogy ők ketten mentek el a holland hajóhad csónakjaival Nápolyba, majd a szabadon engedett lelkészeket először Den Haen altengernagy, később De Ruyter hajójára vitték.²⁰ A máig

¹⁷ POOT, *i. m.*, 437–441. A szöveg legfontosabb részének fordítását lásd BUJTÁS, *A gályarab prédikátorok megszabadítása, i. m.*, 141.

¹⁸ BUJTÁS László Zsigmond, *Theodorus Westhovius De Ruyter admirális haláláról és temetéséről (1676–1677) = Michiel de Ruyter és Magyarország*, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, 2008, 177–178, 194. – A Zürichben menedéket kapott magyar lelkészek 1676 nyarán két küldöttséget indította útnak, hogy európai szinten keressenek támogatást hazatérésükhöz. Az egyik, Hollandiába induló csoport vegyes összetételű volt: hat református (Bátorkeszi István, Beregszászi István, Jablonczai János, Köpeczi Kaller Balázs, Otrókoci Fóris Ferenc, Szomodi János) és két evangélikus (Nikléczi Boldizsár, Steller Tamás) lelkészből állt, akik 1676 novemberében átmentek Angliába.

¹⁹ POOT, *i. m.*, 437. – 1677 tavaszán a magyar prédikátorok közül néhányan visszatértek Hollandiába, a többiek továbbra is Angliában maradtak.

²⁰ Westhovius korábban említett 1677. tavaszi levelében Viret-t – látszólag – még maga elé is tolja, mondván: a *Rövid és hiteles beszámolóban (Kort en waaragtig verhaal van de laetste vervolginge der Euangelische leeraren in*

alaplímnek számító holland De Ruyter-életrajz²¹ már meg sem említi a nevét, pedig Viret-nek már a lelkészek kiszabadítása előtt is jelentős szerep jutott. Mivel Den Haen hajói De Ruyteréinél korábban, 1675. december 12-én érkeztek Nápoly közelébe, miután értesültek a gályarabok szenvedéseiről, Viret volt az, aki az altengernagy kíséretében felkereste a gályarabokat, felajánlva szolgálataikat.²² Ezt követően a holland lelkész fogalmazta meg Den Haen nevében azt a tíz kérdést, amelyekkel a hollandok aziránt érdeklődtek a fogságban levő prédikátoroktól, mi vezetett a gályára adásukhoz.²³ A magyar lelkészek tehát már ekkor megismerkedtek Viret-vel: az altengernagynak címzett válaszaikat a Viret-nek írt válaszlevélhez csatolták.²⁴

Westhoviusszal ellentétben, aki 1677. január végi hazatértük után a Rotterdamhoz közel eső hekelingeni gyülekezetben folytatta szolgálatát, Viret neve nem bukkan fel egyetlen egy holland református egyházközség lelkészeként sem, ami azt valószínűsíti, hogy a flottától való búcsú után otthon nem jutott állandó lelkészi álláshoz. Ennek valószínűleg az lehetett az oka, hogy lelkészéavatása rendkívüli körülmények között történt, amiről magától a lelkésztől értesülünk egy, a Zuid-Holland egyházkerület 1677. július 13-tól Delftben ülésező zsinatához benyújtott kérvényéből. Az általa előadottakat a korabeli jegyző így örökítette meg:

Hungariën, Amsterdam, 1677.) – mely Otrokocsi említett művének holland átdolgozása – nem látja Viret nevét, valójában azonban finoman arra utal, hogy a sajátját sem látja ott. Vö. BUJTÁS, *Theodorus Westhovius...*, i. m., 191.

²¹ RONALD PRUD'HOMME VAN REINE, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, Antwerpen–Amsterdam, 2002.

²² LAMPE, i. m., 900.

²³ I. m., 470–471. Magyar fordítását lásd DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, Sárospatak, 2009, 330–331.

²⁴ LAMPE, i. m., 471–480. Magyar fordítását lásd DEBRECENI EMBER, i. m., 331–337.

Aegidius Viret tiszteletes, akit az Amszterdami Admirális nemesei hívtak meg lelkésznek De Haen altengernagy hajójára, kérvénnyel fordult a zsinathoz; nyilatkozata szerint a meghívást olyan későn kapta, hogy még aznap hajóra kellett szállnia, és nem volt lehetőség arra, hogy itt az országban vizsgáztassák le, aminek az lett a következménye, hogy néhány, a flottánál menekülteként tartózkodó magyar lelkész vizsgáztatta le a legfontosabb hittételekből a holland egyház rendtartása és szokása szerint Theodorus Westhovius tiszteletes jelenlétében, aki abban az időben a nemes De Ruyter admirális hajóján volt lelkész, aki ezt követően lelkészszé avatta őt; nevezett Aegidius Viret tiszteletes azt kéri, hogy a jelen keresztyén zsinat az előbb említett avatást és szentelést hagyja jóvá és fogadja el, és ismerje el őt lelkésznek, ahogy azt már Friesland zsinata és a francia egyház²⁵ zsinata megtette.²⁶

Viret ügye a kérvényében említett két zsinaton valóban napi-

²⁵ Értsd: a hollandiai francia református egyház.

²⁶ „Heeft sich bij requeste aen desen synodo geadresseert D. Aegidius Viret, welke bij de Ed. Mog. Heeren van de Admiraliteyt ter kamer van Amsterdam tot predicant was beroepen op het schip van den vice-admiraal de Haen, ende dat, volgens sijn E. verclaringe, soo laet, dat op denselven dach van sijn beroep hadde moeten schein gaan en niet mogelijck was hier te lande te konnen werden geexamineert, waerop dan gevolgt was, dat hij van eenige Ungarische predicanten, in ballingschap sijnde op de vloot, volgens de ordere ende 't gebruyck der Nederlantse kercke was per omnes locos communes ten overstaen van D. Theodorus Westhovius geexamineert ende vervolgens bevesticht door denselven, predicant doe ter tijt op het schip van den Ed. heer admiraal de Ruyter, versoeckende dat dese Christelijcke Synodus de voorseyde gedaene confirmatie ende bevestiginge gelieffde te approberen, ende te ratificeren ende den voornoemden D. Aegidius Viret in recommandatie aen te nemen, volgens 't geene de Synodus van Vrieslandt ende der Walscher kercke reets gedaen hebben.” Vö. W. P. C. KNUTTEL, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621–1700*, V (1673–1686), 's-Gravenhage (Rijks-geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie, 15), 1915, 187–188.

renden volt. A hollandiai francia református egyház²⁷ zsinata, mely ugyanebben az évben május 12-én kezdődött Utrechtben, szintén foglalkozott az esettel:²⁸

A goudai egyházközség tájékoztatása szerint – amely azt adta a Testület tudtára, hogy Gilles Viret úr, aki korábban egyik növényünk és lelkészjelöltünk volt, és útnak indult, hogy lelkészként szolgáljon Haen altengernagy hajóján, ám útjának sürgőssége miatt nem tudta az Egyesült Tartományokban²⁹ letenni vizsgáját, ezért magyar lelkészek, Jézus Krisztus papjai előtt tett vizsgát, és ők a teológia fő pontjait érintő komoly vizsga után úgy ítélték meg: méltó arra, hogy lelkési rangra lépjen, ami alapján aztán Westhovius úr, az elhunyt Ruyter admirális lelkésze, lelkésszé szentelte őt –, az egyházközség presbitériumának utasítását kérte arra, hogy a Zsinat ajánlja az említett Viret urat egyházközségeinknek, ezért a Testület arra biztatja a hozzá tartozó összes egyházközséget, hogy emlékezzenek Viret úrra, ha olyan alkalom adódik, hogy lelkészt kellene számukra választani.³⁰

²⁷ A Németalföld déli részeiről az ottani protestánsüldözések miatt a terület északi részére (a mai Hollandia területére) menekült francia nyelvű, református vallású hívek számára a 16. század utolsó harmadában sorra alakultak a francia református egyházközségek Hollandiában, melyek többek között az eltérő nyelv miatt a holland református egyháztól függetlenül működtek, így zsinataikat is külön tartották.

²⁸ Köszönet Kovács Eszternek az alább idézett rész és a cikkben idézett többi francia nyelvű szöveg fordításáért.

²⁹ A francia eredetiben a „dans ces Provinces” megfogalmazás Hollandia korabeli francia nevére (Provinces-Unies des Pays-Bas = Németalföldi Egyesült Tartományok) utal.

³⁰ „Sur l’instruction de l’Eglise de Ter Goude, donnant avis à la Compagnie que le Sr. Gilles Viret, cy-devant l’un de nos nourissons et de nos Proposants, et qui estoit allé en voyage pour servir en qualité de Pasteur sur la navire de Mr. le vice-admiral de Haen, et n’ayant pu à cause de la précipitation de son voyage subir l’examen dans ces Provinces, il avait esté examiné par des

Friesland 1677. június 12. és június 21. között Sneekben között ülésező zsinatának jegyzőkönyveiben többek között ezt jegyezték fel:³¹

Aegidius Viret tiszteletes, a francia zsinat³² lelkészjelöltje azt kérte e keresztyén zsinattól, hogy a nagytiszteletű testület engedélyezze és járuljon hozzá, hogy felavatott lelkészként tartományunk templomaiban nyilvánosan prédikálhasson és a szentségeket kiszolgáltathassa, és kérvényéhez ebből a célból különböző tanúsítványokat csatolt, melyekből kitűnik, hogy néhány magyar lelkész már lelkésszé avatta, és figyelembe véve az egyházainkban szokásos minden körülményt és módozatot, azok a nagytiszteletű zsinat tetszését is elnyerték, így az ügygel kapcsolatban a kérvényező kéréséhez hozzájárult, az Úr bőséges áldását kérve rá.³³

Pasteurs Hongrois Confesseurs de Jésus Christ, qui après un sérieux examen sur les principaux points de la Théologie l'ont jugé digne d'estre admis au pastorat, dont ensuite il avoit receu l'ordination au St. ministere par Mr. Westhovius, Pasteur de feu Mr. l'admiral de Ruyter, et demandant par une instruction de son Consistoire que le Synode voulut recommander le dit Sr. Viret à nos Eglises, la Compagnie prie toutes celles de son corps qu'il leur plaira de se souvenir de luy aux occasions de vocations qui se pourroient faire d'un Pasteur parmi nous." *Vö. Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas*, publié par la Commission de l'histoire des Eglises Wallonnes, I (1563–1685), La Haye, 1896, 762–763.

³¹ Köszönet dr. Jacob van Sluisnak (Tresoar, Leeuwarden) a hivatkozott zsinati ülés szövegkiadásának másolatáért és segítségéért.

³² Értsd: a hollandiai francia református egyház zsinata.

³³ „D. Aegidius Viret proponent van 't Fransche synode heeft versocht van dit Christ. synodo, dat haar Eerwaerde hem geliefde toe te staan en te consenteren, dat hij als bevestigde predikant in onse Provinciale kercken openbaerlijck mochte prediken en de Heylige sacramenten bedienen, bijbrengende tot dien eynde verscheiden Testtimonia, dat sijn E. alrede bevestight was van eenige Hungerische Predikanten, waergenomen hebbende alle omstandigheden en manieren in onse kercken gebruykelyck, welcke oock den E. Synodo hebben

A három korabeli feljegyzésből kitűnik, hogy mivel Viret lelkesi meghívása hirtelen történt, a lelkésszé avatást megelőző vizsgára sűrgető hajóra szállása előtt már nem kerülhetett sor, ezért avatása szükségmegoldásként *a magyar lelkészek jelenlétében* történt – jóval hajóra szállása³⁴ után, valamikor 1676. február 12. és március 25. között.³⁵ A korabeli iratok fényt vetnek a lelkész francia származására is, és arra, hogy hajóra szállása előtt már megszerezte a proponent (lelkészjelölt) fokozatot, valamint arra is, hogy hazatérte után nemcsak a hollandiai francia református egyház zsinatánál, hanem két másik holland egyházkerületi zsinatnál is kérvényezte rendkívüli körülmények között történt lelkésszé szentelésének jóváhagyását, ami a fenti iratokból kitűnően meg is történt.

Viret – lelkésztársával ellentétben – nem szerepel a holland életrajzi és egyháztörténeti lexikonokban, ezért a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján érdemes felvázolni életútját, annál is inkább, mert így érthető meg igazán a korabeli feljegyzésekben megörökített, az akkori szokásokhoz képest valóban rendhagyó történet.

Bár jelenleg nincs rá konkrét adat, a család minden bizonnyal Franciaországból települt át Hollandiába. Erre utal az is, hogy a forrásokban Viret latinositott keresztnéve (Aegidius) mellett, annak francia változatát (Gilles) is használják, valamint az is, hogy Goudában, ahonnan az első rá vonatkozó származik, neve nem található meg a keresztelési anyakönyvekben, ami ezt jelen-

behaecht en over sulcks den suppliant sijn versoeck geacordeert, met toewenschinge van des Heeren rijken zegen.” Vö. *Een kerk onder toezicht. Friese synodeverslagen 1676–1700*, transcriptie met inleiding, verklarende aantekeningen, registers met literatuurlijst van J. J. KALMA, Ljouwert, 1990, 29–30.

³⁴ A De Ruyter admirális vezette holland hajóhad 1675. augusztus 8-án indult el Amszterdamból a Földközi-tenger felé.

³⁵ A két időpont – mint már volt róla szó – annak az időszaknak a kezdete és vége, amíg a magyar lelkészek a holland hajókon tartózkodtak.

ti, hogy nem ott született. Az adat szerint a fiatal Viret Erasmus Colloquiajának egy 1655-ös leideni kiadású példányát³⁶ kapta tanáraitól ajándékba, ajánlásuk szerint azért, mert ő volt az ottani latin iskola legjobb növendéke.³⁷ Ezt követően 1664. november 1-jétől Leidenben a francia származású teológus diákok számára létrehozott ún. francia kollégium (Waals College) növendéke lett,³⁸ majd 1665. február 19-én filozófia-hallgatóként iratkozott be a város egyetemére.³⁹ 1668 áprilisában disputált a szintén francia származású Jacques Gaillard (1620 k.–1688) teológiaprofesszor elnökletével,⁴⁰ aki egyben a város francia egyházközségének lelkesze is volt. A disputáció címlapján szintén goudai illetékességűnek mondja magát⁴¹ és művét a hollandiai francia református egyháznak, illetve a goudai református francia és holland egyházközségek lelkeszeinek ajánlja, nem felejtve el megemlíteni tanárát, Gaillard-t sem.⁴² Disputációjáért a francia egyház zsinata 25

³⁶ Desiderius ERASMUS, *Colloquia, cum notis, tertia parte auctioribus et indice novo, accurante Corn. Schrevelio*. Lugd. Batavorum, apud F. Hackium, 1655.

³⁷ Paul H. A. M. ABELS, *Erasmus op de drukpers in Gouda*, Tijdinge van die Goude, (24)2006, 184. A bejegyzésben Viret neve „Ae. Verret” alakban szerepel.

³⁸ H. M. POSTHUMUS MEYJES, *Geschiedenis van het Waalse college 1606–1699*, Leiden, 1975, 195. Idézi: ABELS, *i. m.*, 184–185.

³⁹ Aegidius Viret, Gouda-Hollandus. Vö. *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae MDLXXXV–MDCCCLXXXV*, ed. Guilielmus du RIEU, Hagae Comitum, 1875. 520. A beiratkozáskor 22 évesnek mondja magát, tehát 1653-ban született.

⁴⁰ *Disputatio theologica secunda. Sara et Agar, hoc est De numero et natura foederum Dei cum hominibus*, Lugduni Batavorum, 1668. (Ugyanezt a témát még másik hat diák tárgyalta Gaillard elnökletével.)

⁴¹ Aegidius Viret, Gouda Batav(us).

⁴² Köszönet drs. Lesley Monfilmsnak (Universiteits bibliotheek Amsterdam) a szíves közlésért és segítségért.

guldent ítéel meg számára.⁴³ Tanulmányai közben megbetegedett, ezért 1669 áprilisának végén kérvényezte, hogy azokat a kollégiumon kívül fejezhesse be.⁴⁴

A hollandiai francia református egyház zsinati jegyzőkönyveinek Viret-re vonatkozó adatai azt mutatják, hogy a kollégiumból való kényszerű kilépése után sem hagyták magára: 1669. májusa és novembere között étkezését közvetve az egyház finanszírozza.⁴⁵ Vizsgáinak letétele után 1670 augusztusában már újra Goudában van,⁴⁶ nyilvánvalóan arra várva, hogy valamelyik francia egyházközség meghívja lelkészének. 1671 szeptemberében Franciaországban tartózkodik, és a következő év áprilisában is ott van még,⁴⁷ onnan visszatérve 1673 áprilisában már újra Goudában találjuk: itt tölti a következő bő két és fél évet a várva várt meghívás reményében,⁴⁸ de erre a források szerint nem került sor. Az 1673 áprilisa és 1675 augusztusa, vagyis a flottához való meghívása valószínű időpontja közötti időszakból nincs adat a tevékenységére – ebben az időszokban csak olyan feladatokat láthatott el, melyeket az egyházi rendtartás a lelkészjelöltek számára engedélyezett.⁴⁹

⁴³ *Livre Synodal...*, i. m., 668.

⁴⁴ *I. m.*, 696.; *Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas 1601–1697*. Publié et arrangé par Guillaume H. M. POSTHUMUS MEYJES et Hans BOTS avec la collaboration de Johanna ROELEVINK, Den Haag (Rijks-geschiedkundige publicatiën, Kleine serie, 101), 2005, 720. Lásd még POSTHUMUS MEYJES, *Geschiedenis...*, i. m., 195. Idézi: ABELS, *i. m.*, 184–185.

⁴⁵ *Livre des Actes...*, i. m., 728.

⁴⁶ *Livre Synodal...*, i. m., 705.

⁴⁷ *I. m.*, 721, 726.

⁴⁸ *I. m.*, 730, 735, 739, 745, 749.

⁴⁹ A lelkészjelölteknek természetesen alkalmat biztosítottak arra, hogy a prédikálást gyakorolhassák, de ezt szigorú szabályokhoz kötötték. Olyan helyeken, ahol volt lelkész, az utóbbi feladata volt, hogy a jelölt prédikációját utólag értékelje. Azokban az egyházközségekben, ahol üresedés volt, a jelöltek csak korlátozott számú alkalommal vagy csak egy bizonyos idő

Az 1675 szeptemberében Kampenben ülésző francia zsinat egyik napirendi pontja szerint a goudai francia egyházközség vállalta, hogy a következő gyűlésre jelentést készít Viret ügyéről, aki megígérte nekik, hogy ha nem tudna személyesen jelen lenni, írásban küldi meg álláspontját.⁵⁰ Ez persze a Den Haen altengernagy lelkészének való meghívás következtében okafogyottá vált, és rávilágít arra, hogy Viret meghívása valóban váratlan lehetett, hiszen még a goudai egyházközség sem tudott arról, hogy Viret (már augusztusban) hajóra szállt. A felkérésben, hogy Den Haen altengernagy hajóján legyen lelkész, valószínűleg szerepet játszott az is, hogy az altengernagy is Goudából származott.

De Ruyter admirális 1676. április 29-én egy, a franciákkal vívott ütközetben szerzett sérülése következtében elhunyt. Utolsó napjaiban-óráiban Westhovius nyújtott számára lelki vigaszt.⁵¹ Az admirális jelképes temetésére, melynek során az admirális belső szerveit helyezték örök nyugalomra, május 1-jén, valahol a Siracusai-öböl partján került sor.⁵² Ezen az alkalmon – a flottalelkészek kiemelt presztízsének köszönhetően – a főtisztek mellett Viret-nek is jelen kellett lennie. A gyászbeszédet a rendkívüli körülmények miatt pár nappal később, május 3-án a siracusai kikötőben az admirális hajóján érhető módon Westhovius mondta,⁵³ és Viret hivatal-

elteltével prédikálhattak, akkor is csak az egyházmegye engedélyével. Egy másik megszorítás volt, hogy a jelöltek házasság megáldására és a szentségek kiszolgáltatására – néhány kivételtől eltekintve – nem voltak jogosultak. Vö. Herman Huber KUYPER, *De opleiding tot den dienst des Words bij de gereformeerden*, 's-Gravenhage, 1891, 383–384, 387.

⁵⁰ *Uo.*, 753.

⁵¹ BRANDT, *i. m.*, 984; lásd még BUJTÁS, *Theodorus Westhovius...*, *i. m.*, 204–205.

⁵² BRANDT, *i. m.*, 985.

⁵³ *Lyk-reden gedaen in de haven van Syracuse op 't schip de Eendragt, den 3 May, 1676. na 't salig overlijden van den wijd-beroemden zee-held Michiel Adriaansz de Ruyter*, Dordrecht, 1685.

ból minden bizonnyal ezen az eseményen is részt vett. Az elhunyt admirális helyébe lépő Den Haen altengernagy nem sokkal később egy újabb, a Palermói-öbölben vívott csatában június 2-án súlyosan megsérült, végső perceinek megkönnyítése ezúttal Viret-nek volt a feladata.

Az altengernagy halála után a holland hadvezetés úgy döntött: Westhoviust hazaküldik Hollandiába, hogy személyesen számoljon be az illetékeseknek az eseményekről, így visszatéréséig Viret – immár felszentelt lelkészként – egyedül végezte a hajóhadnál a lelkészi feladatokat. Westhovius 1676 szeptemberében érkezett vissza otthonról az újonnan kinevezett flottaparancsnok, Philips van Almonde (1644–1711) admirális társaságában, attól kezdve ismét ketten látták el a lelkészi teendőket egészen 1677 februárjának elejéig, amikor a hajóhad visszaérkezett Hollandiába.

A hazaérkezés utáni első nagy esemény mindkét lelkész számára De Ruyter admirális temetése volt március 18-án Amszterdamban. Bár Westhoviusszal ellentétben Viret külön nem szerepel a gyászmenet azon résztvevői között, akiket az admirális barátai és ismerősei közül megneveztek,⁵⁴ nehezen képzelhető, hogy ne lett volna jelen a temetésen, annál is inkább, mert a város francia közössége külön istentiszteletet tartott az admirális emlékére.⁵⁵ Den Haen altengernagy nem részesült a De Ruyteréhez hasonló grandiózus temetésben, így a temetéséről nem maradt fenn korabeli beszámoló. Ennek ellenére joggal feltételezhető, hogy Viret az 1677. április 26-án Goudában lezajlott búcsúztatáson is ott volt, részben az altengernagy hajóján töltött szolgálata, részben azonos helyről való származásuk miatt.

Az otthoni körülmények közé való átmeneti visszailleszke-

⁵⁴ BRANDT, *i. m.*, 1008.

⁵⁵ *I. m.*, 1009.

déshez segítséget jelenthetett számára, hogy ugyanazon év május 22-én öröklés címén 800 gulden értékű, beváltható kötelezvényt kapott Goudában.⁵⁶ A teljes visszailleszkedéshez azonban, vagyis hogy lelkészi álláshoz juthasson, rendkívüli körülmények között történt lelkésszé avatását utólag el kellett fogadtatnia, ezért fordult kérelemmel a már említett három zsinathoz. Ahhoz, hogy megértsük, erre miért volt szükség, érdemes megismerkednünk a korabeli hollandiai református lelkészképzés és -avatás rendjével.

Azon diákok, akik az egyetem elvégzése után lelkészként kívántak működni, tanulmányaik első felében alaposan elmélyedtek a latin, a görög és a héber nyelvben, és filozófiát is tanultak. Ami a teológiai tárgyakat illeti, az exegézisen kívül dogmatikát, etikát és homiletikát is hallgattak, ezenkívül az adott egyetemi város lelkészei segítették őket a prédikálás művészetének elsajátításában.⁵⁷

A tanulmányokat követően a diákoknak két vizsgát kellett tenniük. Az első, az ún. preparatoir (előkészítő) vizsga volt, melyre vagy a vizsgázó lakhelye szerint illetékes vagy azon egyházmegye keretén belül került sor, ahová az egyetemnek otthont adó város tartozott. A vizsgázónak csatolnia kellett egyetemi tanárai és azon egyházközség tanúsítványait, amelynek tagja volt. A vizsga után, melyen főleg a hallgató teológiai képzettségére voltak kíváncsiak, a diák megkapta a „proponent” (jelölt)⁵⁸ rangot, ami feljogosította arra, hogy adandó alkalommal és helyen prédikálhasson abban a

⁵⁶ Stadsarchief Rotterdam, 33.01 Handschriftenverzameling, inv. nr. 4777. Köszönet Joop Verkamman úrnak az irat fényképmásolatáért.

⁵⁷ F. A. van LIEBURG, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer, 1996, 76.

⁵⁸ Szó szerint gyakornok.

reményben, hogy ennek alapján valamelyik egyházközség meghívja lelkésznek.⁵⁹

A második, ún. peremptoir (döntő) vizsgára azt követően került sor, ha a lelkészjelölt valamelyik egyházközségtől meghívást kapott, mégpedig annál az egyházmegyénél, melyhez a meghívó egyházközség tartozott. E második vizsga során már inkább a jelölt személyes adottságait vizsgálták.⁶⁰ A sikeres vizsga után következett a lelkész felszentelése, melynek során a szertartást vezető lelkész ünnepélyes keretek között két kezét az avatandó lelkész fejére tette, ima kíséretében megáldva őt.⁶¹

A korabeli források Viret-re vonatkozó adatai azt mutatják, hogy ő is a fent vázolt utat járta be. A már korábban idézett, a francia egyház zsinatához írt leveléből kiderül, hogy eltökélte: betegsége elmúltával leteszi az első (előkészítő) vizsgát.⁶² Ez a következő évben meg is történt,⁶³ majd a zsinat jegyzőkönyvei szerint, miután a héber és görög nyelvből, filozófiából és teológiából sikeres vizsgát tett és magaviseletével is meg voltak elégedve, 1670 júniusában megkapta a lelkészjelölti címet,⁶⁴ ami lehetővé tette, hogy valamelyik egyházközség meghívja lelkésznek. A következő évek – mint láttuk – kényszerű és láthatóan hiábavaló várakozással teltek, így a Den Haen altengernagy hajójára szóló meghívás nyilván nagy megkönnyebbülést jelentett a számára.

A korabeli szabályok szerint a Hollandián kívül, a gyarmatokon, a kereskedelmi lerakatoknál, illetve a különböző harci cselekményekben részvevő hadihajókon lelkészi munkát vállalók vizsgázta-

⁵⁹ LIEBURG, *i. m.*, 78.

⁶⁰ *Uo.*

⁶¹ KUYPER, *i. m.*, 398.

⁶² *Livre des Actes...*, *i. m.*, 720.

⁶³ POSTHUMUS MEYJES, *Geschiedenis...*, *i. m.*, 195.

⁶⁴ *Livre des Actes...*, *i. m.*, 729.

tása annak az egyházmegyének az illetékességi körébe esett, ahová a lelkészeket szállító kereskedelmi, illetve a hadihajókat kiküldő admirálisok székhelye tartozott.⁶⁵ A földközi-tengeri térségbe indított holland hajóhadat, melynek parancsnoka De Ruyter admirális, helyettese pedig Den Haen altengernagy volt, formálisan az Amszterdami Admirális – végső soron persze Hollandia – küldte ki, ezért Viret-nek az amszterdami egyházmegye illetékesei előtt kellett volna vizsgát tennie.

Hogy Viret indulása előtt valóban nem tett vizsgát, azt az is bizonyítja, hogy neve és ügye abban az időszakban sem az amszterdami egyházmegye előtt vizsgázott lelkészjelöltek jegyzékében,⁶⁶ sem ugyanazon testület Hollandián kívüli egyházi ügyekkel foglalkozó bizottságának⁶⁷ jegyzőkönyveiben⁶⁸ nem szerepel. Az esetről csak a lelkész hazatérése után, a testület 1677. július 28-i ülésén esik szó, melyen a testület zokon vette, hogy a lelkészjelölt a Den Haen altengernagy hajójára való meghívásáról nem tájékoztatta őket.⁶⁹

A tengeren túli ügyekkel foglalkozó küldött urak a nagytiszteletű egyházmegyének előadták, hogy Viret tiszteletest a nemes nagyhatalmú Admirális testülete lelkésznek választotta Haen

⁶⁵ C. A. L. van TROOSTENBURG DE BRUYN, *De hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602–1795)*, Amhem, 1884, 299.

⁶⁶ Namen der proponenten, die haer hebben aangegeven om buytenlandsche kercken voornaemelyck in Oost-Indien te bedienen. Vö. Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Classis Amsterdam, Afschriften uit de acta van de classis, voor zover betrekking hebbend op de buitenlandse kerken, inv. nr. 165 (a továbbiakban: *Afschriften...*), f. [0r–v].

⁶⁷ A bizottság tagjait többféle névvel illették: deputati ad res maritimas, deputati ad res exterias, deputati ad res Indicas vagy deputati ad causas Indicas.

⁶⁸ *Afschriften...*, i. m.

⁶⁹ Bár ebben a szövegrészletben – az eddig bemutatott szövegrészletektől eltérően – nincs szó arról, hogy Viret személyesen járt volna el az ügyben, nehezen képzelhető, hogy ne az ő kezdeményezésére foglalkoztak volna az üggyel.

úr hajójára és ezután gyorsan a hajóra küldte, majd De Ruyter úr flottájánál néhány magyar lelkész levizsgáztatta és felavatásra került, anélkül azonban, hogy meghívásáról bármely egyházi testület vagy személy tájékoztatást kapott volna.⁷⁰

Zuid-Holland egyházkerület zsinatának már említett, 1677. nyári ülésén Noord-Holland egyházkerület⁷¹ küldöttei pedig azt sérelmezték, hogy Viret annak ellenére nem tett vizsgát, hogy Amszterdamban az erre kijelölt lelkészek mindig is biztosították annak lehetőségét, hogy sürgős esetben akár hajóra szállása napján is levizsgáztassanak valakit.⁷²

A hirtelen meghívás miatt elmaradt vizsgára emiatt kellett tehát utólag, a flottánál sort keríteni.⁷³ Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Viret felszentelésére miért csak jóval hajóra szállása után került sor. A választ erre szintén a lelkésszé avatást megelőző vizsga feltételei között találjuk: a peremptoir (döntő) vizsgán mindig több lelkésznek (normál körülmények között az egyházmegyei gyűlés mindegyik küldöttjének) kellett jelen lennie.⁷⁴ Ennek fényében érthető, hogy – mivel az adott hajóhadnál Viret-n kívül csak a már említett Westhovius szolgált – csak a megszabadított gályarab

⁷⁰ „D.D. Deputati ad res maritimas hebben de E. Classi voorgedragen ... dat D. Viret van het E. Moog. Collegie ter Admiraliteyt tot Amsterdam is verkoren geweest tot Predikant op het schip van de Heer de Haen, en spoedig scheep gesonden sijn daerna, op de vloot van de heer De Ruyter, van eenige Ongarische Praedikanten, geexamineert, en in den H. dienst bevestigt, sonder dat eenige kerkelijke vergaderinge of Persoon notificatie van sijn beroep gegeven.” Vö. *Afschriften...*, i. m., f. 179r–v.

⁷¹ Az amszterdami egyházmegye ezen egyházkerület része volt.

⁷² KNUTTEL, i. m., 188.

⁷³ Viret ügyére a hirtelen meghívásból adódó bonyodalmak kapcsán a holland szakirodalom is felfigyelt már. Vö. JOOSSE, i. m., 72–73.

⁷⁴ KUYPER, i. m., 381.

prédikátorok mint *egyházi személyek* megjelenése tette lehetővé – még ha rendkívüli körülmények között is – Viret felszentelését.

Mivel a legelsőként bemutatott szövegrészletből egyértelműen kiderül, hogy a vizsgára a *holland* református egyházi rendtartás szerint került sor, érdemes röviden áttekintenünk azokat a korabeli szabályokat, melyek szerint a lelkészvizsga, illetve -avatás zajlott. A vizsgára az egyházmegyei gyűlés előtt került sor, amelyen a küldöttek mindegyike jelen volt. A vizsgázónak mindenekelőtt be kellett mutatnia korábbi (egyetemi tanáraitól kapott) tanúsítványait, annak az egyházközségnek az igazolását, amelynek – az előírások szerint már legalább két éve – tagja volt, majd ezek után az általában hollandul (ritkábban latinul) folyó vizsgán számot kellett adnia görög- és hébernyelv-tudásáról, a fő hittételekről (tanúságot téve az „eltévelyedésekkel” szembeni hitbéli szilárdságról), majd egy rövid, legalább negyed-, de legfeljebb félórás prédikációt kellett tartania, amelynek vázlatát írásban is be kellett nyújtania a vizsgáztatóknak annak bizonyítására, hogy a híveket megfelelően tudja tanítani.⁷⁵

A vizsga után az Egyezés Iratainak (*Formulae Concordiae*) aláírása következett, amely Hollandiában az ún. belga hivallást,⁷⁶ a heidelbergi kátét és a dordrehti kánonokat⁷⁷ tartalmazta.⁷⁸ Nem

⁷⁵ I. m., 370–374.

⁷⁶ Nevét a Guido de Brès által 1561-ben a németalföldi reformátusok számára összeállított „*Confessio Belgica*” alapján kapta. A holland reformátusok a mai napig ezzel vallják meg hitüket. A 17. század közepén Szathmári Ötvös István fordította le magyarra: *Az keresztyén es igaz tudományu belgiomi ecclesiáknak hitokról valo vallás tétéle*, Amsterdam, 1650. (RMNY 2304(2))

⁷⁷ Az az öt hittétel, melyeket a dordrehti zsinat a Jacobus Arminius leideni teológiai professzor és hívei által vallott nézetek cáfolatára fogadott el 1619-ben.

⁷⁸ Ezekre lásd *De Nederandse belijdenisgeschriften*, ed. J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, Amsterdam, 1976.

volt elegendő azonban a dokumentumokat csak aláírni, ugyanis még a vizsga megkezdése előtt nyilatkoznia kellett arról, hogy azokat komolyan átolvasta-e, és ha nem, akkor azt közvetlenül a vizsga előtt pótolnia kellett.⁷⁹ Az iratok aláírását követően a jelöltnek meg kellett esküdnie arra, hogy nem esik a szimónia bűnébe.⁸⁰ Sikeres vizsga esetén következett az avatás, a lelkészi eskü, az áldás, majd az újonnan felszentelt lelkész megkapta az avatásról szóló tanúsítványt.⁸¹

Az előbbi feltételek természetesen a normál körülmények között zajló vizsgákra voltak érvényesek. Viret avatása viszont több szempontból is rendkívüli körülmények között zajlott, így a fenti feltételek közül számos feltétel nem vagy csak részben vagy közvetve teljesülhetett. Kérdéses, hogy a gyors hajóra szállásra való tekintettel nála voltak-e a megkívánt tanúsítványok. Nagy valószínűséggel nem, hiszen a goudai egyházközség – mint láttuk – nem tudott a meghívásáról. Az is kétséges, hogy a már említett, három aláírandó dokumentumból volt-e akár Westhoviusnál, akár az avatandó jelöltnél példány.⁸² Azt az előírást sem lehetett va-

⁷⁹ KUYPER, *i. m.*, 375.

⁸⁰ *I. m.*, 377.

⁸¹ *I. m.*, 397. – Magyarországon a 17. század második felében némileg másképp zajlott a lelkészavatás és -szentelés (ordinatio). A lelkészjelöltek meghallgatására az *egyházkerületi zsinat* volt illetékes. A jelölteknek szakmai rátermettségüket a keleti nyelvek és az újszövetségi szentírás-magyarázat terén kellett bizonyítaniuk. Fontos különbség volt a hollandiai eljáráshoz képest, hogy az előbbi vizsgarész után a jelölteknek a megelőző évben avatott lelkészek közül néhányal latinul kellett „vitatkozniuk”. Az avatásra kivételes esetben a püspök, néhány esperes és lelkész jelenlétében is sor kerülhetett. Vö. BARCSA János, *A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történelme*, I (Debrecen, 1906), 63.

⁸² A hajókon érthető módon leginkább az ottani mindennapokhoz szabott vállalási tárgyú könyvek, főként Bibliák és zsoltároskönyvek voltak kéznél. Vö. JOOSSE, *i. m.*, 62.

lőszínűleg teljes mértékben betartani, hogy a vizsgára nagyrészt hollandul kerüljön sor. A magyar lelkészek közül ugyanis csak néhányan érthettek valamelyest hollandul, mivel közülük korábban csak néhányan tanultak holland egyetemeken,⁸³ ezért a vizsgának értelemszerűen nagyrészt latinul kellett folynia.⁸⁴ Nem teljesülhetett az a kikötés sem, hogy a vizsga a teljes létszámban jelen levő egyházmegyei gyűlés előtt történjen, bár kétségtelen, hogy a magyar lelkészek több (magyar) egyházmegyéből jöttek, és volt köztük püspöki rangban levő is (Séllyei István dunántúli püspök), és – mint láttuk – e tekintetben az amszterdami egyházmegye is tett engedményeket, ha sürgősen hajóra szálló lelkészgyakornokok vizsgáztatásáról volt szó.

Mivel egyrészt Westhovius földközi-tengeri útjáról vezetett naplója nem maradt fent, másrészt a Viret által a frieslandi zsinathoz benyújtott kérelméhez csatolt tanúsítványok tartalmát nem ismerjük, emiatt a vizsga és az avatás lefolyásának csak a *rekonstruálásával* próbálkozhatunk meg. Az Egyezés Iratainak esetleges hiányában különösen fontos volt, hogy Viret az előírások szerint nyilatkozatot tegyen: azokat alaposan ismeri.⁸⁵ Görög- és hébernyelvtudására vonatkozó kérdéseket értelemszerűen a magyar lel-

⁸³ A huszonhat megszabadított gályarab közül mindössze négyen tanultak korábban Hollandiában: Kálnai Péter, későbbi putnoki lelkész 1646-ban, Séllyei István, későbbi pápai lelkész és dunántúli egyházkerületi püspök 1655-ben, Otrókosi Fóris Ferenc, későbbi rimaszécsi lelkész 1671-ben iratkozott be az utrechti, Köpeczi Kaller Balázs, későbbi szkárosi lelkész pedig 1671-ben a groningeni egyetemre.

⁸⁴ Viret számára ez – a többi holland egyetemen tanuló hallgatóhoz hasonlóan – nem jelenthetett problémát, mert egyes források szerint a leideni egyetemen a diákok egymással is latinul beszéltek (vö. TROOSTENBURG, *i. m.*, 267.), sőt a lelkészjelölteknek a francia egyház keretén belül is latinul kellett teljesítenie a vizsgák egy részét (vö. *Livre Synodal...*, *i. m.*, 752.).

⁸⁵ KUYPER, *i. m.*, 375.

készek is feltehettek. A fő hittételeket és a hitbéli eltévelyedéseket firtató kérdéseket tartalmazó részben a latin mint közvetítő nyelv felhasználásával a magyar prédikátorok szintén érdemben részt vehettek, hasonlóan a vizsgáztatók által megadott szentírási helyről szóló (kényszerűen latin nyelvű) prédikációjának elbírálásához. Ha az Egyezés Iratai nem álltak rendelkezésre, az eljárás legproblematisabb pontja azon követelmény teljesítése lehetett, hogy az avatandó lelkésznek a három fontos dokumentumot alá kellett írnia. Mivel az aláírás az egész folyamat egyik legfontosabb mozzanata volt, az Egyezés Iratainak hiányában Viret-nek mindenképpen írásbeli nyilatkozatot kellett tennie, melyben kinyilvánítja, hogy a három dokumentumot elfogadja és magára nézve kötelező erejűnek tekinti. A tényleges felszentelést hollandként nyilvánvalóan Westhoviust végezte és ő állította ki a lelkészavatásról szóló tanúsítványt is, amelyet a vizsgát hitelesítve – és annak a rendkívüli körülmények miatt nagyobb nyomatékot adva – valószínűleg minden magyar lelkész aláírt.⁸⁶

A fentiek fényében már érthető, hogy hazatérte után Viret miért látta célszerűnek több egyházmegyénél is – utólag – jóváhagyatni lelkésszé avatását. Ezt részben a rendkívüli körülmények és ebből adódóan a szabályok kényszerű figyelmen kívül hagyása, részben az a megfontolás indokolhatta, hogy így lelkészi álláshoz juthat majd. Erőfeszítései részben sikerrel jártak, mert az általa megkeresett zsinatok a kérvényéhez csatolt iratokat elfogadták és „elismert” lelkésszé nyilvánították. Zuid-Holland egyházkerület zsinata – melyen Westhovius saját egyházmegyéje küldöttjeként volt jelen⁸⁷ – indoklásában kitért arra, hogy bár az ügyben voltak szabálytalanságok, arra való tekintettel, hogy a Földközi-tengerre induló

⁸⁶ A frieslandi zsinathoz benyújtott tanúsítványaiból a források szerint kitűnt, hogy avatásánál a magyar lelkészek jelen voltak.

⁸⁷ KNUTTEL, *i. m.*, 181.

hajóhadnál induláskor csak egy felszentelt lelkész, Westhovius volt a fedélzeten, aki a harci körülmények miatt bármikor meghalhatott volna, vagyis nem lett volna, aki a tiszteknek és a legénységnek a szentségeket kiszolgáltatja, így Viret lelkésszé avatása a közérdekében indokolt volt, megjegyezte ugyanakkor, hogy az ilyen eseteket a jövőben el kell kerülni.⁸⁸ Az ügy kedvező elbírálásához ezenkívül nyilván az is hozzájárult, hogy a forrásokból kitűnően már Viret meghívásánál is mutatkozott némi hatásköri zavar: a lelkészjelöltet nem az amszterdami egyházmegye választotta ki, ahogy annak a szabályok szerint történnie kellett volna,⁸⁹ hanem az Amszterdami Admiralitás.⁹⁰

Avatásának jóváhagyása ellenére Viret-nek ezután sem sikerült lelkészi állást találnia, mert bár 1678 áprilisában és szeptemberében azt jegyezték fel róla, hogy a frieslandi Leeuwardenben tartózkodik,⁹¹ ennek ellenére az ottani francia egyházközség történetéről szóló tanulmány⁹² nem említi az ottani lelkészek, illetve az egyházközség életében szerepet játszó személyek között. Szintén nem bukkan fel a neve a frieslandi holland református egyháznál, a

⁸⁸ *I. m.*, 188.

⁸⁹ C. W. Th. van BOETZELAER VAN DUBBELDAM, *De gereformeerde kerken in Nederland en de zending in Oost-Indië in de dagen der Oost-Indische Compagnie*, Utrecht, 1906, 108.

⁹⁰ Viret ügye olyan hullámokat vetett, hogy még a következő év nyarán Leidenben tartott zsinaton is foglalkoztak vele: az ő esetére hivatkozva hangsúlyozták többek között annak fontosságát, hogy gondoskodni kell arról, hogy mindig megfelelő számú, kiküldhető lelkész álljon rendelkezésre arra az esetre, ha hadihajók indulnak útnak, másrészt ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy az útnak induló lelkészek vizsgáztatása az adott egyházmegye és/vagy az indulás helyszínén erre kijelölt lelkészek hatásköre. Vö. KNUTTEL, *i. m.*, 235.

⁹¹ *Livre Synodal...*, *i. m.*, 771, 774.

⁹² W. MEYER, *L'Église Wallonne de Leeuwarden*, Bulletin de la Commission de l'histoire des Églises Wallonnes, 2(1899), 76–90, 101–147.

Hollandia más részein, a holland kelet- és nyugat-indiai, a nyugat- és dél-afrikai gyarmatokon, a kereskedelmi lerakatoknál szolgált lelkészek között, és a korabeli, külföldön működő holland követek lelkészei között sem. Arra sincs adatunk, hogy a megszabadított gályarab prédikátorokkal azok hollandiai tartózkodása alatt újra találkozott volna vagy azok hazatérte után kapcsolatban maradt volna velük.

Viret személyében a gályarab prédikátorok olyan „ismeretlen” ismerősével állunk szemben, aki az inkább ismert Westhovius mellett szintén sokat tett a magyar lelkészekért. Személyét a fentiekben ismertetett szokatlan történet még inkább érdekessé és emlékezetre méltóvá teszi, annál is inkább, mivel a megszabadított gályarab prédikátorokra a rendkívüli körülmények között lezajlott lelkészvizsga és -avatás minden bizonnyal lelkészi mivoltukban is felszabadító erővel hatott, hiszen nem sokkal rabságból való szabadulásukat követően komoly ügy kapcsán gyakorolhatták újra a hivatásukat, melyért hitükkel együtt annyi szenvedést vállaltak, mindezt ráadásul azon lelkészek egyikével teheték, aki a gályákról kiszabadította őket.

Berecz Ágnes

Ráday Gedeon a tudás hasznáról

A Ráday Levéltár őriz egy félbehagyott levélfogalmazványt Ráday Gedeontól¹, amelynek sem a címzettje, sem keletkezésének ideje nem állapítható meg pontosan, tartalma azonban igen figyelemreméltó.

Érdekes, hogy a fondjegyzéket összeállító levéltáros jól ragadta meg a levél mondanójának lényegét, mégis Ráday Gedeon fiát, ifjabb Gedeont határozta meg címzettként, holott az első szavakból kiderül, hogy semmiképpen sem róla van szó. A levél egy 15-17 éves, a pozsonyi evangélikus líceumot abbahagyni és inkább kadét-nak, hadapródnak állni kívánó ifjúnak szól, akinek kétségbeesett apja írt Ráday Gedeonnak, mellékelve vagy idézve fia levelét is, és minden bizonnyal a segítségét kérte jobb belátásra térítésében. Ifjabb Ráday Gedeon azért sem lehet a címzett, mert nem Pozsonyban tanult, hanem a losonci református líceumban Kármán András gondjaira bízva², és arról sem tudunk, hogy vonzotta volna a kato-

¹ C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése 1733-1792., 3267. *Levélfogalmazvány fiához, melyben próbálja meggyőzni a tanulás fontosságáról*, h.n. é.n. 2 fol, 8p.

² C64-8a. 2363. *Szentpéteri Katalin levele férjéhez, Ráday Gedeonhoz, Losonc, [1760], április 17.*; és a vonatkozó szakirodalomban is rögzített tény.

nai pálya. Eddig még nem került kutatói kézbe a kétségbeesett apa Ráday Gedeonhoz írt levele sem – ha fennmaradt egyáltalán – így csak néhány közelítő megállapítást tehetünk.

Bizonyos, hogy a tanulást abbahagyni kívánó ifjú és apja a Ráday család atyafiságához tartozott, hiszen a levél hangneme nagyon közvetlen és familiáris. Ez a kör azonban igen tág, felöleli Felső-Magyarország szinte valamennyi református nemesi családját. A keletkezési időre vonatkozóan az 1755–1766 közötti korszakot tartom a legvalószínűbbnek, részben a kézírás jellegéből, részben abból a tényből kiindulva, hogy Ráday Gedeon apai hangnemben ír az engedetlen ifjúnak – azaz ő és az ifjú apja lehettek körülbelül egyidősek.

Áttekintve ezek után a pozsonyi evangélikus líceum konviktusának anyakönyvét³, a kérdéses időszakban három erősen gyanúba vonható ifjú neve szerepel benne: a 16 éves Johannes Meskó, aki 1753-56 között tanult Pozsonyban; valamint a 18 éves Jonas Meskó és testvére, a 16 éves Gabriel Meskó, ők 1761-64, illetve 1762-64 között voltak a líceum hallgatói. A felsőkubinyi Meskó család Ráday Pálné Kajali Klára révén került rokonságba a Rádayakkal (nagynénje, Kajali Zsuzsanna házasságával), s ez az atyafiság nemzedékekre kiható, baráti jellegű kapcsolatot eredményezett⁴. Ráday Pál

³ *Matricula Nobil. Conuictus Jeszenakiani in Schola Evang. Posoniensi ab anno 1751 usque ad an. 1825* – A Bél Mátyás rektor által megkezdett és utódaik által folytatott anyakönyvek után a Jeszenák János által 1750-ben alapított konviktus anyakönyvében található meg a diáknévsor. E dokumentumokat ma is a pozsonyi evangélikus líceum könyvtára őrzi; Ivona Kollárová (Slovenská Akadémia Vied, Lyceálna knižnica) bocsátotta rendelkezésemre az 1755-1765 közötti évek lapjainak digitális kópiáját.

⁴ A Meskó és Ráday családok kapcsolatára vonatkozó adatok forrása: MESKÓ Márton: *A felsőkubinyi Meskó család leszármazása és történeti emlékei*, Mező-Berény, Szerző, 1894 (reprint: *Históriaantik Könyvesház*, 2013); Ráday Levéltár: C/64-4a-c. Ráday I. Pál levelezése 1684-1733; C/64 8a Ráday I. Gedeon levelezése 1733-1792.

és id. Meskó Sámuel már az 1710-as évektől rendszeres levélváltásban volt egymással hivatali, birtokügyekre vonatkozó és családi ügyekben, s ez folytatódott Ráday Gedeon és ifjabb Meskó Sámuel, Nógrád vármegye szolgabírája között. Az 1730-as évektől 1757-ig adathozható levelezésük könyvügyekkel is bővült, és valószínű, hogy a Rákóczi György fejedelem bejegyzéseit tartalmazó hanai Bibliát⁵ ő adta el vagy ajándékozta Ráday Gedeonnak. A Meskó családdal való kapcsolat még a 18. század végén is megvolt: legifjabb Meskó Sámuel 1798-ban III. Ráday Pállal együtt kapitányi rangban szolgált a Nógrád vármegyei insurgensek seregében.

Ráday Gedeon barátjának, ifjabb Meskó Sámuelnek volt János nevű fia (és majdan az ő fia a fentebb említett legifjabb Meskó Sámuel), aki jó eséllyel tanulhatott Pozsonyban. A líceum anyakönyvében szintén szereplő Meskó Jónás (aki szolgabíró lett később) és Meskó Gábor (később Erdélybe települt) testvérpár a Meskó család egy másik, Árva vármegyei ágába tartoztak.

Nagy valószínűséggel feltételezhető tehát, hogy a levél címzettje Meskó János volt, de a teljes képhez hozzátartozik, hogy a konviktus anyakönyve még erre a szűkített időszakra vonatkozóan is tele van olyan felső-magyarországi református ifjak nevével, akiknek családja szintén baráti vagy atyafisági kapcsolatban lehetett a Ráday családdal (például a szintén a Meskó nemzetséghez tartozó Kubinyiak vagy az Okolicsányiak).

Mivel számunkra a levélfogalmazvány tartalma az érdekes, végső soron nem zavaró, hogy pontosan nem tisztázható a címzett kiléte. A hirtelen megszakadó tisztázat – a javítást nem tartalmazó íráskép és a másolási jellegű hibák utalnak arra, hogy tisztázatról van szó – még afelől is kétséget támaszt, hogy elküldték-e egyáltalán (persze nem ezt a félbemaradt és Ráday Gedeon iratai között fennmaradt írást, hanem esetleg egy másik verzióját).

⁵ Jelzete (Ráday Gyűjtemény, könyvtár): RMK 3–4.

Szembeötlő, hogy Ráday Gedeon ambivalens módon viszonyul a katonai pályához: a hadtudományt és a nagy hadvezérek, stratégiák tehetségét minden korban elismeri – a kadétnak állni kívánó ifjút azonban minden módon eltanácsolná ettől a lépéstől, féltve őt attól is, hogy a katonai közeg minden jót kiölne belőle. A más-kor galambszelíd, durva szavakat sohasem használó Ráday Gedeon nem fukarkodik a *bolond*, *idétlen* és *sületlen* jelzőkkel; és nem egyszerűen inteni akar, hanem a szándék gyökeres kiirtását tűzi ki célul – nem annyira erővel, inkább olyan érveléssel, amely a delikvens belátását és meggyőzését eredményezi. (Hogy mi lett volna a kilátásba helyezett keményebb és kényszerítőbb eszköz, amelyet Ráday Gedeon a levele második részében vetett volna be, nem tudhatjuk, ez nem maradt fenn.)

A katonai pálya iránti ellenérzés alighanem a kor viszonyaiból ered, amely ismeretes lehetett mindenki előtt. A birodalmi hadseregben voltak magyar seregrészek, de önállóságról természetesen szó sem lehetett. Mária Terézia uralkodásának idején folyamatosak voltak a kisebb-nagyobb hadi akciók – főleg a Habsburg örökösödési háborúk miatt – ezek azonban nem magyar területen és nem magyar érdekekért folytak. A katonai karrier lehetősége mellett ugyanakkora valószínűséggel fennállt a halál vagy a sebesülésből eredő megnyomorodás lehetősége is, ráadásul a kézzelfogható anyagi és társadalmi haszonnal járó karrierhez előbb volt szükséges életben maradni és bizonyítani. És korántsem érezhette minden katona tarsolyában a marsallbotot: a tehetősebb és rátermett nemesek számára volt reális lehetőség a karrier. Nem nemes esetében az elméleti lehetőség sem volt meg, a szegényebb köznemes pedig olykor csak nagy áldozatokkal érhetett el szerényebb eredményt⁶.

⁶ Igen jó példa erre Berényi András káplár, a Ráday család patronáltja esete, aki a torgauai csatában megsebesülve saját költségére kérte kórházi ellátását (emiatt eladósodott), noha az ezredétől is kérhetett volna segílyt és ellá-

Ráday Gedeon mindezzel tisztában volt, sőt azzal is, hogy a díszes kadétruha könnyebben elérhető sikerekkel kecsegtet egy kamaszt, mint az unalmas és fáradságos iskola.

Ezért nem is bonyolódik bele a katonai pálya mibenlétének taglalásába, hanem rögtön a tudás, a tudomány hasznáról és fontosságáról érvel. De nem általában, hanem abból a szempontból, hogy az emberiség történetének minden jeles hadvezére egyszersmind tudós, illetve tudományokat kedvelő, pártoló ember volt, és sikereik oka nem más, mint az elsajátított tudás és bölcsesség. Nagy Sándor, Scipio Africanus, Julius Caesar, Augustus és Nagy Károly alakját idézi fel időrendben, melléjük párosítva Arisztotelész, Terentius, Cicero, Vergilius, Horatius és Maecenas befolyását és szerepét. Ez olyan alapvető ismeretanyag, amely a kamasz ifjú számára is ismerős volt: a korabeli hangsúlyos latintanítás bőven merített a klasszikus auktorkból, így Nagy Sándor vagy Julius Caesar szinte előbbnek és közelibbnek tűnhetett, mint mondjuk a kortárs francia uralkodó (Magyarországról nézve). Ráday Gedeon könyvtárában természetesen meg is volt minden antik klasszikus alapmű, ahogy minden jelentősebb gyűjteményben.

„*De minek keresek én idegen nemzetek között nagy vitézeket*”, kezd új bekezdést Ráday Gedeon, és példáit a sikeres magyar hadvezérekkel folytatja, akik egyben nagy tudásukról is nevezetesek. Márpedig ez szokatlanul új. Hiába hangzik a mi fülünknek az előzőekhez hasonlóan „iskolásan” Mátyás király és a költő és hadtudós Zrínyi Miklós neve: a kortárs tananyagból ők – és az egész nemzeti kultúrtörténet – hiányoztak, ez tehát már Ráday Gedeon

tást – csak hogy akkor veszélybe került volna az előmenetele. A tiszti ranghoz ugyanis feltétel volt egy bizonyos anyagi bázis. Berényi András arról is panaszkodott, hogy ezrede tartósan tűzvonalon kívül maradt, emiatt nem reménykedhet soron kívüli előléptetésben. C64-9. 6. *Berényi András káplár levele patrónájához, Szentpéteri Katalinhoz, Tara, 1761. február 11.*

indíttatásának és önművelésének gyümölcse, amellyel meglepni kívánta a zöldfülű ifjút. Ő maga annak idején szintén a pozsonyi líceumban tanult, és Bél Mátyástól személyesen kaphatott útbizonyítást a magyar múlt tanulmányozására vonatkozóan. De ez nem volt általános, és Bél Mátyás halálával a pozsonyi líceum gyakorlatában is háttérbe szorult. Bessenyei György 1779-ben úgy emlékszik vissza ötvenes évekbeli sárospataki kollégiumi éveire, hogy csupán az antik szemelvényeket kellett visszamondani, azokat is töredékesen és az összefüggések ismerete nélkül tanulták; a magyar történetet, még Mátyás királyt sem ismerték, nem is beszélve a modern tárgyról és ismeretekről⁷. Ugyanezt erősíti meg Kazinczy Ferenc is 1769-79 közötti pataki és debreceni tanulmányairól szólva a *Pályám emlékezetében*, fájoan emlegetve a nemzeti történelem tanításának teljes hiányát⁸. A magyar példák tehát, és az eszmefuttatást záró utolsó példa, a kor közelmúltjához tartozó XII. Károly svéd király esete nem pedagógiai közhelyek, hanem Ráday Gedeon műveltségének bizonyítékai. Amelynek forrása olvasmányélményei, könyvgyűjteménye. Így a közlés során igyekeztem következetesen jelezni, ha az egyes állítások mellé kötetet lehet rendelni Ráday könyvtárából (nem számítva az antik auktorok műveit, mert azok rendkívül nagy számmal szerepelnek a gyűjteményben, így forrásértékük nem bizonyítható).

A levélfogalmazvány egésze és Ráday Gedeon könyvtára is a felvilágosodás korának vezérelveit tükrözik, nevezetesen a tanulás, az elsajátítható tudás elsőségét a világ megismerése érdekében (ennek

⁷ BESSENYEI György: A Holmi, Béts, 1779. 103 [recte 102]–105. (Kritikai kiadás: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.)

⁸ KAZINCZY Ferenc: *Pályám emlékezete* II. szak 18. bek.: „Az én koromban Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket, külön fogva a világ történeteiből. Az ifjú nem tud egyebet, midőn iskoláit elhagyta, mint dogmatika és polemika teológiát,…”

eszköze a könyvtár, mint tudástár). A tudás Ráday Gedeonnál nem öncélú fogalom: feltételezi a hozzá párosuló átfogó bölcsességet is, amely helyes ítéletalkotásra és jó erkölcsre indít minden létállapotban, minden foglalkozásban. S noha ez egyetemes érvényű felfogás – Ráday Gedeon is hangsúlyozza a latintanulás fontosságát, mint elengedhetetlen eszközt a könyvekhez, azaz a tudáshoz való hozzáférésben, s bár itt nem írja, de a modern nagy nyelvek elsajátítását és lehetőség szerint az európai egyetemeken folytatott tanulmányokat is fontosnak tartotta – megjelenik érvelésében a nemzeti identitás eszméje. A magyar múltból is tud példákat hozni jeles elődökre, mintákra; így válik körképe teljessé. Ezek a magyar példák implicit módon azt is üzenik, hogy nem vagyunk alábbvalóak sem a le-tűnt antikvitáshoz, sem más nemzetekhez viszonyítva. (Viszont ez a gondolatmenet egyben korai példája is Magyarország perifériára pozicionálásának: a nagyság mértéke a megfelelés a nyugat-európai mintákhoz és ennek visszaigazolása). Az nem kérdés, hogy Nagy Károly az antikvitás örököse és a modern Európa egyik megalapozója; de Mátyás király és Zrínyi Miklós intellektuális nagysága esetében bizonyítani kell az állítást: Ráday Gedeon Galeotto Marziót, Ariosto-t és Jacobus Tolliust idézi tanúnak – azaz nyugat-európai humanistákat, nem hazai kútfőket citál. Mátyás király könyvtárának említése szintén figyelemreméltó: a réges-rég széthordott Bibliotheca Corviniana emlékezete a 18. században, Ráday Gedeon idejében volt a leghalványabb (Buda visszafoglalása után elenyésztett a remény, hogy fennmaradhatott belőle valami, és csak a 19. században indult meg a kutatás a fellelhető példányok után, illetve a könyvtár tartalmi rekonstruálására). Ráday Gedeon mégis tisztában volt azzal a ténnyel, hogy mind Mátyás király, mind Zrínyi könyvtára (amelynek ismertsége még szűkebb körű volt) a maga korának legjelentősebb gyűjteményei közé tartozott.

Az utolsó példa, XII. Károly svéd katonakirály élete és halála már nem a történelem, hanem a közelmúlt példája Ráday Gedeon

korában. Esete azt példázza, hogy számos katonai erény (bátorság, merészség, gyorsaság) ellenére a műveletlenség és a vakmerőség, azaz a bölcsesség hiánya országot és magát vesztő következményekkel járt. Itt nem sikerült azonosítani Ráday Gedeon forrását (számos hadtörténeti és történeti kötet állt rendelkezésére), de összefoglalása minden részletre kiterjedően pontos.

A levél annál a pontnál szakad meg, amikor a tudásnak a hadi-katonai pályán is elengedhetetlen szükségességét példázó szakaszok után „keményebb és kényszerítőbb” okokat fogalmazott volna meg, hogy az ifjút tanulmányai folytatására készítse. Megkockáztathatjuk, hogy bármit írt is Ráday Gedeon, bizonyos, hogy nem önmagáért valóan akart a tudásra serkenteni: az emberi élet teljességéhez tartotta azt szükségesnek, egyben örök feladatnak és kihívásnak.

A levélfogalmazvány közreadásában nem az MTA szabályzatát (*Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*) tekintetem irányadónak, hiszen nem kritikai kiadásról van szó. Bak Borbála ajánlásának⁹ és az elterjedt gyakorlatnak megfelelően modern átírást alkalmaztam a könnyebb olvashatóság kedvéért. A központozás és a helyesírás tehát a mai elveket követi, de a szövegben (megfogalmazás, ragozás, igealakok) nincs változtatás.

Ráday Gedeon levélfogalmazványa:

Édes Fiam!

Közlötte velem Atyád Urad néki írott leveledet, melyben azt jelented, mennyire meguntad Pozsonyt, és mennyivel jobb néked itthon lenni; hihető azért, hogy itten az idődet több haszontalanságban és a tanulástól elvonó dolgokban töltheted. Aminthogy ezen leveledet

⁹ BAK Borbála: *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései*, in: *Fons* VII. (2000) 1. sz. 91-137.

(melyen nagyon megütköztem) nem is tudom magyarázni egyébre, hanem hogy: Először vagy a tanulást meguntad, mely által nékem örökös szomorúságot okoznál; vagy Másodszor szokásodként a katonaságra való igyekezetnek, annak bolond, idétlen és sületlen gondolata van eszedben, s azt gondolod, hogy mihelyt hazajössz, azonnal kadét ruhába öltözöl, és ilyen még éretlen s tudatlan állapotban is, mind magadnak, mind magunknak csúfságunkra katonák közé fogunk beadni, ahol – ha valami jó vagyon is benned – azt is a holmi pajzán katonácskákkal való társalkodás megvesztegesse.

Hogy azért mind a kettőt, úgymint mind a tanulás megünását, mind pedig a katonaságra való éretlen vágyódást belőled kiirtsam, ez a mostani levelemnek legfőbb célja. Melynek első részében olyan okokkal akarlak mind a kettő iránt meggyőzni, mint aminek előadni és írni szokott a szerető atya szerető fiának; a jó barát jó barátjának; és az okos teremtett állat okos teremtett állatnak; egyszóval amint a deákok szokták mondani: *Quae sunt Argumenta ad hominem*¹⁰. Ha pedig ezek, nagy szomorúságomra, semmit sem használnának, kénytelen voltam levelem végén keményebb és kényszerítőbb okokhoz nyúlni; melyeket mindazonáltal azért hagytam levelem végére, mivel reménylettem s reménylem, hogy a levelem első része is bé fog szívedbe hatni: mely iránt ha megcsalatoznám, szükségesképpen kellett az orvosokat követnem, kik ha az orvosság nem használ, kénytelenek vágni, szűrni, rontani, hogy hogy¹¹ a megrothadott vadhúst kimessék, és így a fene tovább [ne] terjedjen.

¹⁰ A partnernek tekintett másik személyt a saját állításaival szembesítve kívánja meggyőzni (azaz nem tekintélyelvre vagy a vitatott tárggyal kapcsolatos kijelentésekre építve)

¹¹ Az első „hogy” a sor végére esik, a második a következő sor elejére (de nem őrszó, ez a rész nem a lap alján helyezkedik el). Valószínűleg másolási hiba, akárcsak az ugyanebben a mondatban kihagyott „ne” szócska.

Édes Fiam! azt kérlek elmédben s szívedben jól bé írd, hogy a tudomány mindenféle rendben hasznos, jó és szükséges. Itt sorra mehetnék minden emberi állapotokban, még a kézi mesterségeket sem hagyván ki; de úgy egész munkát, és nem levelet kellene írnom. Csak azt a közönséges példabeszédet hozom hát csak elő: *Purus putus Logicus est purus putus Asinus*¹². Ebből kitetszik, hogy még a tudós ember is, ha csak egy tudományt tud, nem bec sültetik. Bizony mind a törvénytudók, mind az orvosok, mind a teológusok, mind a természetvizsgálók, mind a mathematicusok, mind minden egyéb rendbéli tudósok mindenkor hozzá csatlották hivatalbeli főbb tudományaikhoz a több[i] tudományokat is, avagy csak az úgyneveztetett kisebb tudományokat¹³ soha el nem mulatták. Vajon nem szükség-é tehát a hadi embernek is magát tudományokkal felékesíteni, mert ha az a tudományokra nézve csupa[sz] tőke, és emberek csúfja, bizvást el lehet róla mondani: *Purus putus Miles*, a többit gondold hozzá. Ne véld azt ugyanis, hogy a katonának elég olvasni tudni, deákul érteni haszontalan s csupa mulatságra s idővesztésre való könyveket olykor olvasni: mert ha csak ennyit tud, csak annyit tud, mint amennyit minden varga és szabó tudhat. Példákból mutatom ezért meg, hogy a legnagyobb vitézek egyszersmind tudós emberek is voltak. Itten sok száz példát hozhatnék elő, de szántszándékkal csak a legnevezetesebbeket és leg híresebbeket nevezem.

¹² A tisztán pusztá logikus egy tisztán pusztá számár (am. bölcsesség és intellektus nélkül nem lehet érvényes ítéleteket alkotni)

¹³ Nehéz meghatározni, hogy pontosan melyik antik tudományosztályozásra gondolhatott Ráday Gedeon. A legvalószínűbb talán Cicero – görög hagyományon alapuló – felosztása a nagy (artes maximae), közepes (mediocres) és kis (minores) művészetekről. A nagy művészetekhez tartoztak Cicero szerint a politikai és a hadi művészetek; a második osztályba a tisztán intellektuális művészetek (így az elméleti tudományok), a harmadik osztályba pedig a festészet, a szobrászat, a színészet és a testedzés.

Nagy Sándorról nemcsak azt jegyzik meg, hogy csaknem egész Ázsiát meghódította, hanem azt is, hogy amaz híres Aristotelés philosophusnak tanítványa volt, és hogy ha hadakozásban volt is, akkor is philosophusokat hordozott magával. Maga ugyanis semmi könyvet nem írt, amely most is megvolna, de valamikor módja volt, legkedvesebb társasága volt a philosophusokkal, mint arra az indiai philosophusok példák.

Amaz híres Scipio Africanus, ki Rómát nemcsak a Chartagobéliektől megmentette, hanem birodalmuknak is véget vetett, és azt a híres Cartagót (amely a világ birodalmára vágyott) eltörlette. De nem csak vitéz ember volt ő, hanem egyszersmind nem szégyenlett tudós ember is lenni. Cicero azt írja felőle, hogy azon időben senki is Scipiónál és a barátjánál, Laliusnál¹⁴ szebb oratiokat nem írt, mert akkor mint most nem allegáltak¹⁵, hanem oratiókkal mentették az ügyefogyottat, melyből kitetszik, hogy Scipio törvénytudó is és ékesen szóló is volt. Azt hozom még elő dicséretére, hogy sokan azt tartották, hogy a Terentius comedíáit Scipio a barátjával, Laliussal együtt írták, és hogy Terentius csak a nevét adta volna kölcsön. Az ugyan igaz, hogy ha mindjárt Terentius is azon comedíák szerzője, de szerencséjének és dicsőségének tartottam, hogy azoknak kimunkálódásában Scipio tanácsával éljen.

Julius Caesarhoz melyik vezér hasonlíthatja magát még a mostaniak közül is? De mégis egyszersmind a tudományoknak is szeretője volt, mint az iránt ötet Cicero (ámbar nem volt jóakarója) egyik levelében dicséri. Az oratióit pedig felette nagyon magasztalja, és az idejében élt orátorok között az elsők közé teszi. De ha úgy nézzük is, mint historicust, mi lehet szebb az és most is meglévő munkájánál, melyben hogy ötet valaki elérhesse (amint Cicero mondja) mindeneket elijesztett.

¹⁴ Gaius Laelius (c. i.e. 180–129)

¹⁵ idéztek

Augustus császárról, amaz Antonius győzedelmes megalázójáról, csak két szóval emlékezek: hogy is nékie amaz híres Virgilius, Varius¹⁶ és Horatius poéták gyönyörűségei voltak; Maecenas pedig, amaz tudósok oltalma, lelki-testi barátja.

Nagy Károly, aki a még mostan is fennálló Német-Római birodalmat felállította, dicsértetik tudományáról is és azoknak előmozdításáról; de ez szinte, talán csudálkozni is fogol, még német grammatikát is írt¹⁷.

De minek keresek én idegen nemzetek között nagy vitézeteket, akik egyszersmind a tudományokat szeressék, mikor a magam nemzete között is találok: ki volt vitézebb Mátyás királynál? de egyszersmind ki volt az akkor élő királyok közül tudósabb, és a tudományokat inkább szerető? Hol volt a budaihoz hasonló Bibliotheca! Hol gyűlt annyi sok tudós ember össze, mint Budán? Az ő asztala mindenkor tele volt tudós emberekkel, és ott többre tudós dolgokról volt a társalkodás, mely megtetszik avagy csak Galeottus Martius munkájából, melyet Mátyás király okos és tréfas beszédeiről s bölcs cselekedeteiről írt¹⁸. Ariostus pedig, híres olasz poéta¹⁹, hasonlítja Mátyás király idejében Budát Párizshoz a

¹⁶ Vergilius barátja és az *Aeneis* kiadója, Lucius Varius Rufus.

¹⁷ Valószínűleg Nagy Károly tudomány- és kultúrapártolásából eredeztethető téves vélekedés, amelyet Ráday Gedeon olvashatott valahol; de Nagy Károly idejében nem létezett még németnek nevezhető nyelv (az is vitatott, hogy neki egyáltalán melyik ófrank vagy ógermán változat lehetett az anyanyelve). Életrajzírója, EINHARD szerint (*Vita Caroli Magni*) a császár tisztelte a tudományokat és törekedett az önképzésre, de az írással hadilábon állt, mert későn kezdett annak tanulásába.

¹⁸ GALEOTTO Marzio: *De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae regis*; első kiadás: Bécs, 1563.

¹⁹ Ludovico Ariosto (1474–1533), az *Orlando furioso* szerzője. Ráday Gedeon könyvtárában eredetiben és több fordításban is megvan ez a mű, valamint egy gyűjteményes Ariosto-összkiadás is olaszul és latinul, így bizonyos, hogy Ráday kedvelte és alaposan ismerte forrását (jelzetek: 0-140, 0-924,

tanulhatásra és a szépségeknek nézhetésére nézve, egy szóval, de okosan mondom, az *experientiára*²⁰.

Nem hagyhatom még el amaz híres második Zrínyi Miklóst, kinek vitézsége eléggé ösmeretes a magyarok előtt²¹. Eztet tudományára nézve is felette megdicséri házánál való múlatása alkalmatosságával Tollius, utazó leveleiben²². A Bibliothecájának is, ugyan Tollius szerint, akkori időben mása nem volt²³. Még most is megmaradott versei nagy jeleit adják sokra terjedett olvasásának, a *Symbolumja*²⁴

0-2490, 0-2535, 0-2682, 0-2794, 0-2830). De akármilyen hízelgően nyilatkozott Ariosto Budáról, 1517-ben megtagadta, hogy patrónusát, Estei Hippolit bíborost Magyarországra kövesse – ő maga tehát sosem győződhetett meg Buda szépségeiről.

²⁰ megtapasztalásra

²¹ Zrínyi Miklós (1620–1664) politikai-hadászati érdemei talán jobban megmaradtak közvetlen utókorának tudatában, költészetének jelentőségét azonban éppen Ráday Gedeon ismerte fel. Nagy tisztelője volt Zrínyinek, irodalmi leveleiben több helyen méltatta, és szorgalmazta a *Szigeti veszedelem* újrakiadását (ezt később Kazinczy valósította meg), amelyből maga is írt részlet-parafrazisokat. Az ő példánya volt a RMK 1-61 jelzetten számon tartott 1651-es bécsi kiadás.

²² Jacobus Tollius (1630–1696) holland filológus, alkimista és utazó. 1660-ban Joannes Blaeu nyomdász-geográfus küldte Németországba és Ausztriába földrajzi-történeti adatgyűjtésre; ekkor volt Zrínyi vendége Csáktornyan. Ez a kitérő nem tartozott a megbízásához; gróf Pöttingen meghívására tartott vele Grazból. Tollius 1687-ben is járt Magyarországon Friedrich Wilhelm von Brandenburg megbízásából. KövÉR Lajos: *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai* in: *Aetas* 28. évf. 2013. 3. sz. 5-23. – Tollius úti beszámolóit megtalálhatóak Ráday Gedeon könyvtárában (egy emendált gyűjteményes és külön az olaszországi útján készült kötet: 0-5632Hung és 0-4592 jelzetek).

²³ Mátyás király könyvtárával (Bibliotheca Corviniana) ellentétben a Zrínyikönyvtár (Bibliotheca Zriniana) anyagának kétharmada máig egyben fennmaradt, és jelenleg a zágrábi nemzeti könyvtár őrzi.

²⁴ *Symbolum illustrissimi domini comitis Nicolai ZRINYI*. Hely nélkül, 1705. (*Az török áfium ellen való orvosság* első kiadása. A röpiratot gróf Forgách

pedig (mely nincs verssel írva) olyan szép, hogy Cicero, ha magyarul írt volna, szebben nem hatott volna.

Ezek legyenek elegendő példák arra, hogy a vitéz emberben szép és hasznos, ha egyszersmind tudós is. Ellenben hozhatnék igen sok példát elő, hogy a tudatlan vitéz még a hadban is szerencsétlen; de ezzel papirost tölteni nem kívánok, hanem meglegyszem az egy Carolus XIIus svéciai király²⁵ példájával. Ennek ifjúságában csak gyermekségekre és hejehujára volt az esze, úgy, hogy mikor a tanácsban ült is, az elméje másutt kóborlott. Azután mikor hadakozni kezdett, meg ösmert[e] ugyan előbbeni bolondosságát, és ha csak magát a vitézséget kell nézni, abban nagyra is ment, úgy, hogy egyedül erre tekintve Nagy Sándort is alig lehetett hozzá hasonlítani: ugyanis a muszkákat egymás után sokszor (de többire gondolatlan vakmerőségből) megverte. De mi lett a vége? Mivel előre látó esze (melyet többire a tudomány szokott szerzeni) nem volt, országától majd kétszáz mérföldig vivén hadakozását, hogy az ellenséget mindenkor megveri, és annak magazinjaiból²⁶ (mert arra gondja nem volt) elég ellensége lesz. Azonban a Muszka úgy megveri Poltavánál²⁷, hogy azután soha többet lábra nem kapott. Be érhetne volna azon boldogtalan, noha vitéz király ezen első bolondságával, de szégyenelvén hazájában visszatérni, újra maga hazáját nem is látván, szükségtelen hadakozást kezd a dánus ellen. Reményli, hogy ott helyre hozhatja kudarcát, és még győzedelmesen megtérhet királyi lakó helyében, holott sokkal okosabban cselekedett volna, hogy hazamenvén elsőben országá-

Simon ezredes – Ráday Pál felettese és mentora 1697-99 között – nyomatta ki.) Ez a kiadás ma nem található meg a Ráday könyvtárban, de Ráday Geodeon idejében nagy valószínűséggel megvolt.

²⁵ XII. Károly svéd király (1682–1718)

²⁶ itt: ellenséges propaganda

²⁷ 1709. június 29-én

nak kárait hozta volna helyre, és először azt hozta volna virágzó állapotjára, ha hadakozni akart volna is azután. Mi is lett a vége? Mikor Fridrichshalt vítta volna²⁸, egy pattantyús úgy találá golyóbisával, hogy meghala. Több példákat is tudnék még előhozni, de erről is meguntam már az írást.

Eddig példákkal akartam megmutatni, hogy ha valaki katona akarna is lenni, mégis szükséges volna neki a tanulás²⁹

²⁸ Fredrikshald, ma Halden (Norvégia); 1718. november 30-án.

²⁹ a szöveg itt váratlanul megszakad a sor vége előtt (és a lapon is bőven van még hely).

Pataky Ildikó

A könyv hosszú útja
Ráday Gedeon 1783-as könyvbeszerzése

TÖRTÉNETI ÉS KULTÚRPOLITIKAI KONTEXTUS

A 18. századot a szellemtudományok különböző területeinek kutatói hajlamosak a saját szakterületük virágkoraként jellemezni. Például Richard Sennett¹ a nyilvánosság időszakaként emlegeti, Matthias Rothe² a levél korszakaként, míg számos kutató az olvasás és a könyv századaként.³ Mindez azt jelzi, hogy ebben a korszakban jelentős, a társadalmat alapjaiban megrengető változások mentek végbe a kultúra, a tudomány és a művelődés terén. Talán nem tűnök túl elfogultnak, ha azt állítom, hogy a 18. század a könyv és az olvasás százada volt, és hogy az olvasási

¹ Richard SENNETT: *A közéleti ember bukása*. Budapest, 1998.

² Matthias ROTHE: *Lesen und Zuschauen im 18. Jahrhundert. Die Erzeugung und Aufhebung von Abwesenheit. Studien zur Kulturpoetik Band 8*. Würzburg, 2005. 66-71.

³ Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest 2000. Dominik von KÖNIG: *Lesesucht und Lesewut*. In: Herbert G. KÖPFERT (szerk.): *Buch und Leser: Vorträge d. 1. Jahrestreffens d. Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte d. Buchwesens, 13. u. 14. Mai 1976*. Hamburg, 1977.

forradalom⁴ a fent említett mélyreható társadalmi változásoknak az alapját képezte.

A 18. század a könyvészet szempontjából nem csak Magyarországon, de egész Európában a nagy teljesítmények és változások kora volt. Nyugat-Európában a felvilágosult mozgalmak következtében megkezdődött az olvasmányok demokratizálódása. A regényirodalom jelentősége növekedett és ezzel párhuzamosan a könyvek egyre nagyobb mértékben érték el a társadalom alsóbb rétegeit, valamint az eddig a könyvpiacról kiszoruló „nőszemélyeket” (a kor „Frauenzimmer” kifejezésével élve). A könyvtárak ebben a korszakban már nem az egyházi nemesség és az udvari társadalom privilégiumai voltak, nyilvános könyvtárak jöttek létre, sőt: kölcsönkönyvtárak és olvasókörök is,⁵ amelyek lehetővé tették, hogy az egyszerű polgárokhoz is eljussanak az amúgy igen költséges könyvek. A felvilágosodás eszméi kiváltói és egyben következményei is voltak az új olvasási gyakorlat és olvasási szokások elterjedésének (köztük az extenzív olvasásnak), és annak, hogy a könyvgyűjtés divatba jött. A könyvtárak létrejöttét – és ez elsősorban a magánkönyvtárakra vonatkozik – nem csak az univerzális tudás ideájának megvalósítása motiválta, hanem az is, hogy a könyvek egyfajta státuszszimbólumként is szolgáltak, és ezáltal egy-egy könyvgyűjtemény volt hivatott kifejezni tulajdonosa gazdagságát és társadalmi helyzetét. A könyvtáraknak ez a fajtája

⁴ Az úgynevezett olvasási forradalom a 18. század végének tudós vitái témája volt, főként ami a jelenség megjelenési formáinak lehetséges hatását illeti, például az olvasási dühöt, és az újfajta olvasási szokások elterjedését. Vö. Dominik von KÖNIG: i.m. 89-112.

⁵ Vö.: Otto DANN: *Die Lesegesellschaften des 18. Jahrhunderts und der gesellschaftliche Aufbruch des deutschen Bürgertums*. In: Herbert G. KÖPFERT (szerk.): i.m. 160-193.

sokszor átgondolatlan, nem tudatosan tervezett gyűjtésen alapul, sokkal inkább jellemezhető ad hoc összevásárolt könyvkupacként.

A KÖNYV MINT TRANSZFERESZKÖZ

A szellemtörténetben a könyv a kulturális transzfer eszköze, amely a magas és a mindennapi kultúrában egyaránt megjelenik. Példának okáért az olvasmányok demokratizálódása az alsóbb, illetve tanulatlan néprétegek között az olcsó regények és kalendáriumok elterjedésével járt, s egyben a populáris kultúra piacának szélesedésével.

Georg Simmel a transzferfolyamatot a populáris kultúra egy igen lényeges szegmensén, a divaton modellálta.⁶ Simmel a transzfer mechanizmusát a társadalmon belül – vagyis a különböző társadalmi osztályok és rétegek között ('national', 'nemzeti') – és a különböző népek között ('international', 'nemzetközi') is leírta, valamint tágabb értelmében is modellálta azt. Eszerint a kulturális transzfer lineáris modelljén alapulva kapcsolódik össze egymással annak három komponense: vagyis a kiindulási kultúra, a közvetítő médium és a célkultúra.⁷ Ez a kölcsönhatáson alapuló viszony majdnem minden esetben aszimmetrikus: a vonatkoztatási ország (kiindulási kultúra) egyfajta példát mutat, amit a recipiens (célkultúra) utánozni, illetve elsajátítani próbál. A divat

⁶ Georg SIMMEL: Die Mode. In: *Philosophische Kultur. Gesammelte Essays*. Leipzig, 1919. 25-57. Ugyanezt a folyamatot Richard Sennett is leírja, hangsúlyozva, hogy a különböző társadalmi osztályok ruhaviseletében a konvenció és az attól való eltérés is fontos jelzés volt a nyilvánosság számára, hiszen a mindennapok során a viselet jelentette azt az elsődleges jelet, amely befolyásolta az idegenek egymással kapcsolatos viselkedését. Richard SENNETT: i.m. 69-86.

⁷ Vö.: Michel ESPAGNE, Werner GREILING (szerk.): *Frankreichfreunde. Mittler des französisch-deutschen Kulturtransfers (1750-1850)*. Leipzig, 1996.

ugyanilyen aszimmetrikus modell alapján működik, „mert természetesen az alsóbb rendek fölfelé törekednek, s ezt leginkább azokon a területeken tudják megtenni, amik alá vannak vetve a divatnak, mivel ezek a legtöbbször a külső utánpótlás számára is megközelíthetőek.”⁸ Emellett az utánpótlási mozzanat mellett Simmel egy szétválasztási mozzanatról is beszél, amely szintén „a divat lényegét képezi”.⁹ A feladó és a befogadó között tehát szükség-szerűen egy aszimmetrikus viszony jön létre, amiben a „feladó” mint vonatkoztatási személy – vagy intézmény funkcionál, és a befogadó számára annak tevékenysége vagy viselkedése tekintetében példaként szolgál. Hasonlóan aszimmetrikus viszony alakul ki az olyan országok között is, amelyek a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés különböző szintjein állnak. Az ő kulturális kölcsönviszonyukban a könyv mint transzfereszköz, különleges szerepet játszik: mióta az írásbeliség az emberiség életében jelen van, a könyv egyrészt egy gyűjtő, összegző, másrészt pedig egyfajta közvetítő pozíciót tölt be. Kultúraközvetítő szerepét azonban csak fragmentáltan, részben tudja teljesíteni, mivel a kultúra nem korlátozódik kizárólag az írásbeliségre, s a könyv mindenkorai intézményei nélkül, kontextusából kiragadva másképpen él tovább.

A 18. század kultúra-elsajátításának egyik nélkülözhetetlen formája volt a peregrináció. A célja az volt, hogy a művelődés – vagyis a tanulás, olvasás, és a személyes átélés – által szállítsák a kultúrát egyik országból a másikba. A diákok a – kulturális szempontból – periférián levő országokból – így természetesen Magyarországról is – a kulturális vonatkoztatási országokba vándoroltak, hogy ott tapasztalatot és ismereteket szerezzenek.

Magyarországon a különböző vallású diákok más és más célországokat választottak: míg a katolikusok egy-egy meghatározott egyete-

⁸ SIMMEL: i.m. 31.

⁹ Uo.

men (főként Bécsben, Grazban, vagy Rómában) tanultak, addig „*a protestánsok esetében több külföldi egyetem végiglátogatása volt a gyakori*”¹⁰: hagyományosan a holland egyetemeken, a század végén aztán inkább az újabb német egyetek valamelyikén, pl. Halléban vagy Göttingenben tanultak. Ezek a diákok személyükben is a kultúrák közötti összekötő kapocsá váltak. „*A hazahozott eszmék, szokások, könyvek beépültek a magyar protestáns szellemi életbe, s több tekintetben előkészítették a talajt a felvilágosodás racionalizmusa számára.*”¹¹ A kultúraközvetítésnek egy másik – és kétségtelenül költségesebb – módja volt a könyvgyűjtés, egy könyvtár felépítése.

PERIFÉRIKUS HELYZET – MEGKÉSETT FELVILÁGOSODÁS

„*Európai összehasonlításban a Német Birodalom a felvilágosodás évszázadában egy megkésett nemzetnek számított. (...) Egy olyan agrár országban, amely számtalan területre és hatalmi egységre tagolódott, amelynek hiányzott a centruma, ami pedig Franciaországban és Nagy-Britanniában adott volt. Bár elképesztő mértékben pótolta a lemaradását, és szociális, gazdasági, valamint kulturális és politikai változásokat vezetett be, amelyeknek a kialakítása a bécsi kongresszussal fejeződött be.*”¹² Amennyiben Paul Raabénak ezen kijelentései a német felvilágosodásról, különös tekintettel a francia és angol viszonyokkal való összehasonlításra, valóban helytállóak, úgy joggal állíthatunk fel egy hasonló pár-

¹⁰ KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 1998. 252.

¹¹ Uo.

¹² Paul RAABE: *Der Buchhändler im achtzehnten Jahrhundert in Deutschland*. In: Giles BARBER und Bernhard FABIAN (szerk.): *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert: Vorträge*. 5. Wolfenbütteler Symposium vom 1.-3. November 1977. Hamburg, 1981. 271.

huzamot a német és magyar nyelvterületek viszonylatában. Mert amíg Németország Angliával összehasonlítva mint egy alulfejlett agrárország jelenik meg, Magyarország hasonló képet mutat kulturális értelemben legfontosabb vonatkoztatási országával, Németországgal szemben. Ennek a megkésett felvilágosodásnak az okai nem csak az ország periférikus elhelyezkedéséből adódtak, hanem a korabeli politikai és történelmi konstrukciókból is eredtek. Magyarország sem volt egységes: a Habsburg Birodalom, a török hódoltság korlátozta az anyanyelvi és vallási mozgalmak hatékonyságát.

Mialatt Európa-szerte egyfajta olvasási forradalom ment végbe, a magyar könyvészetben – ahogyan a magyar történelem folyamán oly sokszor – a politika játszotta a főszerepet. A török hódoltság területén nem nagyon beszélhetünk magyar nyelvű irodalomról. A török uralom elmúltával azonban új lehetőségek nyíltak meg a könyvnyomtatás és a könyvkereskedés előtt. Ezek tették lehetővé a nemzeti irodalom újraéledését, amely a 17. század kezdete óta párhuzamosan a nemzeti nyelvnek az ellenreformáció, a Habsburg-ház megerősödése és a barokk stílus hódítása miatti háttérbe szorulásával, fokozatosan veszített a piaci részesedéséből. Mialatt a latin nyelvű írásbeliség Európa-szerte a 18. század végén immáron irrelevánssá vált, Magyarországon egy ezzel ellentétes folyamat figyelhető meg: 1640 és 1770 között több latin nyelvű kiadvány jelent meg, mint ahány magyar nyelvű.¹³ Ezek a negatív

¹³ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, 1997. 70–71. Hasonló, földrajzi-felekezeti különbségeket tár fel Európára vonatkozóan Reinhard WITTMAN: „Dél- Európa katolikus könyvkínálata még mindig latin műveltségű és felekezeti volt, míg az északi kereskedő- és egyetemi városokban már rég a morális heti folyóiratok és a nemzeti nyelvű felvilágosult irodalom nyújtotta az új attrakciót az olvasóközönség ízlése számára.” In: Reinhard WITTMANN: *Der deutsche Buchmarkt in Osteuropa im 18. Jahrhundert – Voraussetzungen und Probleme*. In: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und*

folyamatok és a leverte Rákóczi-szabadságharc miatti csalódottság ellenére is létrejöttek a 18. században magán könyvgyűjtemények, amelyek így az újraéledő nemzeti büszkeség kifejezőeszközei lettek. A magyar kormány 1711 és 1790 között ki volt szolgáltatva a bécsi udvar döntéseinek, amely érdekeinek megfelelően Magyarországot az európai piacon a földműves termékek és alapanyagok pusztá előállítójának szerepén nem engedte túlnőni. Ebben az alárendelt helyzetben nem volt egyszerű megváltoztatni a megmerevedett mezőgazdasági – és az ezzel szoros összefüggésben álló társadalmi – szerkezetet. Többszintű feszültség jellemezte a társadalmat, miképpen a kultúrát és a műveltséget is. Ezek között a „kiszolgáltatott” körülmények között a nyelv és a műveltség erős fegyverzetnek számított, amelyek fontossága a kedvező ideológiai körülmények között – vagyis a felvilágosodás egyre jelentősebb térnyerése, a magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedés fejlődése, valamint a barokk ízlés hatásai mellett – kifejeződésre jutott. Mint Európában mindenütt, a felvilágosodás Magyarországon is magával hozta a nemzeti irodalom újjáéledése mellett az eddigi olvasói körök explozív kiszélesedését is. A magánkönyvtárak megnyitották kapuikat a széles közönség számára is.

A Rákóczi-szabadságharc lezárulta után megfigyelhető, hogy az ország határain belül a nyomdák földrajzi elhelyezkedése megváltozott: az eddig főként Észak-Magyarország területén létező nyomdákat – mint pl. a löcsei nyomdát – bezárták, az újonnan alapítottak pedig szembe találták magukat az állami és a katolikus egyház által felügyelt cenzorokkal. Politikai szempontból ebben az időben még Pozsony az ország fővárosa, kulturális szempontból azonban Nagyszombat, Buda és Pest egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Bécs, Pest és Pozsony között – miként a Ráday Gyűjtemény

19. Jahrhundert – Beiträge zum literarischen Leben 1750-1880. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur) Bd. 6. Tübingen, 1982. 94-95.

mény példáján is látni fogjuk –, a könyvkereskedelem szempontjából közvetítő szerepet játszott. A 18. század elején a felső-magyarországi városok – pl. Pozsony, Kassa vagy Selmecbánya – fejlettebbek voltak, mint a későbbi fővárost alkotó Pest és Buda. A pesti könyvkereskedők és könyvkötők javarészt más városokban is működtek fiálékát, s azok mögött a pesti üzlet csak másodrendű volt. Tevékenységük sem korlátozódott pusztán a könyvvel kapcsolatos kereskedelemre. A városok kulturális életének meghatározó részeivé váltak, a sajtó által pedig – melynek kiadói voltak – hozzájárultak a nyilvánosság kiszélesítéséhez. Példa erre a híres könyvnyomtató és kereskedő, Johann Michael Landerer, aki Pozsony első újságját (a *Pressburger Zeitungot*) alapította, s csak első pozsonyi sikerei után nyitott Pesten nyomdát.¹⁴

A RÁDAY-GYŰJTEMÉNY LÉTREJÖTTE

Ebben a politikai és társadalmi helyzetben jött létre a Ráday-könyvtár Pécelen – Pesttől kb. 20 km-nyi távolságra – a 18. század elején. Bár a Ráday család Pesten és Budán nagy társaságot vitt, mégsem volt állandó lakhelye a Duna mentén, nem is lehetett házuk (vagy palotájuk), mivel a protestáns vallásúak számára egészen 1781-ig törvényileg tiltották Pest és Buda területén az ingatlanbirtoklást.

Könyvtárunk kialakításában és az állomány gyarapításában a család több nevezetes tagja is részt vett. A könyvgyűjtemény alapjait Ráday Pál (1677-1733) tette le, aki II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari kamarájának vezetője (a titkos kancellária irányítója) és diplomata volt. A szabadságharc leverése után vissza akart vonulni a

¹⁴ Hasonlóan járt el Ignaz Anton Strohmayer, aki Kassán könyvkereskedést nyitott, s csak ezután egy másodikat Pesten, ahol is a Weigand és Köpff-féle könyvkereskedést vette át.

politikából. Ez a vágya azonban nem teljesült, és nem csak Nógrád megye követeként, hanem a protestáns egyházak jogainak harcosaként élete végéig tevékeny részese maradt a magyar közéletnek. Könyvgyűjteménye mintegy 300-400 kötetből állt: némely régi magyar nyelvű nyomaton kívül főként a politikai érdeklődésének megfelelő témájú könyvekből. Fia, Ráday Gedeon (1713–1792) szintén kitüntetett figyelemmel viseltetett a régi magyar irodalom iránt, és az apja által rá örökített nemes hagyományt, a magyar nyelvű nyomtatott irodalom gyűjtését folytatta.

Ráday Pál fiát, Gedeont a reformáció tanai szerint taníttatta, először Pozsonyban az evangélikus gimnáziumban (a híres magyar tudós, Bél Mátyás¹⁵ tanítványaként), majd Berlinben – Daniel Ernest Jablonski¹⁶ gyámkodása alatt, később az Odera menti Frankfurtban. Ráday Pál halála után, 1733-ban, Gedeon visszatért Pécelre, és apja tevékenységét nem csak gazdasági, hanem politikai és egyházi szempontból is folytatta. II. József türelmi rendeletének 1781-es kihirdetése után pedig a magyar protestáns egyház legjelentősebb személyiségeinek egyike lett.

A KÖNYVTÁR ARANYKORA

Az 1733 és 1792 közötti évtizedekben a könyvtár és annak tulajdonosa a magyar szellemi- és irodalmi élet központjaivá váltak. Míg

¹⁵ Ráday az igazgató házában lakott, Bél Mátyás ugyanis az idősebb Ráday jó barátja volt. Bél Mátyás és az őt az igazgatói székben követő Beer Vilmos a pietizmus pedagógiai elvei szerint vezették a liceumot. (Vö. SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Budapest, 1982. 33.)

¹⁶ Ráday Pálnak az a döntése, hogy ellentétben a többi, a Habsburg-házhoz hű nemesi családhoz, a fiát nem Bécsbe, hanem inkább porosz földre küldte, szimbolikusan is mondható, legalábbis ami a politikai üzenetét illeti: erős politikai (és vallási) elkötelezettséget jelzett. (Ld. SEGESVÁRY, i.m. 34.)

Ráday Pál gyűjtői munkássága a régi magyar nyomtatványokra, beszerzési helyét illetően pedig földrajzilag Erdélyre koncentrált, addig Ráday Gedeon beszerzéseit elsősorban Bécsben és más külföldi városokban intézte – elsősorban német nyelvterületen. Gedeon nem csak a gyűjtemény beszerzési helyén, de a tematikáján is változtatott. Megbízottjai révén részt vett Bécs és Pozsony legfontosabb könyvaukcióin,¹⁷ (fontosabb bécsi árverések pl. a Trautsohn- (1757), a Zinzendorf- (1760), a Wapstiana (1761) illetve a Knorr-féle (1762), ahol prohibitív, azaz tiltott, indexen lévő könyveket is beszerzett. A szigorú cenzúratörvények miatt ezeknek a könyveknek az útja igen kalandos volt: a hivatalos árverések mellett külön informális aukciókat szerveztek a tiltott könyvek számára, természetesen informális úton terjesztett katalógusokkal.

Rádaynak sok európai városban voltak könyvbeszerzői, jobbra professzorok, lelkészek, a református egyház ágensei, vagy éppen diákok. Pozsonyban Szász-Tomka János, a líceum rektora; Selmecbányában Samuel Gazur, a gimnázium rektora. Voltak képviselői Lőcsén, Kassán és természetesen – a legtöbb és legfontosabbak – Bécsben (Szilágyi Sámuel, és Nagy Sámuel stb.). A vásárlások szokásos menete szerint a nagyobb vételek előtt a megbízottak előbb engedélyt kértek Rádaytól. A vásári- és aukciós katalógusokból, ha és amennyiben elegendő idő állt rendelkezésre, maga Ráday Gedeon választotta ki az aktuális „zsákmányt”. Egész Európa könyvkereskedői közül is, főként a német nyelvterületen székelőknek volt ügyfele, köztük a nevesebbeknek: a nürnbergi Monath, vagy a lipcsei Jahn cégeknek.

¹⁷ Forrásként nem pusztán a levelezése, a megbízottak beszámolóit vagy a katalóguskivonatokat számítanak, hanem a korabeli bécsi sajtó is. A *Wienerisches Diarium*ban nem csak a bécsi könyvkereskedők hirdetései jelentek meg, hanem privát aukciók és vásárok teljes katalógusai is.

A BÉCSI KÖNYVBESZERZŐ: NAGY SÁMUEL

A legjobban dokumentált tevékenységet Nagy Sámuel végezte, aki talán a legfontosabb könyvbeszerzője volt Rádaynak. Nyugat-Európában tanult: Regensburgban, Augsburgban, Ulmban, majd később Svájcban. 1762-től a református egyház bécsi ágense lett. Nagy Sámuel nem csak Bécs nagy könyvkereskedőinél vásárolt, hanem azoknál is, akik csak egy-egy nagyobb vásárra érkeztek Bécsbe (pl. a lipcsei Johann Friedrich Jahnnál, vagy a regensburgi Emerich Felix Badernál). Levelei, összesen 263 darab – javarészt a mai napig feldolgozatlanok – katalógusokkal kiegészítve, egytől-egyig fennmaradtak. Ezen katalógusok egyike a „*Catalogus Libros ex Bibliothecce Knoerria na prohibitis Refiduorum*”¹⁸, amely 92 tételt tartalmaz, és Ráday saját kezű megjegyzéseivel van ellátva; ugyanis színes tintával jelölte meg azokat a könyveket, melyeket meg akart szerezni a gyűjtemény számára.

Ahogy általában a nagy aukciók, Georg Wolfgang Knorr könyveinek árverése is viszonylag sokáig tartott: Nagy Sámuel már 1762 elején beszámolt az előkészületekről, és szeptemberben el is küldte a katalógust Pécelre. Bár a kínálat igencsak tetszett Rádaynak, és a kívánt címeket be is jelölte a címtárban, a vásárláshoz nem állt rendelkezésre a megfelelő pénzeszköz. Ennek a gazdasági nehézségnek következménye, hogy Nagy Sámuel kénytelen volt sok értékes könyv jutányos áron való megvásárlásáról lemondani, pedig a licitálás egészen 1763 márciusáig eltartott.¹⁹

¹⁸ A Dunamelléki Református Egyház Ráday Gyűjteménye (a továbbiakban Ráday Levéltár) jelzet: C/64 – 23.

¹⁹ Ld. Nagy Sámuel 1762. június 2. és 1763. március 25. közötti levelei. (Ráday Levéltár jelzet: A. II. 694 és A. II. 756.)

ABRAHAM CHRISTOPH THIELE – KERESKEDŐ ÉS TUDÓS

Ráday nem csak bécsi beszerzőjén keresztül került kapcsolatba a német nyelvű könyvpiaccal: még a kor legjelentősebb könyves városában, Lipcsében is voltak megbízottjai, közülük az egyik egy kevésbé ismert könyves ember: Abraham Christoph Thiele, aki nem volt sem könyvnyomtató, sem könyvkereskedő, hanem – mai szóval élve – műkereskedő, aki nem csak könyvekkel, hanem festményekkel és érmekkel is kereskedett. Ráday pedig nem az egyetlen magyar ügyfele volt: neves könyv- és műgyűjtők (javarészt nemesi származásúak) mint pl. Teleki Sámuel, Prónay Gábor és Széchényi Ferenc szintén a megbízói közé tartoztak.

Thiele 1783 és 1791 között dolgozott Rádaynak. Ebből az időszakból ma 12 levél található meg a Ráday Levéltárban.

Ráday számára, csakúgy mint pl. Goethének komisszionális üzleteket bonyolított Lipcsében. Csak kis tőkével rendelkezett, s így nem volt sem kiadó, sem szortimenter, azaz könyvkereskedő; szerepét inkább nevezhetjük közvetítői szerepnek. Rádayval – a fennmaradt dokumentumok alapján legalábbis ez szűrhető le a viszonyukról – tisztán üzleti kapcsolatot tartott fenn, leveleikben száraz tényekről van szó csupán: könyvek példányairól, portóról, számlákról, tallérokra és dukátokról. Ahogyan az egy tehetséges kereskedőtől elvárható, hamar kiismerte magyar kuncaftjai érdeklődését és ízlését, s ezért nem csak a lipcsei, hanem az Oderamenti Frankfurt, Drezda és Halle könyvárveréseit is figyelemmel kísérte. Az idők folyamán olyannyira kiismerte Ráday preferenciáit is, hogy a hosszabb könyvaukciók katalógusaiból a saját kezűleg készített kivonatokat küldte csak el megbízójának, hogy ezáltal spóroljon a postaköltségeken. Ha a kultúráról és a kulturális transzferről van szó, az ember hajlik arra, hogy a folyamatokról és annak működtetőiről, szereplőiről idealizált képet fessen. Ezt a képet erősítik a felvilágosodás lózungjai és célkitűzései, valamint

ez idő tájt – mint ezek megvalósulása – a kultúra általános demokratizálódása. Ami a Ráday családot illeti, úgy tűnik, hogy a felvilágosodás intenciói és az idealisztikus eszmék a Magyarországon kifejtett tevékenységükben döntő szerepet játszottak. Hiszen míg Európában a 17. század végétől fogva olvasóköri, mi több: nyilvános- és kölcsönkönyvtárak jöttek létre, addig Magyarországon a legtöbb egyházi- és nemesi könyvtár a nyilvánosság elől, sőt, a tudós közönség elől is el volt zárva. Jelentős kivételt képezett ezek között a Ráday könyvtár, ami – legalábbis a tudós társadalom előtt – nyitva állt. Ráday Gedeon gyakran kölcsönzött könyveket, sőt, gyakorta előfordult az is, hogy a könyveiből kivonatokat készített, és a kívánt fejezeteket elküldte az érdeklődőknek.

Thiele a leveleiben merőben másféle hozzáállást képviselt, amennyiben azokban a könyv és a kultúra csak mint pénzforrás, mint a kereskedés tárgya fordul elő. Thiele, könyvkereskedőként, kettős helyzetben volt a lipcsei társadalmon belül: egyrészt „a kereskedő osztályhoz tartozott”²⁰, másrészt viszont szükségszerű volt, hogy ő maga is művelt polgár legyen, már csak azért is, hogy elébe tudjon menni az ügyfelei elvárásainak, valamint hogy a művelt világ történéseit, és kora kulturális változásait követni tudja. Hiszen „a könyvkereskedő elsősorban olyan kulturális termékekkel – könyvekkel – kereskedett, amit művelt emberek hoztak létre, és amiket művelt embereknek adott el.”²¹ Ez a foglalkozás tehát megkövetelte az akadémiai jellegű képzést, a latin nyelv legalább alapszintű ismeretét²², biztos, jó ízlést (annak a képességét, hogy felismerje a jó könyvet és az értékes műkincset) és egyfajta jártasságot a könyvek piacán és az aktuális kulturális történésekben. Thiele ezekkel a készségekkel is rendelkezett: nem csak az újdonságok

²⁰ Paul RAABE: i.m. 274.

²¹ Uo.

²² Paul RAABE: i.m. 275.

között ismerte ki magát, de a régi nyomatok értékét és reális árát is képes volt felmérni. Ezt példázza a Beverland művei megvételekor tett megjegyzése, amelyekről azt írja: „ezeket különben többszörösen áron, darabonként 3 vagy 4 tallérért szoktam látni”.²³ Ebben az esetben Thiele nyilvánvalóan nem csak a kereskedő szempontját képviselte, aki saját tevékenységét, illetve a konkrét vásárlást kívánta hitelesíteni, hanem a tudósét is, aki pontosan tudta, hogy Ráday maga is tapasztalt gyűjtő, akit nem lehet elhítni a messziről jött ember történeteivel.

KERESKEDŐ, TUDÓS, VAGY SZÉLHÁMOS?

Nyilvánvaló a fennmaradt levelek alapján, hogy Ráday és Thiele kapcsolatát nem a kétoldalú bizalom jellemezte, és ezt példázza az a félreértés is, ami a Bél-féle²⁴ lipcsei árverés kapcsán keletkezett 1783-ban. Bél Károly András (Karl Andreas Bel) könyveinek aukciója magyar szempontból különös jelentőséggel bír. A Bél család nem csak a magyar szellemi életre volt fontos hatással, hanem – elsősorban a fiatalabb Bélnek a lipcsei egyetemen kifejtett tevékenysége alapján – a német nyelvterület tudós generációira is. Bél Mátyás (1684–1749) Francke követője volt, és 3 éves peregrináció után hazatérve a magyarországi protestantizmus megújítója és védelmezője lett. 1714 és 1719 között a pozsonyi líceum igazgatója volt. Ráday Gedeon 1723-tól az ő házában lakott Pozsonyban,

²³ Adrian BEVERLANDS Werke: *De stolatae virginitatis jure*. Leyden 1680. (Ráday könyvtár jelzet: 0-3003); *De fornicatione cavendo admonitio ...* London 1698. (Ráday könyvtár jelzet: 0-2958); *Peccatum originale*. Elutheropolis, 1678. (Ráday könyvtár jelzet: 0-5813), lásd még SEGESVÁRY i.m. 203, 215.

²⁴ Thiele levele Rádaynak, 1784. május 7-én. (Ráday Levéltár, jelzet: C/64-8. 2683.)

liceumi tanulóévei alatt.²⁵ Fia, Bél Károly András (1717–1782) a jénai egyetemen szerzett magiszteri fokozatot. 1741-ben Lipcsébe költözött, ahol egyrésztől akadémiai karriert futott be (poétika professzor lett), másrésztől azonban az udvarban is jó hírnévnek örvendett: a királyi akadémia és a szász királyi könyvtár elnöke lett. A halálát követő évben, 1783-ban került sor Lipcsében a könyvei árverésére. Thiele, a Ráday archívumban fellelhető legkorábbi levelében, 1783. március 3-án már beszámol a tervezett katalógusról. Egy évvel később küldött is egy kivonatot belőle, és részletesen felsorolta Bél Mátyás kéziratait.²⁶ Ráday utasításai alapján Thiele 10 kötetet vásárolt, köztük néhány Bél Mátyás kéziratot is.²⁷ Mivel azonban 1784. március 17-én a számla ugyan megérkezett, a megvásárolt könyvek és kéziratok azonban nem (a nyomtatott anyagot Ráday jó néhány hónappal később kézhez kapta), Ráday Gedeon azonnal lipcsei megbízottjára kezdett gyanakodni. Barátja, a bécsi illetőségű Cornides Dániel segítségével magánnyomozásba kezdett, hogy Thielének utána nézzen, mivel a könyvküldemények amúgy is Bécsen át érkeztek Lipcséből Pécelre, Bécsben pedig Peter Ochsnál volt az első állomásuk,²⁸ Cornides Dániel is Peter Ochsnál kezdte magándetektívi tevékenységét. A könyvek szokásos útjáról a következő jelentést adta: „(...) *legelőször is Peter Ochs úrhoz mentem, a könyvszállítmány miatt, hogy a Thiele úrtól hozzá érkező könyves ládával kapcsolatos híreket beszerezem. Felolvastam Ochs úrnak kegyelmed levelének vonatkozó részét, azt, amelyik a Lipcséből érkező ládára vonatkozik. Ochs úr*

²⁵ Id. 10. lábjegyzet

²⁶ Thiele levele Rádayhoz, 1784. március 17-én. (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2682.)

²⁷ SEGESVÁRY adatai alapján i.m. 214. A számlát ld. Thiele 1784. március 17-i leveléhez csatolva (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2682.)

²⁸ Id. Thiele levelét 1785. január 12-én. (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2687.)

erre azt felelte, hogy a láda, éppen ahogyan Thiele úr elküldte, nagyon jól csomagolt és érintetlen volt; azonban állítólag itt, a fővármházban nyitották fel a csomagot, megmérték, kifizették érte a vámot, aztán újra lezárták a ládát és plombálták is. Ez, tette hozzá Ochs uram, történik itt minden csomaggal, ami Magyarországra tart. Ha tehát a láda nincs jól lezárva, és a tető nincs jól ráerősítve, úgy ez, amint Ochs úr ezt mondja, nem Thiele úr hibája lenne, hanem csakis az itteni vámtiszteknek lenne betudható. Ezentúl Ochs uram arról is biztosított, hogy a vámnál a legkevésbé sem kerülhetett be a csomagba, sem abból ki semmi, ha tehát a ládában olyan könyvek is vannak amit kegyelmed nem rendelt meg, vagy ha némelyeknek, amiket kegyelmed várt, híja lenne: úgy kegyelmednek – tette hozzá Ochs –, nem másnak, mint Thiele úrnak kellene érte kezeskedni, aki ezért reszponzabilis lenne.”²⁹ Eddig tehát Cornides objektív beszámolója. Ezután kicsit szubjektívebben folytatja: „Valóban nem a legszebb vonása Thiele jellemének, hogy az árverésen megvett kéziratokat visszatartotta, és netán valakinek drágán eladta és ahelyett, hogy kegyelmednek ezek helyett kártalanítás képen a Dictionaire des Bayle 1702-es rotterdami kiadását küldte, egy olyan nyomatot, ami 29 tallérért nem csak hogy túl drágán készült, hanem amit kegyelmed könnyedén nélkülözhetne is, hiszen főméltóságod a 1740-es holland sokszorosított példányával már rendelkezik. Arról nem is szólva, hogy azok a kéziratok, amelyekhez pretium affectionis kötődik nem helyettesíthetők semmilyen nyomtatott könyvvel. Thiele uram ezáltal a csíny által elveszítette a hitelét, s legalábbis kemény megrovást érdemel.”³⁰ Ez volt hát a gyanúja a magyar nemeseknek: a pénzéhes kereskedő csupán nyomatokat küldött nekik, a kéziratokat pedig vagy le akarta másol-

²⁹ Cornides levele Rádaynak 1784. augusztus 18-án (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 294.

³⁰ Uo.

tatni, vagy – s ez még rosszabb – az eredetieket akarta jobb áron értékesíteni. S bár Thiele meg volt róla győződve, hogy valamelyik alkalmazottja hibázott, az igazát csak úgy, akkor, és az által tudta bizonyítani, amikor a kéziratok végül mégis megérkeztek Pécelre. Az ötlet, hogy Thiele a Bayle-kötetet mintegy a Bél-kéziratokért kárpótlásul küldte volna, szintén tévedésnek bizonyult: a viszonylag drága művet Thiele munkatársai tévedésből küldték a többi, az árverésből származó könyvvel együtt Pécelre, ennek ellenére Ráday megtarthatta, s máig is megtalálható a könyvtárban.³¹

A PRETIUM AFFECTIONIS ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME

A fentiekben már említettem a kulturális transzfer intencionális tulajdonságával kapcsolatban, hogy a felvilágosodás korában (csak úgy, mint a példánkban: ami a Lipcse–Pécel vagy a Thiele–Ráday relációkat illeti) ez az intencionális tulajdonság kétféle: egyrészt gazdasági szempontok jelennek meg, másrészt viszont némely esetekben a felvilágosodás magasztos eszméi és a nemzeti kultúra ápolása is jelentős mértékben nyomott a latban.

A Bél-kéziratok példája – melyek közül bár nem mindegyik volt autográf, de vagy Bél, vagy követője, Szászy-Tomka sajátkezű javításait³² tartalmazta – ezt az intencionalitásbeli különbséget plasztikusan tárja elénk. Thiele 12 fennmaradt Rádaynak írott levele között, melyek a Ráday Levéltárban fellelhetők, nem találunk egyet sem, amelyikben a szerző ne érintene anyagi kérdéseket. Thiele számára a megélhetést jelentette és biztosította is a művészetekkel és a kultúrával való kereskedés. Ráday számára

³¹ Talán Thiele alkalmazottait megzavarta, a 'Bel' és a 'Bayle' nevek kiejtésének hasonlósága, s ez volt a félreértés oka.

³² Vö. SEGESVÁRY: i.m. 203.

– éppen ellenkezőleg – az biztosította volna a biztosabb megélhetést, ha lemondott volna az egyre újabb könyvek beszerzéséről. A valóságban a könyvtár állandó bővítése és az ezzel járó kiadások oda vezettek, hogy a Ráday család már Gedeon életében komoly anyagi nehézségekkel küzdött, röviddel Gedeon halála után pedig a család komolyan fontolóra vette a könyvtár eladását.

Thieléről nem lehet hasonló történetet hallani: ennél ő sokkal tudatosabb volt anyagi szempontból. Egy alkalommal erre fel is hívta Ráday figyelmét, mégpedig 1784. május 7-én kelt levelében, amit egy olyan mondattal kezdett, ami a mai fülnek sem cseng idegenül: *„Nálunk minden igen drága, és természetesen így van ez a könyvekkel is.”*³³ Ebben a mondatban azonban egy másik értelmezési lehetőség is rejlik, ami a centrum és a periféria kapcsolatára utal. Reinhard Wittman egyik írásában a kereskedő osztály gazdaságtörténetét elemzi – a merkantilista gazdasági doktrína által kikényszerített – cserekereskedelemből az úgynevezett nettó kereskedelem felé való átmenetet véve górcső alá, ami egyben a könyvpiacra is egy választóvonalat jelentett. Hiszen, míg a cserekereskedelem értelmében *„Frankfurt és Lipcse vásáraiban az egyes könyvkereskedők összes terméküket – mindenekelőtt csak mint nyomtatott papírt, tekintet nélkül a könyvek tartalmára – cserélték”*,³⁴ a *„nettó kereskedelemmel elkezdődött az átmenet a természetbeniből – a pénzgazdaságba”*.³⁵ A *„könyvkereskedelem árumozgásának anonimitása mellett ekkor jött csak létre a modern kapitalista konkurenciában gondolkodás a könyvkereskedelem terén,”*³⁶ valamint a kiadói- és szortiment- avagy könyvárusítás szétválása. Ahogyan azt már említettem, Thiele ebben az értelem-

³³ Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2683.

³⁴ WITTMANN: im. 93-94.

³⁵ WITTMAN: i.m. 95.

³⁶ Uo.

ben nem volt klasszikus könyvkereskedő: nem volt saját üzlete, sem kiadója, inkább csak könyvek és művészeti tárgyak közvetítője volt. A piac szabályai alól azonban nem vonhatta ki magát, s nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy egész életét – és egzisztenciáját – az emberiség nemesítése eszméjének rendelje alá. Megértette, hogy létezik az a *pretium affectionis*, amit Ráday Gedeon számára a Bél-kéziratok jelentettek, de ugyanakkor ez hidegen hagyta: nem érzelmi okokból akarta teljesíteni a megrendelést, hanem mert ezt kívánta a kereskedői jó híre.

Rádayn keresztül több magyar nemeshez is eljutott, akik könyvrendeléseiket Thielén keresztül intézték.³⁷ Az ő felfogásával cseng egybe a P. Mobil rockbanda egyik dalszövege, amely a felvilágosodás eszméjét, vagyis a világ felvilágosítását – ironikus-pragmatikus értelemben költi át és egyben az utilitarista beállítódást is karikírozza:

„Te vagy a fény az éjszakában,
gyere, dolgozz a lámpagyárban!”

A KÖNYV HOSSZÚ ÚTJA

Cornides Rádaynak írt leveléből³⁸ már képet kaptunk arról, hogy milyen utat is járt be egy-egy könyvküldemény Lipcse és Pécel között. Az idézett levélben a bécsi barát leírja a vámhivatal működési mechanizmusát, ahogyan azt Ochstól hallotta. Valamivel részletesebben és inkább a postakapcsolat szempontjából szól a

³⁷ Ld. Thiele levele Rádaynak, 1784. március 17-én (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2682.), 1784. május 7-én (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2683), valamint 1785. január 12-én (Ráday Levéltár jelzet: C/64-8. 2687.). Ezekben a levelekben Thiele legtöbbször báró Prónayt és Podmaniczkyt emlegeti.

³⁸ Ráday Levéltár, jelzet: C/ 64-8. 294.

könyvek sorsáról Ráday egy, az 1784-es évből származó feljegyzésében. Ennek az évnél egyik legjelentősebb könyvárverése volt 1784. december 6-án Christian Gotthold Crusius hagyatékának aukciója Drezdában. A péceli könyvgyűjtő mégis lemaradt a licitőről, mivel, mint Ráday maga írja: „*Magam sem tudom, hogyan is történhetett, hogy elfeledkeztem az aukcióról, s hogy 6-án kezdődik a licitálás.*”³⁹

Mégis kijegyzetelt magának néhány könyvet „*csupán abban a reményben, hogy esetleg még nem került rájuk a sor: ha tehát esetleg még nem túl késő és talán még néhányat meg tudunk venni.*”⁴⁰ Ebben a reménységében nem is kellett csalódnia, hiszen a Crusius-féle aukció lezárulása után valóban ott sorakozott a péceli könyvtár polcain több új szerzemény is. Thiele ugyanis nem csak a kívánt könyvek listáját kapta meg, hanem egy komplett akciótervet is, hogy hogyan kellene a könyveket és érméket Magyarországra szállítani. Először is Thielének két árverés zsákmányát kellett összepakolnia és a már említett Peter Ochsnek elküldeni. „*Kérem, hogy a Richter-féle árverésből a Kuptzkit is tegye a többi könyv mellé, és ilyen módon, ezeket Bécsbe, Peter Ochs pénzváltó úrnak küldje el. Az érméket ellenben a postakocsival egyenesen az én pesti címemre kell küldeni, hogy azok Bécsset csak tranzit küldeményként érintsék: mint ahogyan már korábban többször is ezen az úton kaptam a Majna menti Frankfurtból is érméket, anélkül, hogy azok Bécsben állomásoztak volna.*”⁴¹

Ráday a küldemények késedelmének egy lehetséges okát abban látta, hogy nem rendesen címezték meg őket, s ezért konkrét instrukciókat küldött a helyes címezést illetően is.⁴² S hogy Thiele ezen

³⁹ Ráday Levéltár, jelzet: C/64. 23.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

előírások mindegyikét be is tartotta, azt hivatott bizonyítani 1785. május 12-én kelt levele,⁴³ amelyben a „könyv csomagok szállításának” további meggyorsítását ajánlja a magyar nemesnek, „egy kis forszírozó írás által” melyet Peter Ochnak címezne.

A periféria kultúrájának képviselői és jobbítói már eleve földrajzi helyzetük miatt is kiszolgáltatottnak érezték magukat. Nem volt szabad átlépniük semmilyen cenzori előírást, semmilyen vámtörvényt, s általában nem volt más választásuk, teljesen rá kellett hagyatkozniuk a megbízottjaikra. A Thiele és Ráday közötti levélváltás alapján megelevenednek előttünk az emberi és gazdasági viszonylatok nehézségei, a mindennapok bosszúságai és örömei, amelyek a kor nagy szellemi eredményeihez hatásosan járultak hozzá.

A GYŰJTEMÉNY JELENTŐSÉGE

Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye példázza az európai kultúra és tudomány jelenlétét magyar földön. A könyvtár nagy részét protestáns teológiai írások teszik ki. Ráday korában már más könyvgyűjtők is felismerték a magánkönyvtárak jelentőségét, és azt a szerepüket, amit az általános művelődés berkein belül betölthetnek. Gedeon megnyitotta gyűjteménye kapuit, s egyrészt látogatókat fogadott, akik a könyveket ott helyben, Pécelen olvasták, másrészt viszont kölcsön is adott köteteket. Ebben a kiváltságban részesült a nyelvújító Kazinczy Ferenc is. E tekintetben tehát Ráday Gedeon is egyfajta tudatos művészeti közvetítő volt, aki imádozott könyvein keresztül tudott hatni.

Több mint 12 000 kötetes könyvtára ma a református egyház birtokában van. A gyűjtemény levéltárában megtalálható a Ráday

⁴³ Ráday Levéltár, jelzet: C/64-8. 2687.

család levelezése, így azok a levelek is, melyeket a család egyes tagjai a könyvbeszerzőiknek írtak, sőt a jegyzeteik is. Ezekből talán kikövetkeztethetők, hogy milyen motívumok vezették Rádayakat a gyűjtésben, milyen utat jártak be az egyes könyvek, míg eljutottak Pécelre, de a könyvtárral kapcsolatban az is, hogy kik voltak annak igazi hasznélvezői, kik forgatták a köteteket, mely példányok iránt érdeklődtek a kor olvasói, mi is áll a korabeli „kölcsonzó jegyeken”. Ráday levelezése, a részletes könyvbeszerzői listákkal szintén gazdag kutatói anyagot kínál. Ezeket a leveleket részben a Ráday Levéltár őrzi, másrészt sokszor a beszerzők székhelyén levő archívumokban találhatóak, pl. Nagy Sámuel levelei Bécsben, a többi megbízotté Kassán, Pozsonyban, Selmecbányán stb. Ezek a levelek bizonyosságul szolgálnak a kor protestáns kurázsjáról, ami szembement a mindenkori állami és egyházi cenzúrával, hiszen nem kevés bátorság kellett hozzá, hogy fuvarosokat és menekülési útvonalakat keressenek, konspiráljanak, csak azért, hogy néhány tiltott könyvet – gyakran lengyelországi kényszerkiterővel – Pécelre, egy magyar vidéki kastélyba szállítsanak.

Ez a tanulmány egy könyvgyűjtő portréját kívánta felrajzolni, egy középnemesi család sarját, aki a saját példáján a nemzet felemelkedésének egy lehetséges új útját mutatta be: ez pedig a művelődés és a kultúra útja, mely együtt jár a nemzeti irodalom újjáéledésével is. Magyarország így találhatott rá az európai fejlődéshez való kapcsolódás lehetőségére. A kapcsolódási pontot a könyvek jelentették, amelyek által a filozófiai és a tudományos gondolkodás legújabb eredményei is eljutottak Pécelre, s ezen a kisvároson keresztül a magyar szellemi élet központjához is. Ráday tudatosan vállalta a kultúrpolitikai szerepkört: fiatal tehetségek mecénása és az irodalmi mozgalmak szervezője lett a „péceli lámpagyáros”.

Bíró Gyöngyi

A Ráday Gyűjtemény Könyvtárának készülő antikvakatalógusa

A Ráday Gyűjtemény Könyvtára több mint 20.000 muzeális könyvet őriz a megújuló Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása számára nemrégiben összeállított táblázat alapján.¹ Rendszeres és módszeres modern feltárásuk ezért természetesen jelentős időbe telik és több régi könyves „projekt” keretében valósulhat csak meg.

Az eddigi két vállalkozás a Ráday család egykori magánkönyvtárával foglalkozott, amely 1861-ben került a Dunamelléki Református Egyházkerület tulajdonába. Az első Borvölgyi Györgyi munkája volt, amely [I.] Ráday Pál (1677–1733) régi bibliotékájának virtuális rekonstrukcióját jelentette.² A második, még napjainkban is tartó vállalkozás fia, Gedeon (1713–1792) egykori

¹ A nem nyilvános táblázat adatait a szerző mellett Berecz Ágnes, Sára Szabó Katalin és Veres Anna Mária állította össze. A Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása – rövidítve MKDNY – bejelentést jelenleg nem fogadó honlapja: <http://www.eruditio.hu/lectio/mkdny> Megújulásáról: MONOK István: *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei és a Muzeális Könyvtári Dokumentumok Nyilvántartása* in: Per Aspera ad Astra 2018/1. 89-96.

² BORVÖLGYI Györgyi: Ráday Pál (1677–1733) könyvtára. Bp., 2004. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VII. Szerk. MONOK István.)

könyveinek 18. századi kötéseit írja le.³ Ő bibliofil szenvedélyének köszönhetően több mint tízezer kötetet gyűjtött össze. Emiatt úgy vélem, hogy könyvtárának rekonstrukciója nagyon hosszú idő múlva készülhet el és feltehetően csak az online katalógusunkban érhető majd el.⁴

Az antikva-katalógus elkészítésének ötlete már akkor felmerült bennem, amikor elkezdtem itt dolgozni. A régi könyves szakma ugyanis úgy tartja, hogy a muzeális könyveket őrző könyvtáraknak – lehetőség szerint és az állományuk nagyságától függően – legkevesebb három kötetkatalógust „illik” kiadniuk még a Gutenberg-galaxis válságának korában is: az ősnyomtatványok, az antikvák és az ún. Régi Magyar Könyvtárhoz tartozó nyomtatványok katalógusát.

46 ősnyomtatványunk részletes leírása egy 2004-ben kis példányszámban, még Orbis adatbázis-kezelő programmal készült CD-ROM-on már megjelent.⁵ Ezek a leírások kerültek be az általunk ma is használt HunTéka-adatbázisba is.

Az antikva- és az RMK-katalógusunk elkészítése azonban a következő évek feladata. Az antikvák száma lényegesen kevesebb, mint az RMK-köteteké: az arány 600:1289 a már említett táblázat adatai szerint. Ezért arra tettem javaslatot ez év júniusában, hogy először ezt adjuk ki.

³ A már elkészült leírások egy része a honlapunkon keresztül érhető el: A Ráday-könyvtár 18. századi kötéseinek katalógusa. – <http://radaygyujtemeny.hu/muller/>. Sz. Koroknay Évát (1925–1987) és J. Halász Margitot (1939–1998) követően Rozsondai Marianne vezetésével Borvölgyi Györgyi és Csenki Éva foglalkozott kötésleírással. Borvölgyi Györgyit később Veres Anna Mária váltotta fel. BORVÖLGYI Györgyi – CSENKI ÉVA: *A Ráday Könyvtár történeti kötéseinek feldolgozása*. in: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI. Bp., 2005. Szerk.: PETRŐCZI Éva, BERCZ Ágnes. 152-160.

⁴ <https://opac3.raday.monguz.hu>

⁵ A Ráday Gyűjtemény ősnyomtatványai és válogatott könyvritkaságai. Szerk. BERCZ Ágnes. Bp., 2004.

A kötetkatalógus mintája a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és a Székesfehérvári Püspöki Könyvtár katalógusa, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár által az 1980-as években meghirdetett országos antikvaprogram keretében készültek el.⁶ Az egyházi könyvtárak közül az Evangélikus Országos Könyvtár és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára csatlakozott még ehhez a programhoz, a mi könyvtárunk sajnos nem vett részt benne.⁷

A munkát 2018 júniusában el is kezdtük. Az én feladatomban a könyvek autopszia alapján való részletes leírása, a kötet szerkesztése és a mutatóinak összeállítása. A kötések leírására Csenki Évát és Veres Anna Máriát kértem fel.

A fenti 600-as számot a HunTéka-adatbázisban végzett összetett keresések segítségével kaptam meg. Ezek a nyomtatványok ugyanis nem alkotnak különgyűjteményt könyvtárunkban, ezért természetesen az adatbázisban sem találunk ilyen kiválasztható gyűjteményt. Az összetett keresések során három keresési feltétel – gyűjtemény, megjelenési év és nyelv – megadásával válogattam

⁶ *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Civitatis Budapestiensis asservatur. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa.* Bp., 2001. Szerk.: KLINDA Mária. VELENCZEI Katalin: *Catalogus librorum ante 1601 impressorum, qui in Bibliotheca Episcopatus Alba-Regalensis asservantur* (BEpAlb Cat.) *A Székesfehérvári Püspöki Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa* (BEpAlb Cat). Bp., 2008.

⁷ H. HUBERT Gabriella: *Fejezet az Evangélikus Országos Könyvtár készülő antikvakatalógusából.* in: „... mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett. Bp., 2010. 231–242. – KLINDA Mária: *A Piarista Központi Könyvtár ősnymtatványainak és antikváinak feltárási munkálatai* (2014. július 11.) – [www.piarista.hu/hirek/piarista-központi-könyvtár-ősnymtatványainak-és-antikváinak-feltárási-munkálatai](http://www.piarista.hu/hirek/piarista-kozponti-konyvtar-osenymtatványainak-és-antikváinak-feltárási-munkálatai)

ki a könyveket.⁸ Az összeszámlálás során ugyanakkor a találatok közül megpróbáltam kiszűrni a nem magyar nyelvű RMK– és hungarika–köteteket.

Meg kell itt említenem, hogy a könyvtár 1998-ban lezárt szerzői betűrendes cédulakatalógusának retrokonverziója még nem teljes. Azaz ma még biztosan nem leljük meg minden antikva leírását az adatbázisban. A Ráday Műemlékkönyvtár és az RMK Különgyűjtemény esetében mondhatjuk el csak azt nagy valószínűséggel, hogy köteteiknek minimum cédulakatalógus szintű feldolgozását megtaláljuk benne. E különgyűjtemények mellett jelenleg még a raktári állományban őrzünk ilyen nyomtatványokat, amelyeket a betűrendes katalógus és az adatbázis segítségével lehet megkeresni.

Ezenkívül mindenképpen át kell nézнем a raktárban lévő élő jelzetet még nem kapott, új feldolgozásra váró könyveket is az esetleg itt található antikvák miatt. Ezt azonban már csak a kötetek egyenkénti kézbevételeivel tudom megtenni.

A katalógus összeállítása ezért jelenti egyúttal a nyomtatványok számbavételét is. A kötetek részletes leírásai természetesen bekerülnek az adatbázisunkba is. Sajnos azonban itt nem tudunk létrehozni egy virtuális Antikva–gyűjteményt, mert az adatbázis nem engedi meg, hogy egy rekord egyszerre két gyűjtemény része is legyen. A Ráday Műemlékkönyvtárban vagy az RMK Különgyűjteményben lévő antikvák már nem lehetnek egy másik kiválasztható gyűjtemény részei is. Ezért is igen fontos a katalógus megjelentetése.

⁸ Az 1510 és 1599 közötti megjelenési évekre évtizedenként ún. csonkolással (151* – 159*), az 1501 és 1509 közötti évekre és az 1600-as évre pedig egyesével kereshetünk rá. A nyelv esetében külön-külön ki kell választanunk a több nyelvűek mellett a latin, ó- és újjörög, francia, héber, német, olasz és spanyol nyelvűeket.

A kötet megjelenéséig még biztosan számos gondolkodásra készítő problémával fogok találkozni.⁹ Ezek közül szeretnék itt néhányat bemutatni.

EGY REJTÉLYES KÜLÖNGYŰJTEMÉNY ÉS KATALÓGUSAI

Mint említettem, antikváink nem alkotnak különgyűjteményt napjainkban. Az 1950-es évek első feléből fennmaradt levéltári források olvasása közben mégis az „Antiqua” különgyűjtemény vagy a „XVI. századi különgyűjtemény” kifejezésre figyeltem fel.¹⁰ Azért néztem át ezeket a dokumentumokat, mert az évtized közepén Segesváry Viktor (1929–2018) könyvtáros összeállított egy katalógust, amely 1956-ban jelent meg „A Ráday Könyvtár antiqua könyveinek katalógusa” címmel.¹¹ Szerettem volna többet megtudni elkészítéséről, Segesváry ugyanis bevezető sorok vagy tanulmány nélkül adta ki. Sorai sok most felmerülő kérdésre adhatk volna választ. Ezek közül kettőt említek meg.

A katalógus címe és a tételek leírásai alapján nem tudom megállapítani azt, hogy munkája az antikva különgyűjtemény vagy a

⁹ A következő tanulmányban hasonló problémákról olvashatunk: BITAI Judit – HEGEDÜS Éva: *A muzeális állomány feltárása a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban*. in: *Collectanea Sancti Martini: a Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 1. Szerk. Dénesi Tamás és DEJCSICS Konrád. Pannonhalma, 2013. 353-362.

¹⁰ Könyvtári adatszolgáltatási iv (1952). Lelőhelye: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban RL). Fond: A/12 Kö. – Ráday Könyvtár 1859–1969 9. doboz. Iktatószáma: 104–1952. Ráday Könyvtár. (1955) – Benda Kálmán által készített rövid könyvtártörténeti összefoglaló. Lelőhelye: RL. Fond: A/12 Kö. – Ráday Könyvtár 1955–1956 4. doboz. Iktatószáma: 251–1955.

¹¹ SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár antiqua könyveinek katalógusa*. in: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1955. Bp., 1956. 103–134.*

könyvtárban található minden antikva katalógusa-e. Lehetséges, hogy ezt a kérdést nem tudom eldönteni minden kötet kézbevételeét követően sem.

Segesváry a korabeli muzeális dokumentumkezelés szerint csak az 1501 és 1550 között megjelent nyomtatványokat írta le.¹² 270 tételét tulajdonképpen 270 korabeli katalóguscédulának tekinthetjük azzal a különbséggel, hogy ezek a tételek nem tüntetik fel a jelzeteket. Csak feltételezhetem, hogy a könyvtár állományának újrendezése miatt nem adta meg ezeket. A régi, szakrend szerinti raktározási rendszert ugyanis 1953-tól felváltotta a numerus kurrens. Az antikvák is új jelzetet kaptak. Nem ismert, hogy mindez mennyi időbe telt. Igen érdekes például, hogy F. Edward Cranz 1971-ben megjelent bibliográfiájában is még régi jelzettel (Philos 852.) írja le egyik Arisztotelész-könyvünket.¹³

1956 után nem jelent meg olyan tanulmány, amely a különgyűjtemény nevét említette volna. Ezért még fontosabb lett számomra a levéltári dokumentumok kutatásának folytatása.

Az egyik forrásban a következőket olvashatjuk: „Antiqua kölcsönzés. A szolgálati katalógusszekrényben van az Ant. könyvek betürendes, nyomdász, időrendi katalógusa, impurumban. Onnan a kért könyvnek ki lehet keresni a számát, ha megvan.”¹⁴ Az idézet dokumentum a levéltári pallium felirata alapján 1958-ban vagy 1959-ben keletkezhetett, a katalógust így legkésőbb ebben az idő-

¹² 1969-től már a könyvtárunkban is az 1501 és 1600 között megjelent nyomtatványokat tekintették antikváknak. A Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Főosztálya ugyanis az év júniusában 1600. december 31-éig terjesztette ki az évkört.

¹³ *A Bibliography of Aristotle Editions 1501-1600 with an introduction and indexes* by F. Edward CRANZ. Baden-Baden, 1971. 108.256 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana XXXVIII). – Mai jelzete: 1-22888 Ant.

¹⁴ Lelőhelye: RL. Fond: A/12 Kö. – Ráday Ktár 1960-as revízió, feldolgozás, munkanaplók 13. doboz

pontban állíthatták össze. Az idézett hely nem árulja el, hogy a különgyűjtemény vagy a könyvtárban található minden antikva katalógusáról van-e szó. Miután sajnálatos módon nem őrizték meg, a kérdést most sem tudom eldönteni.

Péter Zoltán (1901–1969) igazgató nem sokkal később már ezt írja a könyvtár történetéről szóló visszatekintésében: „A főkatalógus mellett idővel létrejöttek külön katalógusok az incunabula, antiqua és RMK számára. Az ősnymtatványoknál s részben az antiqua-anyagánál is van a szerzői, ill. tárgyszó katalóguson kívül időrendi, nyomdák szerinti, sőt az incunabula-nak metszetkatalógusa is.” Sajnos az említett tárgyszókatalógus sem maradt fent.¹⁵

Beliczay Angéla (1909–1994) könyvtáros egyik keltezés nélküli kéziratának következő mondatát már feltehetően abban az időben fogalmazta meg, amikor ezeket a nyomtatványokat már nem kezelték különgyűjteményként: az „antikvák száma 1501–1550-ig 235, 1551–1600-ig ezer.”¹⁶ A két szám nagyságrendje ugyanis csak azt jelentheti, hogy a könyvtár minden ilyen kötetét megpróbálta számba venni.

Beliczay az 1501 és 1550 között megjelent nyomtatványok esetében kisebb számot adott meg, mint korábban Segesváry. Az ebben az időszakban megjelent könyvek teljes leírásának befejezéséig az eltérés egyik okát csupán Beliczay néhány bejegyzése árulja el. Fennmaradt ugyanis a Ráday Gyűjtemény első évkönyvének az a példánya, amely az ő tulajdonában volt vagy az ő munkapéldánya volt.¹⁷ Ebben a Segesváry-tételek mellé nemcsak új jelze-

¹⁵ Péter Zoltán: A jubiláló Ráday-Könyvtár. in: Magyar Könyvszemle 1962. 311.

¹⁶ BELICZAY Angéla: [A Ráday Könyvtár története a kezdetektől az 1990-es évekig.] Berecz Ágnes adta ezt a címet a kéziratnak. Lelőhelye: Ráday Könyvtár Kézirattára. Jelzete: K. 0. 1093.

¹⁷ Mai jelzete: 3-11969

tüket írta be, hanem 10 kötetnél megjegyezte a következőt: „viszsa Kecskemétre”. 5 nyomtatvány ma valóban már a Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtárának (KREK) katalógusában bukkan fel.¹⁸ Egy Pindaros-kötet mellé tévedésből került oda a megjegyzés: ugyanis egykori tulajdonosa Ráday Gedeon volt és a könyv a Műemlékkönyvtárunkban van.¹⁹ Négy antikvát azonban még nem találtam meg, ezért Bán Magdolna, a KREK vezetőjének segítségét kértem.²⁰ Remélem, hogy a Kecskeméten lévő kötetek autopszia alapján való leírásig megleljük ezeket is. A készülő katalógusunk mintáitól eltérően ugyanis a könyvtár állományából más helyre került vagy elveszett antikvákat is feltüntettem.

Az általam megadott antikvák száma (600) és a Beliczay által megadott szám (235 + 1000) között óriási eltérés mutatkozik. Beliczay kéziratát már az MKD Ny számára összeállított táblázat elkészítése után olvastam. Az 1235 kötet azonban a HunTéka-adazisban való összetett keresések után és a még raktárban lévő antikák kiválogatásának megkezdése után is nagyon soknak tűnik.²¹ Egyelőre nem zárhatom ki annak a lehetőségét, hogy a század második felében megjelent nyomtatványok esetében az 1000-es szám valójában nem pontos számbavétel, hanem becslés eredménye.

A talány megfejtésében munkánk befejezése mellett segíthet annak a szerzői betűrendes cédulakatalógusnak a teljes átnézése, amelyre az egyik munkaszobában bukkantam. A két katalógusfiókon nincs felirat, a cédulák átlapozása azonban elárulja, hogy an-

¹⁸ SEGESVÁRY 84., 123-124., 171., 208. tétel – Mai jelzeteik: E 96 – H 78 – M 52 – P 73

¹⁹ SEGESVÁRY 205. tétel – Mai jelzete: I 46

²⁰ SEGESVÁRY 13., 41., 58., 146., tétel

²¹ A raktárban lévő kötetek esetében feltétlenül szükségesnek tartottam, hogy egy állományvédelmi szempontoknak megfelelőbb helyre kerüljenek. Ezért egy restaurátorok által végzett általános tisztítás után az ún. RMK-szoba polcain fogom elhelyezni őket.

tikva–katalógus. Ha a feltüntetett jelzeteket veszem sorra, akkor igen vegyes képet kapok. A régi szakrendi jelzetű kötetek mellett már a Műemlékkönyvtárban és raktárban lévő új jelzetű könyveket is találok köztük. Ezért kétségkívül akkor állították össze, amikor az antikvákat már nem kezelték különgyűjteményként.

VÁRHATÓ EREDMÉNYEK

A pontos számbavétel mellett képet kapunk arról, hogy milyen kötetek veszték esetleg el vagy kerültek más helyre. A proveniencia-kutatás segítségével feltérképezhetjük, hogy antikváink mikor és hogyan kerültek könyvtárunkba. Egykori tulajdonosaik azonosításával pedig később könyvtáraik rekonstrukciója válik lehetségessé. A katalógus befejezése után pedig szeretnénk, ha az adatbázisunkban található minden antikvarekord bekerülne a megújulás előtt álló MOKKA–R közös katalógusba.²² Valamint fel szeretnénk majd ajánlani ezt a nemzetközi Heritage of the Printed Book adatbázis (HPB) számára is.²³ A Kecskeméti Református Egyházközösség Könyvtára és a Magyar Ferences Könyvtár után talán sikerül ezt harmadik magyarországi egyházi könyvtárként megtennünk.²⁴

²² Magyar Országos Közös Katalógus – Régi Nyomtatványok (MOKKA–R) <http://www.eruditio.hu/mokka-r/>

²³ <https://www.cerl.org/resources/hpb/main> – OLÁH Róbert: Az egyházi könyvtárak csatlakozásáról a CERL–hez. in: EKE–hírlevél 2018/2. 12–13.

²⁴ A hírlevél nem nevezi meg a felajánló könyvtárakat. Oláh Róbert közvetítésével azonban megkerestem Bán Magdolnát és Fáy Zoltánt, akik hozzájárultak a két név közléséhez.

Fogarasi Zsuzsa

A kecskeméti eklézsia elveszett keresztelő készletének titkai

A 2017-es jubileumi évet a Ráday Múzeum egy különleges kiállítással ünnepelte. A RE-formáció, RE-konstrukció című kiállítás középpontjában egyetlen műtárgy, egy keresztelő készlet állt. Pontosabban nem is az eredeti klenodium, mert az nincs már meg, csak annak a fellelhető források alapján elkészített rekonstrukciója. A rekonstrukció készítése, készítettése nem túl gyakori, azt általában az eredeti mű különleges kvalitásai indokolják. Nos, ez a keresztelő készlet egészen különleges tárgy, amelyről mindenki, aki látta úgy nyilatkozott, „unikális darab”. Az eredeti készlet fotójával először a 2009-es Kálvin hagyománya c. kiállítás kurátoraként találkoztam, mikor a szintén kurátorként velünk dolgozó dr. Kiss Erika, a Nemzeti Múzeum munkatársa megkérdezte tőlem, hogy miért nem hoztuk fel Kecskemétről azt a különleges keresztelő készletet, melyet ő – a múzeum adattári anyagából, az 1934-es Országos Református Kiállítás dokumentációjából – jól ismert. A kecskeméti református gyülekezet presbitereként, gyűjteményi gondnokként értetlenkedtem és szégyenkeztem, mivel a készletet nem ismertem, s tudtam, hogy ez a tárgy nem szerepel nyilvántartásunkban. Ilyenkor az első gondolat mindig az, hogy az 1934-ben még kiállításon szereplő tárgy bizonyára a 2. világháború zűrzavaros napjaiban – Kecskeméten volt ilyen bőven 1944 őszén – tűnhetett el. Azonban

ezt nem igazolta „nyomozásom”, mikor gyülekezetünk akkor élő, legidősebb tagjait megkérdeztem a tárgyról. Már senki sem emlékezett rá. Pedig a készlet olyan különleges darab, hogy aki egyszer látta, nem felejtheti el. Legvalóságosabbnak azt tartom, hogy a műtárgyegyüttes még az 1930-as évek elején eltűnt, pontosabban valamilyen ok miatt nem került vissza Kecskemétre. Fontosnak tartottam, hogy mivel dokumentációval rendelkezünk e különleges készletről, próbáljuk meg azt újraformálni, bemutatni, választ adni páratlansága-kivételessége okaira. A tárgy rekonstruálását az tette lehetővé, hogy a Ráday Múzeum kiváló ötvös-restaurátorral rendelkezik Ötvös Nagy Ferenc személyében, aki a rekonstrukciót magas színvonalon el is végezte.

A DOKUMENTÁCIÓ

Amikor 1934-ben összegyűjtötték az Országos Református Kiállítás anyagát, a szervezőket elsősorban a tárgyak kora, szépsége irányította válogatási szempontjaikban. Természetes, hogy a kecskeméti készlet bekerült a kiállítandó tárgyak közé. A begyűjtött anyagot a kiállítás előtt feldolgozták: művészettörténeti leírást készítettek azokról, a kimagasló értékekről (sajnos nem minden tárgyról) fotókat is csináltattak. A készlet leírását Mihalik Sándor¹ végezte, a fotó készítője ismeretlen. Mihalik a következőképpen írta le a tárgyat a 42. sorszámon (szöveghű leirat)²:

¹ Mihalik Sándor (1900–1969) művészettörténész, muzeológus, egyetemi oktató. Igazgatója volt a kassai Felsőmagyarországi Múzeumnak (1939), a budapesti Iparművészeti Múzeumnak, majd a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóhelyettese volt. Főbb kutatási területei az ötvösség, önművesség és kerámiaművészet.

² Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára: ceruzakézirat és fotó

Az 1785-ben készült keresztelő készlet 1934-es fotója (Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára)

42. Kecskemét (mellette háromszögben F-betű ami vélhetően a fotózási igényre utalt)

KERESZTELŐ KANNA ÉS TÁL

Ezüst

A kanna körteidomú. Talpán és fedelén trébelt fonott leveles koszorúval. Fedelén fenyőtoboz gomb. Kagylós billentő. Fedelén belül belső lap 12 aranyozott csillaggal, valamint félholddal és nappal, valamint láncon csüngő galambbal.

Véssett körirattal Mat. 3. V. 16.17.

Ez amaz en szerelmes Fiam kiben en meg engeszteltetem.

A kanna mag. 25 C/M

A tál köridomú, hátsó része egyenes oldalt kiöntő csőrrel. Gerezdekkel trébelve. Felsőrésze Három oszlopon nyugvó baldachin a kereszteloprédikátor (sic!) plasztikus alakjával.

A tál hátsólapján levő vésett felirat:

A kereszttség a mi Urunk Jezus Krisztustól szerezte-tett Sacramentum stb....

15 soros magyar felirat.

Alatta 3 sorban latin felirat arról szól, hogy N. Borsai Sárközy János és neje Puty Mária 1785-ben ajándékozták a kecskeméti egyháznak.

Az egész mű ezüst, a baldachin rész oszlopain aranyozott részek, a füzérek is aranyozottak.

Kb 60 C/M magas.

Ezt a leírást egészítette ki a fotó, melyet később a Magyar Iparművészetben is közölt Mihalik a református templomok műkin-

ceiről írott összefoglalójának illusztrációjaként.³ Ebben az írásban Mihalik értékeli is a műtárgyat: „A magyar református ötvösség páratlanul álló, nagyszabású remeke a kecskeméti református egyház keresztelőkészlete ...”

AZ ADOMÁNYOZÓK

Mihalik Sándor a készlet feliratának leírásakor tévedett, valószínűleg ekkor már nem volt jól olvasható a tál hátlapjára vésett, latin nyelvű donatori szöveg. A kecskeméti református gyülekezettörténet nem ismeri a Nagyborsai előnevű Sárközyeket, ismeri viszont a Nagybócsai Sárközy famíliát. A készletet valójában Nagybócsai Sárközy János készítette, akinek a felesége nem Puty, hanem Guty Mária volt. Az 1700-as évek utolsó négy évtizedében a házaspár Kecskemét városának és a református egyháznak is meghatározó szereplője volt.

Nagybócsai Sárközy János (Kecskemét, 1740. október 15 – Kecskemét, 1794. július 1.)

Tehetős kecskeméti református család tagja, a helyi mezővárosi nemes-polgárok kiemelkedő képviselője. Pest vármegye esküdtje, táblabírája (1779), a református egyház vezető világi személyisége.

A családi vagyont felmenői rövid idő alatt szerezték Kecskeméten. Sárközy János ükapja (a családfán: II. Mihály)⁴ nincstelen, egyedülálló ifjúként jön Kecskemétre szolgálni 1640 környékén.

³ MIHALIK Sándor: *A magyarországi református templomok műkincsei*, In: Magyar Iparművészet 37. évf. 9–10. 1934. 183–195., fotó: 201.

⁴ PAPP Sándor: *A Sárközyek. Egy magyar származású francia államférfi családjának története a 18. század végéig*. Szeged, 2012., melléklet

Nemességét igazoló okmányát nem mutatja senkinek, hiszen a városokban nem szeretik az olyan jövevényeket, akik később megkísérelhetnek kitérni az adófizetés alól. A család vagyonosodásának forrása az állattartás és tőzsérkedés. Az első Sárközyek – földjük nem lévén – pusztabeli birtokrészeket vesznek bérbe. A puszták, birtokok, így az elnéptelenedett Bócsa megvásárlása már a nagypapa, apa idejében történik. Amikor a vagyoni helyzetük megerősödik, kezdik igazoltatni nemességüket (1742). Ebben az időben jelentkezik az iskoláztatás igénye is a családban. Apja büszkén írja⁵: „*Tógát is viseltem, mint volt szokásba, nem voltam utolsó deákok sorába.*” Sárközy János már egy vagyonos, kultúra iránt is elkötelezett nemesi, mezővárosi (polgár) családba születik. Valószínűsíthető, hogy apai mintára, ő is először a kecskeméti református iskolában, majd a pozsonyi evangélikus líceumban tanul. Tudható, hogy patvaristáskodik és nemesi udvarokban⁶ szolgál. Több nyelven beszél. Iskoláztatása, barátai révén eléri a felvilágosodás eszméi.

A család további emelkedésének érdekében Sárközy János – apja, családja által meghatározott – feladata az, hogy házasság révén szerezzon földesúri jogot⁷ Kecskeméten. Ezért veszi feleségül a Fráter-rokonságba tartozó Kisgúti Guty Máriát. Ekkortól, mint polgár adózik a városnak, földesúrként viszont számolhat a város cenzusával is. Az ő személyében jut el a Sárközy-család a csúcra: társadalmi presztízs, hivatalok, vagyon, műveltség, jó kapcsolatok a kor egyházi és világi vezető szereplőivel, írókkal, költőkkel. A budai szabadkőműves páholy is tagjává fogadja.

Életének tragikus fordulata, hogy a Laczkovicsokkal ápolt jó

⁵ PAPP Sándor i.m. (57–81.): közli S. János apjának versbe szedett családtörténetét és önéletírását, melyben magáról és gyermekeiről ír 1772-ben

⁶ PAPP Sándor i.m. 75.

⁷ PAPP Sándor i.m. 75.

barátság révén őt is eléri Martinovics veszélyes szervezkedésének szálai. Martinovics „Litterae ad imperatorem” című röplapját latinból ő fordítja magyarra. Mikor híret veszi az összeesküvés lepleződésének, szíven lövi magát.

Kisgúti Guty Mária (1740-es évek – 1801 után)

Guty János és Gecsy Krisztina lánya, Fráter Kata unokája. 1760-ban köt házasságot Sárközy Jánossal Érkörtvélyesen. Guty Mária révén a férj nemesi birtokokat szerez Bihar és Szatmár megyében, Kecskeméten pedig földesúri jogot. Kecskeméten élnek, 13 gyermekük születik, akik közül csak 6 – négy fiú és két lány – éri meg a felnőtt kort. Férje halála, a gyerekek között megejtett osztály után Biharba költözik birtokaira.

Református, férjével együtt támogatja a református egyházat – a fennmaradt tárgyak tanúsága szerint – Biharban⁸ és Kecskeméten is. A református egyház és a Sárközy-család közötti jó kapcsolat és a kölcsönös bizalom jele, hogy pillanatnyi likviditási gondjából maga a dunamelléki superintendens/püspök segíti ki az egyházkerület kasszájából – ahogy erről az egyik fennmaradt irat⁹ tanúskodik.

⁸ Ismeretes és kiállításunkban is szerepelt egy ón bortartó kanna Érkörtvélyesről a következő felirattal: A KETSKEMÉTI R(EFORMATA) SZ(ENT) EKKLESIA JÓ AKARATTYÁBÓL AZ KÖRTVÉIESI R(EFORMATA) SZ(ENT) EKKLESIA SZÁMÁRA RENDELTETETT T(EKINTETES) N(EMZETES) V(ITÉZLŐ) SÁRKÖZI JÁNOS ÉS GUTY MÁRIA A(NNO) 1768 IMA JANUARY

⁹ Özv. Sárközy Jánosné Guty Mária kötelezvénye 200 forintról a Dunamelléki Superintendencia számára. 1796. május 3. Az „elkerülhetetlen szükségben” lévő özvegy számára a kölcsönt Végveresmarti Sámuel superintendens (püspök, kecskeméti lelkész) biztosította a következő pesti vásárig, azaz június 7-ig. Az özvegy jól kezelte a vagyont, sőt még gyarapította is. A pénzzavar csak átmeneti lehetett. MN BKML XIII. 11. Sárközy család iratai

A KÉSZLET CÉLJA ÉS FUNKCIÓJA

Az adományozó és az adományozott nevét a tárgy felirataiból ismerjük. Rejtélyes azonban, hogy az adományozott keresztelő készlet miért ilyen formai megfogalmazást nyert. Az okok közül a művész önállóságát kizárhatjuk. (Az alkotó személyét nem ismerjük, az ezüstművön nem volt ötvösjeggy, hiszen Mihalik azt bizonyára leírta volna, ahogyan tette más tárgyak esetében még akkor is, ha a jegyet nem tudta feloldani. pl: a kecskeméti ötvösség tárgyai.) Az ötvös megrendelésre dolgozott, a megrendelői igényeket elégítette ki. Azt bizonyosra vehetjük, hogy a művelt, tájékozott Sárközy János, amikor ilyen nagyméretű, ezüsből készült, drága tárgyat rendelt, a mestert megfelelő instrukciókkal látta el elképzeléseiről, pontosan megfogalmazva milyen klenódiumot óhajt. Vajon miért épp ilyen különleges formájú az a keresztelő készlet, amit megrendelt az ötvöstől 1785-ben? Van-e esetleg jelentősége az adományozás idejének?

Úgy is feltehetjük tehát a kérdést: volt-e egyéb célja (s mi volt) Sárközynek azon kívül, hogy gyülekezetének egy új klenódiumot ajándékozott. Van-e tárgynak a funkcionalitás biztosításán és az adományozói gesztuson túl egyéb üzenete a megadományozott egyházközség és gyülekezete számára? Milyen események történtek a kecskeméti gyülekezetben ebben az időben?

Erről a rejtett üzenetről, melyet a kortársak bizonyosan jól „olvastak”, több árulkodó jel is van a készleten. Először is az, hogy ez az attraktív keresztelő edény csaknem teljességgel diszfunkcionális: a baldachint tartó három oszlop közötti hely, valamint a tál és a felépítmény közötti távolság csak alig, vagy egyáltalán nem teszi lehetővé azt, hogy oda a keresztelendő, pólyás gyermek fejét behelyezzék és tartsák, s ott a kannából vizet csorgassanak rá a baldachin alatt. Egyszerűen ennyi minden (gyermekfej, a keresztvíz alá tartónak és a lelkésznek a kezei, a kanna és az öntés mozdulatához

szükséges tér) ilyen kis helyen nem fér el. Ezzel a készlettel bizony nehéz, szinte lehetetlen volt a keresztelést elvégezni. A református egyházban sokféle edény szolgál keresztelés céljára, szépek és kevésbé elegánsak, de egyikről sem mondhatjuk, hogy a keresztelés szertartására alkalmatlan vagy alkalmassága kérdéses. Református edényeink praktikusak, a funkcióknak megfelelnek s általában jóval egyszerűbbek a kecskeméti készletnél.

A másik árulkodó jel az 1785-ös készlet díszessége: a baldachin s a tetejére helyezett plasztika, figurális ábrázolás. A kálvini képtilalom miatt református templomokban nem, vagy csak igen ritkán fordul elő figurális ábrázolás. A Kálvin szabta határokat ugyan a baldachinon álló alak megformálása nem lépi túl, azonban mégis unikális megoldásnak számít. Ezért a felépítményen, baldachinon látható alak személye igen érdekes számunkra. A figuráról Mihalik ezt jegyezte fel: „*Három oszlopon nyugvó baldachin a keresztelőprédikátor plasztikus alakjával*”. Mihalik azonosításának alapja a figura kezeiben tartott Biblia és a keresztelő kanna voltak. A kis kanna formája megegyezik a készlethez tartozó edényével.

Mi lehet az oka, hogy a képtilalom szabta határt kissé tiporva „faragott képet” készítették a készlet felépítményére? Az biztosan nem volt indok, hogy így elegánsabb lett az ötvösmű. Az sem tekinthető oknak, hogy jelezni szándékozták a készlet funkcióját vagy felekezeti hovatartozását. A funkció egyébként is azonnal látható, a református jellegnek pedig éppen ellentmond a szoborszerű figura.

Valami egyéb üzenetet fogalmazódik meg a keresztelő prédikátor alakjában. Érdeemes részletesen megvizsgáljunk ruházatát. Nem az azóta rögzült palástos református lelkész alakot látjuk. A kor világi ruházatát hordja. Ennek megvan a történeti oka. A palást viseletként csak a 18. század végén vált általánossá, előtte a református papok „közönséges öltözetet” viseltek, éppen ezzel különültek el a „pápasták” mise öltözeteitől. A világi öltözet tehát elfogadható, noha 1785-ben már palásttal is jelezhető lett volna a

figura református lelkész jellege. Így a világi öltözetet kell részletebben vizsgáljunk.

A baldachin tetején álló világi öltözetű figura bodorított parókát visel, a kor nyugat-európai férfiviseletét. Térdradrágot harisnyával, csatos cipővel, szétnyíló kabátot nagy gombokkal, két oldalán fedeles zsebekkel, alatta mellényt s fodros inggallért. Ez a francia eredetű viselet a németeken, osztrákokon át érkezett Magyarországra az 18. században. A források legtöbbször „német divatnak” mondják. A viseletet először a fiatal, külföldön iskolázott diákok hordták. A ruha persze nem csak divat kérdése, hanem kommunikációs eszköz is. Az ilyen ruházatot viselők azt üzenik vele a világnak: külföldön jártunk és tanultunk, iskoláztunk, tájékozottak vagyunk a világ dolgaiban, műveltek vagyunk, magyarok vagyunk, de Európához is tartozunk. Szembe kerülnek ezzel a viselettel/felfogással néhány egyházi előjáróval és a magyar – mondjuk inkább magyaros – érzelmű világi egyháztaggal is. A korszak lelkészei között feszültséget és presztízsharcot okozott, hogy melyikük végezte iskoláit külföldön és ki iskolázta magát csak itthon. A különbségek, főként a fennhéjázás ellen a superintendensek/püspökök ugyan harcoltak, de mégis az megmutatkozott tájékozottságban, szemléletben, életvitelben, öltözködésben, hajviseletben.

Az ilyen módon formált prédikátorfigurát a klenodiumon valóban állásfoglalásnak kell tekintenünk. Támogató nyilatkozat ez a művelt, tájékozott, európai kitekintéssel rendelkező, szabadon gondolkodó református lelkészek mellett. Kecskeméten a készlet születésének idejében a fenti leírásnak a Genfi Akadémiát is megjárta, több nyelvet beszélő, író és műfordító Göböl Gáspár lelkész felelt meg. A megrendelő-adományozó Sárközy János a gyülekezet azon részéhez tartozott, aki nagyra becsülte őt s az

ilyen habitusú lelkészeket.¹⁰ A megrendelt mütárggyal azt üzenté a kecskemétiékné: tisztelem ezeket a lelkészeket, tegyetek ti is úgy. A művelt, iskolázott Sárközy, mint gyülekezete meghatározó személyisége, ebben a vitában (magyar-európai vagy magyar) e mütárgy figurális részével foglalt állást. A szoboralak megformálása lehetett az elvi álláspont jelzésénél konkrétabb is, egy bizonyos prédikátorra utaló, hiszen a megformált figura jegyei azonosnak tünnek Göböl Gáspár ismert ábrázolásaival: matricula festett előlapjai¹¹, arcképe¹².

Göböl Gáspár (Szentkirályszabadja, 1745. január 1. – Kecskemét, 1818. március 26.)

Református lelkész, esperes volt, akit íróként, költőként és műfordítóként is számon tart irodalomtörténetünk. Weöres Sándor – némi anakronizmussal – Göböl *Az utazó lélek* című munkáját a magyar irodalom első sci-fi-jének nevezte¹³.

Kiss Sámuel (1781 – 1819): Göböl Gáspár 1809. papír, pasztell (Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára)

¹⁰ Kettejük jó kapcsolatára, azonos gondolkodására utal, hogy 1785. május 22-én a kecskeméti iskolák „inspekcióját” rájuk bízzák, mint azokra, akik már eddig is „különös szorgalmatossággal” gyakorolták azt. *Protocollum 1748–1826*. 72. Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára II/1

¹¹ Matricula keresztelést és esketést ábrázoló előlapjai Kecskemét, Georgius Petrus HERCZEGH, 1781; papír, tempera (Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára)

¹² KISS Sámuel (1781–1819): *Göböl Gáspár 1809*. papír, pasztell (Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára)

¹³ KENYERES Zoltán: *Korok – pályák – életművek. Válogatott tanulmányok*. Weöres Sándor irodalomszemlélete

A Veszprém megyében született lelkész szülei Göböl Gáspár pápai tanár és Komáromi Erzsébet voltak. 1760 és 1771 között a Debreceni Kollégiumban tanul, 1770-től főiskolai senior. 1771–1772-ben a Genfi Akadémián¹⁴ rendkívüli hallgató.

Pályáját Dunavecscén kezdi, innen kerül 1777-ben – Végveres-marti Sámuellel egy időben –, Kecskemétre lelkésznek¹⁵. 1792-ben esperesnek választják. Haláláig Kecskeméten szolgál. Polgár Mihály, az őt követő kecskeméti lelkész és püspök szerint „hatalmas szónok és nagy tudományú férfiú volt”. Így nyilatkozik róla – a város 19. századi közvélekedését megfogalmazva – Kecskemét történetírója, Hornyik János is.

Göböl jelentős életművet hagyott maga után. Kiváló igehirdető volt, több prédikációját meg is jelentették (*Szabadulást óhajtó rab*). Művelte az elméleti és gyakorlati teológiát, bibliai szövegkritikát, egyháztörténettel is foglalkozott (*Liturgia, Katekizmus, Új vélekedés, Kelkésia* c. munkái). Iskolázottsága, nyelvismerete, olvasottsága, kapcsolatai predesztináltak arra, hogy a kor modern eszmei áramlatával, a felvilágosodással megismerkedjen. Ez a gondolatiság érződik ugyanis művein, felfogásán (*Szabadulást óhajtó rab, Utazó lélek* c. munkái). Kapcsolatban állt Kazinczy Ferencsel, a református Teleki grófokkal és vélhetően a felvilágosodás több hazai képviselőjével. Beszélte és olvasta a latin, görög, német, francia, angol nyelvet. Utóbbiakból fordított is (*David Durand, Alexander Pope*).

Egyházáról alkotott kritikáját több művében megfogalmazta. Ezek közül leghatásosabb az a prédikációsorozata lehetett, me-

¹⁴ NAGY Sándor Béla: *A genfi Akadémia magyar diákjai. (1566-1772)* In: ItK, 1983. 4. sz. 398.

¹⁵ Végveresmarti Sámuel 1777. április 27-én, Göböl Gáspár május 4-én foglalja el hivatalát. *Protocollum* i.m. 55.

lyet a *Szabadulást óhajtó rab*¹⁶ címen jelentetett meg 1784-ben, a készlet ajándékozása előtti esztendőben. Művében Göböl a szabad lelkiismeretre épülő keresztény vallást látja rabnak, akit a vakbuzgóság és a lelki kényszer fenyeget. Pedig a vallás „szabad mind magának, mind másnak” – fogalmazza meg. A könyv beszédei, prédikációi az elvakultság, a mizantrópia ellen íródtak. E jelenségek ellen ajánlja a filantrópiát, az igazságot, bölcsességet, a virtust és a példa erejét. Könyve a felvilágosodás eszméinek hatását tükrözi. Bevezetőjének érdekessége, hogy a rab vallást/egyházat párhuzamba állítja a Masque de Fer, a Vasálarcos rab ismert történetével. Bizakodását tükrözi a metszetkép felirata: CRESCIT EUNDO – azaz: növekszik (az egyház). A *Szabadulást óhajtó rab* teljes címében Göböl azt az igényét fogalmazta meg, hogy ítélkezék „az egész keresztyén magyar haza” a műben leírtakról, azaz a kecskeméti gyülekezetben korábban elhangzottakról. A mű kiadásával tehát egy nagyobb közösséghez fordult, annak döntését, véleményét várta. Ez arra utalhat, hogy Kecskeméten, a gyülekezet egy részében vitatott volt mindaz, amit a kiadott öt beszédben olvashatunk¹⁷. Véleményem szerint erre az 1784-es vitára is reflektál az 1785-ben készült keresztelő készlet figurális eleme, Göböl stilizált, ám kortársak számára feltétlenül azonosítható alakja. Az adományozó házaspár, Sárközy János és Guty Mária a kecskeméti „helvét confessiot tartó keresztyének” azon csoportjához tartoztak, akik egyetértettek a *Szabadulást óhajtó rab* című munkában megírtakkal.

¹⁶ *Szabadulást óhajtó rab*, ki a maga ártatlanságáról való bizonyosság leveleit, öt beszédekbe egybe-szedte és minekutánna a kecskeméti h. confessiot tartó keresztyéneknek gyülekezetekbe szóval elmondattott; már most az egész keresztyén magyar hazának kegyes és bölcs ítélettétele alá bocsát GÖBÖL Gáspár, Evangyéliómnak Hirdetője által, Pest, 1784.

¹⁷ A fellelhető kecskeméti forrásokban (*Protocollum* i.m., *Consistoriumi jegyzőkönyvek 1781–1798*) e vitának nincs nyoma.

Még egy eleme van ennek a különleges készletnek, amely Göböl Gáspárra utal. Ez nem más, mint a funkció, melyet még akkor is figyelembe kell vennünk, ha – mint arról már írtam fentebb – a készlet funkcionális alkalmassága kérdéses. Vajon Sárközy Göböl melletti állásfoglalásának kifejezésére miért éppen egy keresztelő készletet választott? A gyülekezetnek szóló üzenetét megfogalmazhatta volna egy másik klenodiummal is, például egy kehely adományozásával. A válasz abban rejlik, hogy a keresztelés liturgiája a református egyházban viszonylag későn egységesedik¹⁸. Csak a

Matricula keresztelést ábrázoló előlapja Kecskeméti, Georgius Petrus Herczegh, 1781 papír, tempera (Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára és Levéltára)

18. században fogalmazódik meg az igény a minél egyszerűbb, ám egységes gyakorlatra. Azt is mondhatjuk, hogy ennek a századnak egyik fontos kérdése volt a liturgia egységesítése. Az egységesítő munkában élen járt Zoványi György tiszántúli püspök szertartáskönyve. A Dunamelléki Egyházkerület 1806-ban a kecskeméti lelkész és esperes, Göböl Gáspár hasonló szellemű liturgiáját¹⁹ fogadta

¹⁸ Országosan egységesített liturgiára csak az 1881-es egységes egyházszervezet létrejötte után volt igény, de változatok azóta is vannak.

¹⁹ GÖBÖL Gáspár: *Liturgia* vagy 'A' Szent Kereszttség', Úri Szent Vatsora'

el. Úgy vélem, Göböl már saját liturgiája szellemében végezte a keresztelést az 1780-as években Kecskeméten. Azaz: bőven öntötte a vizet a megkeresztelkedő fejére, elmondta az Idvezítő keresztiségről való szavait, utoljára pedig megáldotta a megkeresztelkedőt.²⁰

Ha ma erre a rekonstruált keresztelő készletre tekintünk, gyönyörködünk attraktivitásában, elgondolkodunk különlegességein. Feltesszük a kérdést, miért ilyen unikális darab. A református szent edényeket jobban ismerők bizonyos formai elemeit furcsának találják. Bizonyára így voltak ezzel a kortársak is. Pontosabban, ők értették miről és kinek szól a klenodium üzenete. Tudták, azért különleges, mert a drága edény nem elsősorban a keresztiség kiszolgáltatásához rendelődött, hanem mondanivalója, üzenete van. Véleményem szerint a keresztelő készlet, melyet 1785-ben készítettett és adományozott Sárközy János és felesége, nem más, mint a házaspár véleményének klenodium formában történt megfogalmazása. Állásfoglalás Göböl Gáspár mellett, és tiszteletadás a tudós és a kortársak közül kiemelkedően művelt prédikátornak. Üzenetük címzettje az adományozott, a Kecskeméti Református Egyház, a gyülekezet, ezért készítették a klenodiumot. Az úrasztalán álló edényt mindenki látta, üzenetét az írástudatlan is olvasta. Ebben az összefüggésben már értelmezhető az a tény, hogy a keresztelő készlet funkciójának betöltésére csak korlátozottan volt alkalmas.

Ki-szolgáltatásoknak ; az Úr' Asztalához előszször Járulandók' Megvisgáltatásoknak ,s Erősítetéseknek ; a' Házasulók' ekkle'siai öszveadattatásoknak módja, mellyet A' Helvétziai Vallás-Tételt tartó Dunán innen való szuperintendentzia bé-vett 1806-dik Esztendőben . – Vátzon Nyomatott maramarosi Gotláb Antal' betüivel, 1806.

²⁰ szöveghűen: „...ÖNTSE A VIZET BŐVEN A MEG-KERESZTELKEDŐ FEJÉRE, EL-MONDVÁN A KERESZTSÉGRŐL-VALÓ SZAVAIT AZ IDVEZÍTŐNEK, UTOLLYÁRA MEGÁLDVÁN A MEG-KERESZTELKEDŐT.”

Ötvös Nagy Ferenc

Így készült a kecskeméti eklézsia elveszett keresztelő készletének rekonstrukciója

„Ha ma erre a rekonstruált keresztelő készletre tekintünk, gyönyörködünk attraktivitásában, elgondolkodunk különlegességében. Feltesszük a kérdést, miért ilyen unikális darab. A református szent edényeket jobban ismerők bizonyos formai elemeit furcsának találják. Bizonyára így voltak ezzel a kortársak is. Pontosabban, ők értették miről és kinek szól ennek a klenódiumnak az üzenete. Tudták, azért különleges, mert a drága edény nem elsősorban a keresztség kiszolgáltatásához rendelődött, hanem mondanivalója, üzenete van. [Dr. Fogarasi Zs.]

Egy ötvösnek a mindenkori megrendelők személyes gondolatainak megjelenítéséhez feltétlenül szüksége van a formai kívánságok ismeretére is. Így történhetett, hogy az ismeretlen mester – nem törődve a funkcióval – aki biztosan tisztában volt a református klenódiumok szigorú előírásaival – eleget tett a különleges „épitménynek”.

Az eredeti keresztelő készlet – klasszicizáló stílusban – 1785-ben készült ezüstből.¹

Miután ismertté vált a keresztelő készlet és az a tény, hogy eltűnt, a rekonstrukció lehetősége azonnal kézenfekvő volt. Dr. Fo-

¹ Mihalik Sándor: Az ötvösművészetről és egy fotó – mindkettő a MNM-ban.

garasi Zsuzsa ezzel kapcsolatban feltette az első kérdést. Elkészülhet-e a rekonstrukciója a reformáció legnagyobb ünnepi rendezvényére, s melyet egy kiállítás keretében mutatnánk be, tudva azt, hogy kb. hat hónap van hátra? A válasz nem volt egyszerű, miután szembesültem azzal, hogy a Mihalik féle műleírásban két méret szerepelt csupán – a klenódium magassága kb. 60 cm, valamint a kanna magassága kb. 25 cm és mellékelve egy fotó. Természetesen vállaltam és nagy megtiszteltetésnek éreztem, hogy ezzel a munkával én is részesévé válhattam a reformáció 500. évfordulójának méltó megünneplésére.

TERVEZÉS, MÉRETEK MEGHATÁROZÁSA

A korai fémművesek kétségkívül nagyon gyorsan felfedezték a technikák teljes körét. Kr. e. 1500 körül például a színesfémeknek már olyan széles körű feldolgozási technikái voltak, mint a

klasszikus korban vagy a kora középkorban. Jól ismerték például a fémlemez megmunkálási eljárásokat, a vésés (gravírozás) és a fémlemez hátuljáról kalapáccsal és poncolókkal végzett domborítás (repoussé) technikáit is. A filigrántechnikát (huzalokból, forrasztással készült áttört munka) a Közel-Keleten már a Kr.e. 3. évezredre kifejlesztették, míg a granulációban (sokszor alaplemez nélkül egymáshoz forrasztott golyócskák) különösen az etruszkok értek el kimagasló eredményeket.

Általánosságban elmondható a rekonstruálásra kerülő ötvöstárgyakról, hogy különösebb bonyolult vizsgálatok nélkül ránézésre is megállapítható az előállítás módja.

A fentiekben felsorolt, évszázadok alatt kialakult hagyományos technikák ismerete nélkül azonban mind ez nem mondható el. Rendszerint többet tudhatunk meg egy ősi elfeledett technikát használó ötvös munkájának gondos megfigyelésével, majd a technológiai folyamat rekonstrukciójával, mint a kísérleti régészet néhány kevésbé eredményes kísérleteiből, amelyet olyan kutató végez el, aki nem hasznosítja több generáció tapasztalatait. Ismernie kell a tárgyat felépítő anyagok fizikai, kémiai tulajdonságait és azok lehetséges kölcsönhatásainak következményeit. Pontosan meg kell állapítania a készítés technológiáját, majd ez után hozzá lehet fogni a tárgy méretezéséhez. A legnehezebb feladat bármilyen tárgy rekonstruálása során az, hogy visszafelé kell a helyes méreteket és arányokat meghatározni.

Nehezítette a dolgot, hogy a klenódiumnak csak egy mérete volt ismert, a magassága, kb. 60 cm. A méretezésnél a rendelkezésre álló fotó alapján figyelemmel kellett lenni a szerkezeti egységekre, arányokra, valamint milyen technikával és szereléssel készült, ezért kiindulásként támaszkodtam Mihalik rövid leírására, figyelemmel a legfontosabb kialakításokra úm. díszítés, összeszerelés sorrendje stb. A keresztelő készlet két fő részből tevődik össze:

a.) Baldachinos, oszlopos víztartó medence

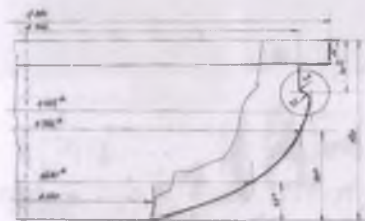
A víztartó medence köríves kialakítású egyenes oldallal, gyöngyosoros, hólyagos díszítéssel, peremén díszítő szalaggal, oldalán kiöntő csőrrel. A medencén három többszintes talppal és felsőrésszel ellátott, levélkoszorúkkal díszített baldachintartó oszlop áll. Ezek felső részén plasztikusan díszített hajlított lábakon van elhelyezve a kupola, melynek pereme gyöngydróttal, felülete trébelt díszítéssel van ellátva. Az oszlopok felső részén, kötözött ezüst huzalos

sodronyokon álcseggők. A kupolán keresztelő prédikátor egész alakos szobra, kezében nyitott biblia.

b.) Keresztelő kanna

A kanna körte alakú, talpán és fedelén levélkoszorús trébelt díszítés, fenyőtoboz alakú fedélemelővel és kagylós billentőfüllet. A fedél belső oldalán plasztikus kialakítású csillagok, Nap és Hold, valamint láncon függesztett galamb.

Mindezek után nem kis lendülettel és alkotói feszültséggel hozza főtám a munkához. Először a víztartó medence méreteit határoztam meg (2. *fotó*) majd az oszlopokat (3. *fotó*) és a baldachin (kupola) (4. *fotó*) arányait próbáltam megtalálni.

2. *fotó* A víztartó fő méretei

4. *fotó* Méretezett baldachin

3. *fotó* Oszlop és baldachin tartó

A második feladat következett a keresztelő fő méretei alapján a látvány rajz 1:1 méretben történő megrajzolása. Erre azért volt szükség, hogy egységében lehessen látni az arányokat. Ha valame-

lyik méret helytelenül lett meghatározva a látványrajzon azonnal láthatóvá vált volna és még ekkor könnyen lehetett kisebb módosításokkal korrigálni. (5-6. fotó)

5. fotó Látványrajz készítése

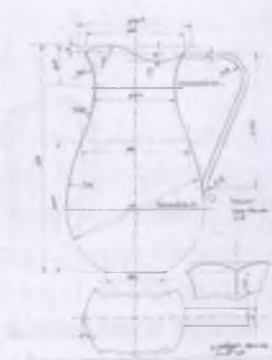

6. fotó A keresztelő látványrajza

A keresztelő készlet fő egységének méretezése és megrajzolása után (2-6. fotó) következett a nem kevésbé fontos rész, a kanna megtervezése. Mihalik leírása legalább egy fontos méretet rögzített, a magasságot, 25 cm. A méretben benne foglaltatik a fedél

7. fotó Kanna vázlat

8. fotó A kannatest fő méretei

9. fotó A kanna látványrajza

csúcspdíz – fenyőtoboz – valamint az íves, levélkoszorúval díszített talp is. Ebben az esetben is visszafelé kellett meghatározni a kanna arányait, figyelembe véve a méreteket. (7-9. fotó)

A kanna fedelét díszítő fenyőtobozt, valamint a fedél billentő fület is meg kellett tervezni, rajzolni, de ez már a könnyebbik része volt a rekonstrukciónak, csupán a kanna arányaihoz kellett igazítani. A kannának van egy különösen fontos része, ez pedig a fedél belső felén akkor válik láthatóvá, mikor a keresztelést végző lelkész felnyitja és

bele önti a keresztvizet. Tehát mások, pl. a hívek vagy a keresztelés szertartásában részt vevők számára láthatatlan marad. Ez nem más, mint egy stilizált csillagos égbolt, melyen tizenkettő hatágú plasztikusan kialakított csillag, Nap és a Hold látható. A fedél mértani középpontjából kissé eltoltan, fűzött láncon függesztett galamb van elhelyezve. Ezeket az apró elemeket is meg kellett rajzolni. (10. fotó)

10. fotó Kannafedél elemei

KIVITELEZÉS, MESTERDARABOK KÉSZÍTÉSE

Mesterdarabok készítésével folytatódott a munka. Ezekre azért volt szükség, mert a keresztelő készlet egyes elemeit – víztartó (11. fotó) – viaszveszejtéses öntéssel², a baldachint tartó oszlopokat

² VIASZVESZEJTÉSES BRONZÖNTÉS

A kezdetlegesebb eljárás során a folyékony, olvadt bronzot egyszerűen a földre vajt mélyedésbe vagy barázdába öntötték. Gazdagabb formák természetesen

11. fotó A víztartó mesterdarabja

12. fotó A baldachint tartó oszlop mesterdarabja

ekkor még nem keletkeztek, mert a cél, az eljárás csak arra volt alkalmas, hogy a bronzot kezelhető és hordozható alakra öntse, és rögöket, rudakat, „cipókat” állítson elő. Más esetekben öntőmintákat készítettek *fából, agyagból, homokból, kőből* vagy *fémből* (Lásd, 11-12. fotó). Az agyag – vagy homokformát leggyorsabban úgy csinálták, hogy a kész mintadarabot – tárgyat – belenyomták a homokba és így a létrejött negatív formát töltötték ki a megolvasztott fémmel. A minta külön erre a célra égetett *agyagból, fából* vagy egyéb, könnyen megmunkálható anyagból is készülhetett. Jóval körülményesebb volt az öntés akkor, amikor legalább két tagból állott a minta. A két résznek ugyanis szorosán kellett záródnia és csak a beöntőnyílás volt rajta, ahol az olvadt fémet beöntötték. Az ilyen dupla részű mintákba öntött tárgyak oldalán meglátszik az összeillesztés helye.

A rómaiak által elsőként alkalmazott *viaszveszejtési* öntést *klasszikus technikának* nevezzük, amely az ötvösségnek, szobrászatnak mind a mai napig meghatározó technológiája és ezzel a legfinomabb, legnemesebb alkotásait hozta létre.

A technika lényege abban áll, hogy a készítenő tárgy természetének megfelelően az egész tárgyat viaszból elkészítették. Ha szilárd mag fölé mintázzák a tárgy felületét, abban esetben üreges lesz az öntvény. A beágyazott formaanyagot – agyag – kitűzelték, hevítették, és a viasz kiolvadt a formából és ott maradt az üreg, amibe a megolvasztott fémet öntötték.

Az új öntési eljárás lényegében magába foglalja mindazokat, melyek a mai technikai eszközök fejlettsége mellett is szem előtt tartva érvényben vannak. Természetes azonban, hogy idők folyamán a fokozott szükségleteknek megfelelően olyan eljárások és segédeszközök léptek be, amelyek az öntés műveletét megkönnyítették, teljesen megbízhatóvá és különösen termelékennyé tették.

In. Ötvös Nagy Ferenc: Ötvösművészet A kezdetektől napjainkig. Scolar Kiadó Bp. 2011, 102. o.

(12. *fotó*) és a fenyőtobozokat ún. galvanoplasztikai eljárással terveztem kivitelezni. Mivel a rekonstrukcióra fordítható idő eléggé szűkös volt a mesterdarabok elkészítéséhez egy kiváló faszobrász – Bózsó Csaba – barátom segítségét kértem. A mesterdarabok ún. szobrász fából készültek, melyekre jellemző, hogy szövetszerkezetük homogén és kiválóan lehet faragni, polírozni.

13. *fotó* Gumiforma készítés

14. *fotó* A víztartó viaszmintája

15. *fotó* A viaszminta csatornázása öntéshez

A mesterdarabok elkészítését követően először a víztartó öntésére került sor. A viaszveszejtéses öntésnél Lakatos Pál Munkácsy Díjas szobrászművész volt a segítségemre.

A víztartó modellről (11. *fotó*) negatív formát kellett készíteni (13. *fotó*). Ebben a negatív gumiformában készült a viasz öntőmodell (14. *fotó*). Az öntőmodellt beagyazás előtt csatornákkal kel-

lett ellátni (15. fotó), azért, hogy a megolvasztott bronz akadálymentesen és hiánytalanul kitöltse az öntőformát. A becsatornázott viasz öntőmodell elkészítése után következett a tűzálló anyagba történő beágyazás. (16-18. fotó)

16. fotó A viaszmodell beágyazása

17. fotó A viaszmodell beágyazása

18. fotó Öntésre előkészített forma

A formát öntés előtt ki kellett égetni, mert nedvesen nem lehet a megolvasztott fémet beönteni. Az égetési idő kb. 750 – 800 C^o-on huszonnégy óra, mely úgy lett programozva, hogy másnap, mikor kikerül a kemencéből, már önthető legyen a bronz.

19. fotó Homokba ágyazott öntőforma

20. fotó Bronz olvasztás

21. fotó Öntés

A víztartó öntéssel párhuzamosan került sor a baldachinon álló figura – keresztelő prédikátor – mintázására és öntésére is. A mintázás agyagból történt, majd erről készült egy gipsz negatív (22. *fotó*) és

22. *fotó* Gipsz negatív készítés

23. *fotó* A szétválasztott gipsz forma

ebbe a negatívba öntöttük bele a megolvasztott viaszt (23. *fotó*). Az öntés után kisebb finomításokra került sor, el lettek távolítva az illesztési sorják stb. (24. *fotó*) A viaszmodell tűzálló formába került beágyazásra, majd következett az égetés és öntés.

24. *fotó* A viaszmodell korrigálása

25. fotó A kész viaszmodell

26. fotó Nyers öntvény

28. fotó A keresztelő prédikátor szobra

27. fotó Kész víztartó

Öntés után a nyers bronz felületet (26. fotó) cizellálni³ kell, így a víztartó (27. fotó) és a szobor (28. fotó) nagyon finom felületi munkálással kapta meg végső formáját.

A baldachint tartó oszlop (12. fotó) – és a fenyőtoboz (29. fotó) – készítése,

mint azt fentebb említettem, egy nagyon gondosan megmunkált mesterdarabról galvanoplasztikus eljárással készült. A mesterdarabokról gumiformát kellett készíteni, oly módon, hogy elektromos áram vezetésére alkalmas legyen a felülete.

³ CIZELLÁLÁS

Aprólékosan megmunkált, részletgazdag, végső felületi megmunkálás (öntött) szobrok vagy ötvöstárgyakon, a részletek gondos finomítása. Egy másik meghatározás szerint: kéziszerszámmal vés, karcol, egyenget, csiszol, részleteiben megmunkál.

29. fotó A fenyőtoboz mesterdarab

30. fotó Nyers galvanoplasztika

31. fotó Készre munkált fenyőtobozok

32. fotó Nyers galvanoplasztika

33. fotó Kötözés forrasztáshoz

34. fotó Kész oszlop elemek

35. fotó Kész oszlop

A galvanoplasztika⁴ nyers állapotban (30. fotó) sok felesleges anyagrészt tartalmaz, ezeket el kell távolítani. A másolatok két félből álltak (32. fotó) és az ún. osztósíkok mentén addig kellett munkálni, amíg tökéletesen illeszkedtek egymáshoz, majd kötözés, forrasztás következett, végül felületi csiszolás. (33-35. fotó).

A galvanoplasztikai módszer választása azért volt fontos, mert ezáltal a három oszlop tökéletesen egyforma lett.

⁴ GALVANIZÁLÁS, GALVANOPLASZTIKA

Ha egy elektrolitba egyenáramot vezetünk, a pozitív fémionok a negatív sarkhoz vándorolva, elektronokat vesznek fel, és mint fématomok kiválnak, s fémes bevonatot alkotnak a tárgy felületén. A negatív sarkon van a bevonandó tárgy. Galvanizálással a leggyakrabban réz, nikkell, króm, horgany, valamint nemesfém bevonatokat készítenek. Ezen az elven alapul a galvanoplasztikai eljárás is némi különbséggel.

A keresztelő készlet legbonyolultabb elemei után következett a baldachin⁵ és az ezt díszítő íves koszorúk (4.fotó) elemeinek készítése. A kupola (36.fotó) és az alatta lévő íves koszorú (38.fotó) alapformája fémnyomással lett előkészítve. Az előkészített formákat először ki kellett lágyítani (37.fotó), hogy a további megmunkáláshoz az anyag szövetszerkezete puha legyen. A leírás és

A galvanoplasztikai másolat, fémtárgyaknak galván úton való előállítását jelenti. E találmány az orosz Jakobi és az angol Spencer nevéhez fűződik. Jakobi 1837-ben mutatta be találmányát a szentpétervári tudományos akadémiának; 1840-ben, az angol Murry és a francia Boquillon az elektromosságot rosszul vezető formákat begrafitozták, tehát vezetővé tették s így sikerült jó levonatokat készíteniök. Aminek következménye, hogy azóta széles körben alkalmazták pl. értékes múzeumi műtárgyak másolására. A galvanoplasztikában használt negatív formákat kezdetben leginkább guttaperkából, viaszból, gipszből, enyvből és ötvényekből készítették, ma már a rendkívül megbízható szilikon gumit használják és ennek a felületét teszik elektromos áram vezetésére alkalmassá. A másolandó tárgy negatív formáját a negatív sarokra kötik, és mivel előzőleg grafitral vezetővé tették a felületét, a fém ionok kiválnak a negatív forma felületén s így létrehozzák a másolatot. A rétegvastagságot folyamatosan ellenőrzik. Ez a művelet többször megismételhető. In. Ötvös Nagy Ferenc: Ötvösművészet A kezdetektől napjainkig, Scolar Kiadó Bp. 2011. 293. o.

⁵ BALDACHIN

Díszes tetőzet, ernyő- vagy sátorszerű mennyezet, amelyet egy trón, szószék, oltár, emelvény fölé a falhoz vagy oszlopokra erősítenek, ill. rudakon visznek ünnepélyes alkalmakor egy magas rangú személy vagy külön tiszteletben álló tárgy, dolog fölött.

Pl. A király szabadban felállított trónjához nagy *baldachint* készítettek. A körmenet során az oltáriszentséget vivő püspök feje felett *baldachint* tartott négy ember. Eredetileg arannyal átszőtt, bagdadi selyemből készült az ilyen mennyezet. – Eredet [baldachin < olasz: baldacchino (baldachin) < latin: baldacco, baldac (Bagdad város latin neve)] In. Idegen Szavak Gyűjteménye

36. fotó Kupola trébélése szurkon

37. fotó Alapforma lágyítása hevítéssel

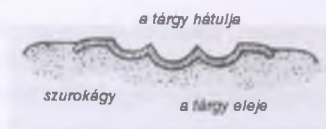
38. fotó Íves koszorú trébélése szurkon

a fotó alapján is jól látható, hogy a baldachin trébelt/domborított⁶ díszítésű és az alsó részén külön szerelhető módon hozzákapcsolt, szőlővel díszített íves koszorú is. Az előkészítések – motívumok

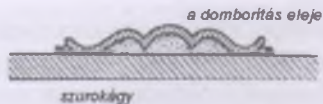
DOMBORÍTÁS, TRÉBELÉS

Alakos díszítmények – növényi, emberi, állati stb. formák – plasztikája nem egyforma. Ezek kialakítása az anyag különböző mértékű, megmunkálásával, domborításával jár. A kismértékű díszítmények domborítását, kiemelését egyszerre is elvégezhetik. A kiemelt, trébelt részek végső finomítását, formakialakítását cizellálással fejezik be.

A tárgyat szurokra ragasztják, és először hátulról dolgozzák meg. Így lehet a lemez ellentétes oldala felől a kiemelésre szánt plasztikát kalapálással kidomborítani.

A. ábra: Trébélés hátulról

B. ábra: Trébélés előlről

A plasztika domborításához, a kisebb díszítmények kialakításához négyzet, téglalap, golyósvégű vagy ovál formájú szerszámokat használnak. Nagyobb lemezfelületek domborítását ún. golyósvégű domborító kalapáccsokkal végzik. In. Ötvös Nagy Ferenc: Ötvösművészet A kezdetektől napjainkig, Scolar Kiadó Bp. 2011. 126. o.

39. fotó Kupola trébelése

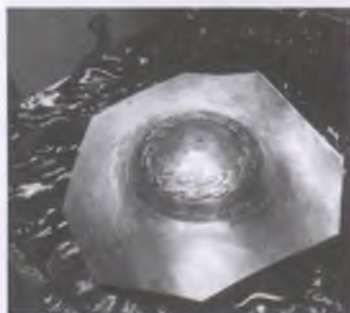
40. fotó A baldachin és koszorú trébelés után

felrajzolása, osztások szerkesztése – után, hogy a díszítő domborítást el tudjuk végezni, szurokályra kell helyezni a formákat (38-39. fotó). Domborítás után a kupolára egy gyöngydrót került felforrasztásra (40. fotó).

A keresztelő készlet felső egységének (40. fotó) – baldachin, ívesen kialakított füzér (38.fotó) és az egész szerkezetet tartó íves elemek (41. fotó) – elkészítését követte az alkatrészek összeillesztése, szerelőcsavarok felforrasztása, majd tisztítás, csiszolás.

41. fotó A keresztelő készlet felső egysége összeszerelve

44. fotó Trébelt levélkoszorú a fedélen

43. fotó Kanna fedél szurkolása

A fentiekben leírt módon készült a kanna fedele (42-43-44. fotó) a kagyló alakú billentőfül (45-46-47. fotó) és talpa (48-49. fotó) is.

A készlethez tartozó keresztelő kanna (7-8-9. fotó) elkészítésével folytatódott tovább a munka. A méretezett kannatest (8. fotó) fémnyomással⁷ készült három darabból. Azért kellett a legnagyobb

⁷ FÉMNYOMÁS

A formát megrajzolják, aztán keményfából, fémből kiesztorgályozzák, majd a tárgy méretének megfelelő kör alakú terítéket vágnak ki lemezből. Ezt a tárcsát a fémnyomópadba befogott előzőleg elkészített nyomóformára gyors forgatás közben rányomják nyomóacéllal. Így készülnek a kelyhek, kancsók alkotórészei. Megjegyzés: kizárólag forgástestek készíthetők fémnyomósos módszerrel.

45. fotó Kagyló alakú billentőfűl kialakítása

47. fotó Fedél billentő fűl

46. fotó Trébelés

48. fotó Talp levétele a szurokággyról

49. fotó Talp trébelt levélkoszorúval

átmérőknél megosztani a kannatestet, hogy ki lehessen venni belőle a nyomóformákat⁷. Először a kannatestet kellett összeforrasztani (50. fotó), majd a felületet átreszelni (51. fotó) úgy, hogy az illesztés teljesen láthatatlan legyen. A korábbi munkafázisokban elkészített kannatartozékok kerültek sorra, a trébelt levélkoszorúval díszített talp és a fül, valamint a kannafedél belső részében elhelyezett plasztikus kialakítású elemeknek a vésése és forrasztása.

50. fotó Kannatest tisztítása forrasztás után

51. fotó Kannatest egyengető reszelése

52. fotó Kanna fül forrasztása

53. fotó Keresztelő kanna nyers állapotban

54. fotó Összeszerelt keresztelő

56. fotó Keresztelő készlet a kannával

55. fotó Keresztelő prédikátor

Több hónapos munka után elérkezett az „igazság pillanata”, a keresztelő készlet nyers összeszerelése (54-55-56. fotó). A tervek szerint minden egyes alkatrésznek illeszkedni kellett egymáshoz. A készlet több elemét összeszerelés során el kellett látni szerelő csavarokkal, el kellett készíteni az álcselegőket és azokat tartó, több ezüstszálból sodort huzalt.

A kanna külön álló része a készletnek s annak felületét is elektrogalvanikus ezüstözéshez elő kellett készíteni, úm. felületi csiszolás, polírozás.

A végleges befejezéshez szét kellett szedni alkatrészeire, majd elektrogalvanikus úton megkapta a végső – ezüstözött, patinázott – felületkezelést. A keresztelő készlet részlet és teljes fotói (57-61. fotó).

57. fotó Kanna fedél belső része

58. fotó Keresztelő kanna

59. fotó Keresztelő prédikáto

60. fotó Baldachint tartó

61. fotó Rekonstruált keresztelő készlet, 2017

Varga Zsófia

Ráday (IV.) Gedeon¹

Gróf Ráday (IV.) Gedeon Ráday Pál királyi táblai ülnök és báró Prónay Ágnes harmadik gyermekeként született Pesten, 1806. június 23-án.² Egy nővére, Anna és egy bátyja, László volt, később született még egy húguk, Erzsébet.³ Ráday Gedeon tanulmányait Pozsonyban kezdte, majd jogot végzett Pesten 1823-ban.⁴ 1829 szeptemberében vette feleségül gróf Teleki Borbálát, akivel öt gyermekük született,⁵ és akit fiatalon, 1841 májusában elvesztett.⁶ 1837-ben ellene is koncepciós pert indítottak, ebből bontakozott ki a „Ráday-ügy”.

¹ VARGA Zsófia: *Reformkori politikai perek – Gróf Ráday Gedeon c. pályamunkájának* (a 2017-2018-as tanév Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny történelem tantárgy kategóriában) életrajzi fejezete (Ráday (IV.) Gedeon, 16-24.).

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1906. 347.

³ <http://genealogy.euweb.cz/hung/raday2.html> Letöltés dátuma: 2018. január 21.

⁴ Szinnyei József: i.m. 347.

⁵ <http://genealogy.euweb.cz/hung/raday2.html> Letöltés dátuma: 2018. január 22.

⁶ SZÉCHENYI István: *Napló*. Budapest, Gondolat, 1978. 944.

Már tizenkilenc éves korában részt vett a politikában, az 1825-27-es országgyűlésen távol lévő apját képviselte a felsőtáblán. Később Pest megye közgyűlésein kiváló szónoklatokat mondott, amivel az ottani széles körű ellenzéki párt egyik legtekintélyesebb reformer tagja lett, védelmezte az alkotmányos jogokat, például a szólásszabadságot, Béccsel szemben.⁷

A reformokat támogatók tábora eleinte még csak néhány nemesből állt, akik az 1830-as országgyűlést megelőző megyei tárgyalásokat kívánták felhasználni liberális terveik elfogadtatására. A kolerafelkelés miatt az országgyűlést 1832 végére halasztották, így ezek a javaslatok csak ekkor kerültek a megyegyűlésekre, azonban a legtöbb megyében a reformpártiak győzelmét hirdető követutasítások születtek. Pest megyében ez leginkább a Ráday Gedeon, Fáy András⁸ és Szentkirályi Móric⁹ alkotta liberális centrumnak volt köszönhető.¹⁰ Mégis, hiába hangoztatták a reformok szükségességét, ugyanis a kormányzat is mozgósította a megyékben visszahúzó erőit, elérte, hogy megváltozzanak a követutasítások, így 1832-1836-ban nem születtek átfogó reformok.

1835-ben az erdélyi országgyűlést feloszlatták,¹¹ báró Weselényi Miklóst először márciusban Erdélyben, az országgyűlési naplók nyilvánosságra hozatala miatt, majd májusban Magyarországon is egy szatmári megyegyűlésen elmondott beszédéért

⁷ SZINNYEI József: i.m. 347.

⁸ Fáy András reformkori író és politikus, ő alapította az első magyarországi takarékpénztárat, 4 éven át a Kisfaludy Társaság igazgatója volt.

⁹ Szentkirályi Móric reformkori politikus, többször országgyűlési képviselő és Pest utolsó főpolgármestere volt (Buda, Pest és Óbuda egyesítését megelőzően).

¹⁰ *Magyarország története 1790-1848*. Főszerkesztő: MÉREI Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 691.

¹¹ KOSÁRY Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867*. Budapest, História/Holnap Kiadó, 2001. 219.

felségárulás vádjával perbe fogták. Az országgyűlés után 1836 májusában letartóztatták Lovassy Lászlót, Lovassy Ferencet, Tormássy Jánost és Lapsánszky Jánost is lengyel menekülteknek való menedék adása, lázító beszédek tartása és izgató levelek írása okán.¹²

Amint az újabb perek a megyék tudomására jutottak, együttesen léptek fel védelmük érdekében. Pest megyében 1836. június 13-án közgyűlést tartottak, ahol több főnemes, köztük gróf Ráday Gedeon is, felszólalt, majd elhatározták, a királyhoz és József nádorhoz tiltakozó feliratot küldenek. Ebben kifejtették, hogy a katonai erővel és a megyei hatóságok mellőzésével történt elfogatások törvénytelenek voltak, és kérték, hogy a király engedje szabadon a perbe fogottakat. Miután a felíratra nem érkezett válasz, 1836. augusztus 30-án újabb közgyűlést tartottak, ahol Széchenyi, Ráday és még sok más tekintélyes főnemes felszólaltak, és újabb felíratot írtak, amit küldöttséggel terveztek a királyhoz juttatni. A küldöttség október 11-én érkezett gróf Pálffy Fidél kancellárhoz, hogy audienciát kérjenek V. Ferdinándtól, a kancellár azonban a király parancsára elutasította őket. Mikor visszatértek Pest megyébe, a közgyűlésen Ráday, Fáy András és Perger János tiltakozó beszéde után felolvasták a király válaszát első felíratukra, amely tagadta, hogy törvénytelenég történt, valamint megróttá a megyét bizalmatlanságáért.¹³

Ráday Gedeon nem csak Lovassy érdekében fordult szembe az udvarral. Egy megyegyűlésen Wesselényi ügyében is tiltako-

¹² *Magyarország története 1790-1848.* Főszerkesztő MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly. Budapest, 1983. 757-758.

¹³ POMPÉRY Aurél: *Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi és az ifjak felségsértési perének történetével.* Budapest, Szent-István-Társulat Könyvkiadó R.T. Bizománya, 1913. 85-89.

zott,¹⁴ amiért 1837. november 24-én Patay Józseffel és Ágoston Lászlóval együtt hűtlenségi perbe fogták.¹⁵

A következő két évben az ellenzék újabb stratégiát dolgozott ki a perben állók védelmében, eldöntötték, hogy ameddig a kormány nem ad jogorvoslatot, a következő, 1839-re összehívott országgyűlésen semmiről sem lesznek hajlandóak tárgyalni. A két ellenzéki vezérmegye Pest és Zala volt. Zala megye a törvényellenes bírókat akarta megbüntetteni, Pest megyében pedig többen részt vettek a közgyűlésen annak ellenére, hogy perbefogottak voltak. Köztük volt Ráday Gedeon is.

A Habsburg Birodalom ekkor pénzügyi válságban volt, Ausztria gazdasága gyengült, így az udvar hajlandó lett engedékenyebb politikát folytatni. Menesztették a hírhedté vált Pálffy Fidél kancellárt, a personalis Szerencsy István lett, az országbíró pedig Mailáth György, akik bár feltétlen hívei voltak a Habsburg politikának, mégis tárgyalóképesebbnek bizonyultak. Talán a békülékeny lépések ellensúlyaként Bécs egyre több ellenzéki politikust „iktatott ki”. Egyes perben állókat kitiltottak a még el sem kezdődött országgyűlésről, például Balogh Jánost és Kubinyi Ferencet. Húsz megye élére adminisztrátort¹⁶ küldtek, ami egyértelműen törvénytelen volt, hiszen a megyék élén a főispán állt, távollétében az alispán helyettesítette volna.

Ezekre a lépésekre válaszul Pest megyében az ellenzék a királyi tiltó leirat ellenére¹⁷ 1839. május 4-én¹⁸ követte választotta a per-

¹⁴ SZÉCHENYI István: i.m. 1500.

¹⁵ Uo. 849.

¹⁶ Valamilyen okból kifolyólag feladatát ellátni nem képes főispán helyettese, a kormány embere, célja az adott megyében levő ellenzék visszaszorítása volt.

¹⁷ ERDMANN Gyula: *A Ráday-ügy*, 1839. Ins.: Levéltári közlemények: A M. Kir. Országos Levéltár folyóirata, 2002. 73. évf. 1-2. sz. (2002). Jelzet: K/481. Lelőhely: Pest Megyei Levéltár Szakkönyvtára. 33-38.

¹⁸ MÉREI Gyula: i.m. 1276.

ben álló Ráday Gedeont. A nyílt konfliktus elkerülése érdekében Rádayt egyelőre nem küldték el Pozsonyba (mint utóbb kiderült, a szállásmester felsőbb utasításra nem is biztosított szállást neki), de hivatalos követüknek tekintették, és követtársának,¹⁹ Szentkirályi Móricnak²⁰ meghagyták, hogy az országgyűlésen Ráday ügyét minden mást megelőző sérelemként terjessze elő.

Ahogy sorra érkeztek a követutasítások, a Deák Ferenc vezette ellenzéknek látnia kellett, hogy kevés megye követi stratégiájukat, miszerint (ahogy azt például Wesselényi is akarta) ahhoz tartják magukat, hogy a perek törvénytelenek, és az országgyűlés addig nem hajlandó semmiről tárgyalni, amíg a kormány nem ad jogorvoslatot, egyedül Pest, Zala és Csongrád adott ennek megfelelő követutasítást. Komárom, Békés és Borsod meg akarta kezdeni a tárgyalásokat, és a felirat küldését kötötte a jogorvoslat megtörténtéhez, a legtöbb megye azonban junctimot²¹ javasolt, sőt olyan is akadt, aki kegyelmet kért a perbefogottaknak, ezzel elismerve, hogy a letartóztatások jogosak voltak. Az országgyűlés kezdetén a kormány volt előnyösebb helyzetben, ügyes politikával azt is elérhette volna, hogy az országgyűlés lemondjon a jogvédelelről és tárgyalásba kezdjen, megszavazza az adókat.

Az alsótábla első ülésén, június 5-én Ráday követtársa, Szentkirályi Móric arra tett javaslatot, hogy ameddig az országgyűlés nem teljes, vagyis nincs jelen Ráday, addig a királyi előterjesztésekre ne adjanak választ. Néhány nappal később, június 8-án Szentkirályi a kerületi ülésen megismételte javaslatát, és részletesen tájékoztatta

¹⁹ ERDMANN Gyula: i.m. 33-38.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár – Pest Megyei Levéltára. Jelzet: IV. 3-a/1. PPS vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei 1839:5154 jk.sz. 110. kötet. 351.

²¹ Eszerint sérelmeiket és a törvényjavaslatokat egyszerre kívánták felterjeszteni.

társait a Ráday-ügyről. Mivel a követek nagy része nem kapott utasítást ez ügyben, az alsótábla nagy többséggel megszavazta azt a határozatot, amely szerint bár a tárgyalásokat megkezdik, ameddig Bécs nem nyújt jogorvoslatot Ráday ügyében, nem terjesztenek fel semmit. Bár a követutasítások leginkább a szólásszabadságon esett sérelem és a királyi propozíciók tárgyalását, a javaslatok együttes felterjesztését tartalmazták, a követek nem merték kockáztatni, hogy elbukják a szabad követválasztás ügyét, így vállalták a harcot, a jogvédelmet. Deák tekintélye és rábeszélőképessége mellett leginkább emiatt szavaztak utasításuk ellenében, és álltak ki Ráday mellett. Így az ellenzék időt nyert arra, hogy a megyékben számára előnyösebb követutasítást harcoljon ki és a szólásszabadság ügyében is kitarthasson a jogvédelemben. Természetesen ezt a kormány sem hagyta annyiban, így mind az országgyűlésen, mind a pótutasításokat tárgyaló megyei gyűléseken több hónapos harc vette kezdetét.

Június 17-18-án, az alsótáblán ismét szóba került Ráday ügye. A kormány nézeteit képviselő Szerencsy István personalis leszögezte, hogy a királyi propozíciók elsősege nem megkérdőjelezhető, és azzal próbált a maga oldalára állítani egyes ingadozó ellenzéki politikusokat, hogy jelezte, a királyi tekintély tiszteletben tartása, vagyis a tárgyalások megkezdése békülékenyebbé teheti az uralkodót, és így nagyobb esély lenne az ellenzék kívánságainak teljesülésére. Azonban az alsótábla nem engedett, 36 szavazattal 16 ellenében döntöttek arról, hogy üzenetet küldenek a felsőtáblának, amelyben részletezték a Ráday-ügyet, indokolták annak törvénytelenességét, továbbá kifejtették, hogy Ráday eltiltása sérti a megyék szabad követválasztási jogát és az országgyűlés függetlenségét.²² Kijelentették, hogy ameddig e sérelem nincs orvosolva, nem kezdik meg a tárgyalásokat, és semmi más ügyben nem küldenek fel-

²² ERDMANN Gyula: i.m. 38.

iratot a felsőtáblába. A főrendek elutasították ezt a feliratot, ám az alsótábla legnagyobb örömeire nem teljes egyetértéssel, ugyanis a javaslat mellett több főnemes felszólalt, például Széchenyi István, Batthyány Lajos és Szapáry Antal.

Június 22-én ismét ülésezett az alsótábla, ahol sajnos a Deák által teremtett egység bomlani kezdett, egyrészt a főnemesek visszautasító válasza, másrészt Szerencsy István miatt, aki egyre hangzott, hogy ha kegyelmet kérnének az uralkodótól, ő bizonyára szabadon engedné a politikai foglyokat. A personalis helyesen érzékelte, hogy az alsótábla tagjai közül sokan hajlanak a propozíciók tárgyalásának megkezdésére. Ekkor a perben álló Balogh János próbálta erősíteni az ellenzékét, felutazott Pozsonyba, és felvetette, hogy egyes hiányzó főnemeseket követek helyettesíthetnének az országgyűlésen. Ez a lépés a kormány ellenkezését váltotta volna ki, ami teljes konfrontációhoz is vezethetett volna, azonban Deák ezt el akarta kerülni, azt javasolta, hogy várják ki, mi lesz a Ráday-ügy végkimenetele. Eközben az ellenzék örömeire hét megye Rádayt támogató követutasítást adott ki.

Június végén az alsótábla megkezdte a szólásszabadságon esett sérelmek tárgyalását,²³ végül sérelmi felirat küldését határozták el. Július 3-4-én folytatódott az országos ülés. Az ellenzék egyre keményebben bírálta a kormányt, olyan is akadt, aki felelősségre vonta volna a királyi kúriát, vagy megfenyítettette volna a tanácsadókat. Július 11-én a rendek és a főrendek közös ülést tartottak, ahol egy az alsótáblát megrovó királyi leiratot olvastak fel. A rendek 15-én óvtak a leirat ellen, arra hivatkozva, hogy az országgyűlés független jogállású, a törvényhozás egyik oldala nem intheti meg a másikat.

Mégis, minden tiltakozás ellenére érezhető volt, hogy az ellenzék egyre több tagját veszti el. Egyre többen javasolták, hogy kezdjék el

²³ Uo. 39.

a törvényjavaslatok tárgyalását, vagy legalább tudakoló feliratot²⁴ küldjenek. Deáknak végül sikerült 26:25 arányban elérnie, hogy ne adják fel a jogvédelmet, azonban a főtábla július 24-i ülésén ismét elvetette a rendi feliratot, nem terjesztették Ráday ügyét az uralkodó elé.

Július 28-án ismét királyi leirat érkezett az alsótáblához, ami sürgette a tárgyalások megkezdését, és kifejezte, hogy a kormány soha nem kívánta a megyéket jogaikban korlátozni. Három nappal később a mérsékelt ellenzék elérte, hogy tudakoló feliratot küldjenek az uralkodóhoz. Az augusztus 10-i országos gyűlésen a rendek jelezték, hogy bár sérelmeiket nem szüntetik meg és kitartanak elveik mellett, megkezdték a proposíciók második pontjának a tárgyalását. Szándékosan nem az elsőt, érzékeltetve, hogy nem a kormányzati indítványokat követik. Deák közben ügyesen taktikázott, készségesnek mutatkozott a tárgyalások alatt, közben pedig minden eszközzel halogatta azokat, remélve, hogy időt és így Ráday számára kedvező követutasításokat nyerhet. Elérte, hogy a sürgető leiratra való válaszfelirathoz csatolják a sérelmeket, és így a főtáblán megint elakadt az ügy, mert bár örültek, hogy a rendek végre nekikezdték az érdemi munkálatoknak, a sérelmek miatt elvetették a feliratot, mondván, erről még tárgyalniuk kell. Így bár már egyre többen feladták a jogvédelmet az alsótáblán, Deák ismét elérte, hogy Bécsbe ne érjen semmilyen felirat.²⁵

Ekkor már mind a rendi, mind a főrendi ellenzék érezte, hogy egyre valószínűtlenebb, hogy Rádayt engedni fogják az országgyűlésre. Sokan, például Deák, Klauzál és Széchenyi azt javasolták Rádaynak, hogy mondjon le önként, mert így a látszat az lesz, hogy nem a kormány győzött, hanem saját döntéséből nem ment az országgyűlésre.²⁶

²⁴ A tárgyalások megkezdéséhez szükséges adatokat kérő felirat.

²⁵ Uo. 40-41.

²⁶ SZÉCHENYI István: i.m. 890.

Az augusztus 14-16-i kerületi ülésen egy mérsékelt ellenzéki, Felsőbüki Nagy Pál a tudakoló felirat és a jogorvoslatot követelő záradék elvetését javasolta, azzal indokolván, hogy ha el is fogadnák a főtáblán, sokáig tartana tárgyalásuk és lassan haladna az országgyűlés. Rá reagálva Klauzál taktikus beszéddel kérte az egybegyűlteket, hogy ne adják fel a jogvédelmet, így éppen egy szavazattal, 26:25 arányban sikerült kivédenie Felsőbüki Nagy Pál támadását. Deák szintén felszólalt, kétórás beszédben kifejtette, hogy a záradék csak a törvények betartására kéri az uralkodót, és felszólította a főtáblát, hogy hagyjon fel a nemzeti ügyek akadályozásával. Klauzál ezt azzal egészítette ki, hogy az országgyűlés semmiképp nem szavazhatja meg az uralkodó által kért újoncokat és adót, ameddig nem lehet biztos abban, hogy azt nem a szólás-szabadság ellen vetik be.

Sajnos néhány nap múlva az ingadozóbb követek már megelégtették a tárgyalások akadályoztatását. Augusztus 24-én, bár sürgették a felsőtáblát sérelmeik tárgyalásának megkezdésére, határoztak arról, hogy Deák záradékát kiveszik a feliratból, és a proposíciók első és harmadik pontjához szükséges adatokat tudakoló feliratot küldenek a felsőtáblába.²⁷ A főrendek örültek a tudakoló feliratnak, ám a sérelmek tárgyalását nem kezdték meg, mondván, nem akarják elsietni ezt a fontos ügyet, és arra kérték az alsótáblát, hogy a sérelmek nélkül küldhessék fel a feliratot. Így a rendeknek gyakorlatilag fel kellett volna adniuk a jogvédelmet. Az alsótábla közben megkezdte a proposíciók tárgyalását, amiben látszólag az ellenzék is aktívan részt vett, céljuk azonban a további, talán pozitív követutasításokra való várakozás volt, így gyakran nyúltak az obstrukció²⁸ fegyveréhez.

²⁷ ERDMANN Gyula: i.m. 40-43.

²⁸ A parlamenti kisebbség eszköze a többségi határozat elfogadásának megakadályozására időhúzással, a tárgyaló témák felesleges túlbeszélésével.

A főtáblán a sérelmek ügye nagy vitákat váltott ki. Jósika Samu helyesnek tartotta a kitartó harcot a rendek sérelmi politikája ellen, elvetette Deák záradékát és a junctimot is. Széchenyi a sérelmek tárgyalásának megkezdését javasolta, hiszen a törvénytelenségek kiigazításának valóban az országgyűlés első számú tárgyai között kell lenniük, és a főrendeknek a rendek mérséklése és nem az országgyűlés megbénítása a feladatuk. Dessewfy Aurél szintén tárgyalni akart a sérelmekről, de a junctimot ő is elvetette. József nádor arra biztatta a főtáblát, hogy ismerjék el Ráday ügyét sérelemnek, ha az alsótábla már elkezdett tárgyalni, ők is tegyenek engedményeket, ám javaslata nagy felháborodást váltott ki a főnemesekben. A nádor volt, hogy főrendi ülést használtatott el, időt nyerve így a rendeknek, mire az ellenzékkel való összejátszással vádolták meg.

Augusztus végén Ráday ügye bukásra állt. Deák üzent neki Pestre, hogy készüljön fel a lemondásra, nehogy az országgyűlés előbb utasítsa el ügyének sérelmi jellegét. Rádaynak ekkor három lehetősége volt: azonnal lemond, mielőtt megbuktatnák, tovább vár, vagy felmegy Pozsonyba országgyűlési követként.²⁹

A Pesten tartózkodó gróft Kalas Zsigmond Pozsonyból leveleiben mindenről részletesen értesítette.³⁰ 26-án a főrendek 30:10 arányban ismét visszavetették a szólásszabadság ügyét,³¹ 28-án pedig az alsótáblán is már csak egy szavazat többsége volt az ellenzéknek Rádayt illetően. A kiélezett helyzetben sorra futottak be a követutasítások, melyek hol Rádayt, hol a kormányt támogatták,

²⁹ Uo. 44-45.

³⁰ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. C/64-16 Ráday (IV.) Gedeon levelezése 16-19. sz. levél.

³¹ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára. C/64-16 Ráday (IV.) Gedeon levelezése 16. sz. levél.

a végeredmény végül az lett, hogy maradt az ellenzék egy szavazatos többsége.³²

Végül talán Ráday számára is egyértelmű lett, hogy ügyét nem fogják sérelemként kezelni, és ha nem mond le önként követi pozíciójáról, veszít mind ő, mind az alsótábla. Augusztus 29-ére híre ment, hogy leköszönt,³³ lemondó levelét szeptember 2-án olvasták fel a Pest megyei közgyűlésen. Kifejtette, hogy követté választása nagy örömmel töltötte el, nem az azzal járó dicsőség miatt, hanem mert remélte, hogy egy ilyen pozícióban még többet tehet hazájáért. Fájlalta, hogy a király tiltása miatt okot adott egy alkotmányos sérelemre, és remélte, hogy az országgyűlés előbb-utóbb foglalkozni fog a szólásszabadsággal és a szabad követválasztással kapcsolatos törvénytelenésekkel.³⁴ A közgyűlés elfogadta a lemondást, és mivel Szentkirályi Móric mellé másik követet kellett küldeniük Pozsonyba, szeptember 24-ére új követválasztást tűztek ki.³⁵ Ráday lemondásának híre szeptember 6-án érkezett Pozsonyba. Ekkor Deák még mindig nem adta fel, hogy ügyét sérelemként tárgyalassa a felsőtáblával, mivel kilátásban volt a számára kedvező szatmári követutasítás. Azonban szeptember 12-én Felsőbüki Nagy Pál kijelentette, hogy bár botrányos, hogy a főrendek nem tárgyalják a sérelmeket, az alsótábla nem halogathatja tovább a propozíciók tárgyalását. Szentkirályi látva, hogy már nagy többség áll Felsőbüki mellett, sietve hivatalosan is bejelentette Ráday lemondását, ezzel megelőzve ügyének teljes vereségét.

³² ERDMANN Gyula: i.m. 45.

³³ SZÉCHENYI István: i.m. 891.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár – Pest Megyei Levéltára. Jelzet: IV. 3-a/1. PPS vármegye köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvei 1839:5154 jk.sz. 110. kötet. 348-350.

³⁵ Uo. 352.

Deák és Klauzál kitartott amellett, hogy a feliratban szólítsák fel a főtáblát legalább a szólásszabadság sérelmének tárgyalására, ám 26:24 arányban ezt is elvesztették. A főrendek mégis, majdnem négy hónapos késleltetés után megkezdték a sérelmek tárgyalását, ám hosszas viták után ismét elutasították az alsótábla feliratát, nem engedték az uralkodóhoz a szólásszabadság ügyét. Deák mégsem adta fel, próbálta rábeszélni a követeket, hogy amíg nincs jogorvoslat, egy törvényjavaslatot se küldjenek fel, azonban leszavazták. Kénytelen volt belátni, hogy egyre többen jutnak el a jogfeladásig, a kormány kicsúszott a szorításából és nem fog jogorvoslatot adni. Ekkor leirat érkezett, ami szerint az uralkodó megszüntette a politikai pereket, így bár jogorvoslat nem született, az ellenzék sem kényszerült elveit feladva amnesztiát kérni.³⁶ Több mint tíz hónap vita után, 1840 tavaszán a két fél végre kompromisszumot kötött. Az udvar nemcsak a folyó pereket szüntette meg, hanem kiengedte a bebörtönzötteket is. Ezután az országgyűlés megszavazta az önkéntes örökváltságról és a gyárakról szóló törvényeket.³⁷

Ráday Gedeonnak politikai pályáját már annak elején megtörték, és nem sokkal pere után, 1841. május 30-án ötödik gyermekük születésekor feleségét is elvesztette.³⁸ Teleki Borbála halála után megszűnt a Ráday-háztartásban a rend és a takarékoság, és a grófnak anyagi gondjai is akadtak.³⁹ Ennek ellenére nem hagyott fel hazája szolgálatával. Aktívan részt vett a politikai életben, részt vett a liberális főnemesek találkozóin, saját otthonában is tartott konferenciákat, Széchenyi meg is jegyezte róla, hogy „*agyafűrt, fífkás fickó, lehet kezdeni vele valamit*”.⁴⁰ Széchenyi jó kapcsola-

³⁶ ERDMANN Gyula: i.m. 46-48.

³⁷ KOSÁRY Domokos: i.m. 220.

³⁸ SZÉCHENYI István: i.m. 944.

³⁹ SZINNYEI József: i.m. 348.

⁴⁰ SZÉCHENYI István: i.m. 927., 966-967., 972., 975.

tot ápolt vele,⁴¹ mikor 1842-ben Pesten is Szeder Egyletet tervezett létrehozni, Rádayt akarta annak élére állítani.⁴² A következő, 1843-44-es országgyűlésre ismét megválasztották követnek Szentkirályi Móriccral együtt, és ekkor már semmi sem akadályozta a tisztség betöltésében. Az országgyűlésen megválasztották a Nemzeti Színház főigazgatójává, ami Ráday vezetése alatt virágkorát élte: a gróf rendbe hozatta a színházat, kiváló művészeket szerződtetett, felkarolta a nemzeti drámákat⁴³ és megszüntette a nemzeti jelleget nélkülöző, de annál költségesebb balettelőadásokat.⁴⁴ A kor jeles íróival, például Vörösmarty Mihállyal és Fáy Andrással jó baráti kapcsolata volt.⁴⁵ 1846-ban Ráday volt a Nemzeti Kör elnöke, ami párhuzamosan működött a nála radikálisabb Pesti Körrel. 1847 elején a két kör Teleki László elnökletével egyesült, ekkor jött létre az Ellenzéki Kör.⁴⁶ Ugyanezen évben az uralkodó a három év leteltével ismét országgyűlést hívott össze. Sokan, főleg a főnemeselek, Szentkirályit és Rádayt akarták Pest megye követének, és félték az egyre népszerűbbé váló és náluk radikálisabban gondolkodó Kossuth Lajostól.⁴⁷ Ráday azonban nem akart követ lenni, sőt mindent megtett annak érdekében, hogy a közgyűlés Kossuthot válassza meg, barátként és elvrokonként küzdött mellette a megyében.⁴⁸ Végül az 1847 novemberében összeülő országgyűlésre Szentkirályi mellé Kossuth Lajost választották meg Pest megye követévé.⁴⁹

⁴¹ Uo. 999.

⁴² Uo. 973.

⁴³ SZINNYEI József: i.m. 348.

⁴⁴ PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A budai népszínház története*. Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1979. 17.

⁴⁵ SZINNYEI József: i.m. 348.

⁴⁶ MÉREI Gyula: i.m. 960.

⁴⁷ SZÉCHENYI István: i.m. 1160-1161.

⁴⁸ SZINNYEI József: i.m. 348.

⁴⁹ SZÉCHENYI István: i.m. 1166.

Ráday az utolsó reform-országgyűlésen a főtáblán vett részt, kiemelkedő liberális tag és helyettes főlovászmesterként. Később Nógrád megye főispánja lett, de az 1848-1849-es szabadságharc után neki is el kellett hagynia a politikát. 1849 decemberében a pesti hadi törvényszék két év várfogságra ítélte, majd Haynau visszaadta szabadságát. 1854-ben ismét megválasztották a Nemzeti Színház főigazgatójává, ahol most sem okozott csalódást, újból felvirágoztatta az intézményt. Családja hagyományához híven a református egyházat mindig támogatta, könyvtárát a pesti református főiskolának adta.

Bár a politikai életben sikeresnek bizonyult, ez a magánéletéről nem volt elmondható. Egyre komolyabb anyagi gondokkal küszködött, péceli kastélyát is eladni kényszerült. A közügyektől teljesen visszavonulva szegénységben halt meg 1873. július 12.-én Pesten.⁵⁰

⁵⁰ SZINNYEI József: i.m. 349.

Kovács Ábrahám

Tompa Mihály egyházi munkájának protestáns szellemi háttere és teológiai gondolkodása prédikációi alapján¹

Örömmel vettem a megtisztelő felkérést, hogy a Tompa Mihály konferencián előadjak. Külön megköszönöm Sárjai Szabó Katalinnak, aki ösztönzött arra, hogy egy igazán érdekesítő kérdéskörbe ássam be magam, amellyel a magyar református dogmatika és teológiatörténetének kutatása nagyon is adós. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Dogmatika és Egyháztörténeti tanszékei által, 5. éve beindított teológiatörténeti műhely kutatási eredményei ellenére is roppant keveset tudunk az igen gazdag hosszú tizenkilencedik század teológiai gondolkodásáról.² A vizsgálódás egyik izgalmas alappillére éppen a prédikációk elemzése lehet, amelyeket a korban 'egyházi beszédnek' neveztek. A dolgozatban röviden bemutatom század derekán megjelenő teológiai gondolkodást, azt a protestáns teológiai kontextust, amelyben Tompa Mi-

¹ A tanulmány *A hiányzó harmadik: Tompa Mihály c. konferenciára* (Ráday Gyűjtemény–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2018. április 27.) készült előadás szerkesztett változata.

² *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia* szerk. Kovács Ábrahám (Budapest–Nagyvárad, L'Harmattan–Partiumi Keresztény Egyetem Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, 2016). 228. (Magyar Protestáns Teológiatörténeti Könyvtár). Ez a sorozat és kötet az fent említett hiányt igyekszik évről évre pótolni.

hály teológiai szemlélete kialakult és kiforrott. Ezek után az 1859-ben, Miskolcon megjelent „Egyházi beszédek” című kötetének hazai fogadtatását mutatom be. Végül a kötetből egyes prédikációkat elemezve megpróbálok, a teljesség igénye nélkül, arra kísérletet tenni, hogy behatároljam, megfogalmazzam vajon a létező (racionális, tradicionálisan hitvalló), illetve a kialakuló különböző teológiai irányzatok között (liberális, közvetítő és újorthodox teológiák) Tompa Mihály gondolkodása hol helyezhető el. Első sorban a nehéz krisztológiai kérdésekről alkotott véleményét vizsgáltam két témát kiemelve, azaz hogy Krisztus istenségéről és a feltámadásról mit vallott. A teológiai gondolkodás bemutatása előtt hadd tekintsek ki röviden arra a ki nem kutatott, illetve fel nem tárt, de említésre mindenképp méltó területre, amely Tompa gondolkodását formálhatta. Ez pedig a tradicionális magyar református bibliás kegyesség.

Jóval a külföldi puritán hatást folytató presbiteriánus háttérű skót evangelikalizmus és kontinentális református pietizmus hazai talajba való begyökereztetése előtt, amikor is a debreceni vagy éppen budapesti diákokra nagy hatással voltak a skót házi istentiszteletek, már léteztek itthon „hasonlók”. Egyes kutatók által feltárt itthoni források arra mutatnak, hogy nem teljesen igaz az a híressé vált skót észrevétel, miszerint itt nálunk nem volt lelki élet. John Duncan, aki jól ismerte az akkor még fiatal lelkész Török Pált, azt írja a rajta keresztül megismert protestáns világról: *„a magyarok készek meghalni a Bibliáért, a nemzetért, de Krisztusért? Az egy idegen dolog számunkra”*. Fabinyi Tibor evangélikus egyháztörténész is lesújtó képet fest a magyar protestantizmus racionalizmus bűvöletében élő tömegeiről.³ Azonban kérdés, hogy lehet-e általánosítani az olyan pillanatfelvételekből, amelyeket a magyar és külföldi kortársak megfogalmaztak. A kér-

³ Fabinyi Tibor

dés eldöntésére nem szeretnék most kitérni. Mégis arra mindenképp érdemes odafigyelnünk, hogy a Koncz Sándor⁴ vagy éppen Márkus Jenő által a teológiai racionalizmus korszakának tartott 1830-as évektől egészen az 1850-es évekig terjedő időszakban azért voltak más teológiai vélekedések is.⁵ Az bizonyos, hogy a külföldi hatásoktól függetlenül is létezett hazai bibliás református kegyesség. Szigeti Jenő egyik tanulmányában megjegyzi: „*a házi istentiszteletek általánosan élő gyakorlatára utal Tompa Mihály életrajza kapcsán Illyés Endre is.*”⁶ Ez a megállapítás valószínűleg érvényes lehetett még a Brit és Külföldi Bibliatársulat missziós tevékenysége előtt is. Tompa Mihály nagyszüleinek házában éppen úgy, mint a hithű református családok legtöbbszörénél a hosszú téli estéket bibliaolvasással, énekelgetéssel és a szent történetek elbeszélésével töltötték. Bár ennek a részleteiről keveset tudunk, de a lelki kegyesség megléte kimutatható a konkrét dogmatikai utalások, hittanbeli megjegyzések hiánya ellenére is. Kerékgyártó Tompa Mihály életrajzában így ír a népies, bibliás kegyességről: „*Idősebb testvére sem lévén Tompának, a hajlott korú nagyszülők körében többnyire magára volt utalva. Téli hosszú estéken énekelgetés, biblia olvasgatás s szent történetek elbeszélése szórakoztatta a kis családot. Így teltek a napok a nagyszülei szerény, de tükör-tisztán tartott, alacsony házacskában. A kis udvaron pedig a házi állatok különféle fajai éltek szép egyetértésben s közlök a szárnyasok azon nagy eperfa árnyékában kerestek a nap heve el-*

⁴ KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*, Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segédtudományai köréből 6. Debrecen, Csuka Nyomda, 1942.

⁵ MÁRKUS Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2005.

⁶ POLLÁK Miksa: *Tompa Mihály és a Biblia* (Budapest, 1912), 7-8.; ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban* (Debrecen, 1941), 145.

len bűvő helyet, a melynek lombjai közi, mint előtte kiválóan kedves helyről, Tompa Mihály számtalan rögtönzött és betanult verseskét, dalt, zsoltárt és dicséretet messze kiabált.”⁷ Romantikus ez a kép, de számos más forrás is kiemeli, hogy a népi kegyességben a hagyományos hitnek, a Biblia olvasgatásának volt hagyománya. Közismert, hogy Arany János is hasonló környezetben, a családi istentiszteletek népies biblicizmusában, a protestáns népi olvasmányok világában nevelkedett. Egy, a Református Egyházban 1957-ben megjelent írás megállapítja: „Szalontai gyermekéveiben sokat olvasgatta a Bibliát, a költészet emez ősforrását, mely később műveire is igen nagy hatással volt. Minduntalan, még legutolsó éveiben is fülébe zsongtak a Biblia egyes kifejezései, képzeletében, pedig fel-feltűntek egyes motívumai”. Erre a házi istentiszteletekre épülő biblikus élményre épül Arany János hite is, melyről Riedl Frigyes a következőket mondja: „A hit Aranyra nézve a bizalom és vigasztalás kútfeje volt. Egészében véve az ő példája is mutatja, mily nagy előny a létért való ádáz küzdelemben a hit. Megnyugvás, vigasz a sorscsapás után, melyet más nem pótol. A mi emberi elménk – Arany felfogása szerint – nem tudja megérteni azt sem, ami bennünket környékez, a végezt; hogyan értenők meg a végtelent, azt, ami időben örök, térben véghetetlen? Az emberi elme rövid mérőőnjára nem mérheti ki az örökkévalóság óceánját... A vallás a Biblia költészete összeforrt képzeletében gyermekéveinek költői éveivel.”⁸ Bár ez az idézet a költői triász másik nagy alakjáról, Aranyról van megfogalmazva, de talán ez elmondható Tompáról is.⁹ Ismeretes, hogy Balogh Ferenc nagy

⁷ KERÉKGYÁRTÓ, Tompa Mihály költészete, 82-83.

⁸ RIEDL Frigyes: Arany János. Budapest, 1957. 5.; BÖSZÖRMÉNYI Ede: Arany Jánosnak „drága kincs a hit” Református Egyház 1957.2. 46-47 (irod.) Az idézet Riedl i. m. 34.

⁹ További kutatások szükségesek eredeti források alapján!

hatású teológiai tanárra is komoly hatással volt nagyanyja bibliát olvasó, imádkozó hite.¹⁰ Ennek a hatásnak hangot ad naplóiban is, és meg is örökíti azt az utókor számára, talán tudatosan is, a debreceni új ortodoxia későbbi vezéregyénisége.¹¹

A népi kegyesség meglétét fontos megállapítanunk, az ébredési mozgalmak kialakulása előtt. S ez az a szellemi háttér, amelyben Tompa Mihály is élhetett. Szigeti Jenő helyesen megállapítja: „*az egyszerű emberek között a házi gyülekezetek biztosították a Biblia alapos ismeretét. A Biblia tudásának egyik érdekes múlt századi példája Bak Sándor (†1866) kiskunlacházai takácsmester, aki azt kívülről tudta és bármely elkezdett verset folytatni tudott.*”¹² De az ország minden táján ismertek olyan bibliás embereket, akik tudósai voltak a Szentírásnak, még akkor is, ha a felvilágosultság hatására egy kissé bolondnak tartották ezeket a népi bibliás bölcseket, mint Kazinczy Ferenc a jeszebi prédikátort, aki – szerinte – „*a Biblia olvasásától formaliter megbolondult.*”¹³

A felvilágosult Kazinczy véleménye, talán világnézete miatt is, elmarasztaló volt erről a fajta protestáns népi kegyességről. A múlt század közepétől többször is úgy aposztrofálták ezeket a spontán népi jellegű istentiszteleteket, mint „vallásos aszkórt”,¹⁴ ami elvonja az életerőt a hivatalos, magasröptű és esztétikailag is magasrendű élményt kínáló istentiszteletekről. Jellemző, de másik

¹⁰ Ötvös László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)* Debrecen, Karcagi Nyomda, 1997, 134.

¹¹ BALOGH Ferenc: „Londoni Napló”, fols. 239–240. (1864. őszutó. 20. vasárnap). DE kéziratár, Ms. 28/2.

¹² KÖNYVES TÓTH Kálmán, Vasárnapi Újság, 1872. 26. sz.; RÁTH-VÉGH István: *Magyar kuriózumok*, Budapest, 1937.

¹³ KAZINCZY Ferenc levelezése XIII. kötet: Levele Dessewffy Józsefhez, 1815. október 30.

¹⁴ SZIGETI Jenő: *Egyházak – egy világ végén*. Budapest, Advent Irodalmi Műhely, 2009. 54–79.; Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1884. május 4.

példája ennek az elítélő véleménynek egy 1904-ben megjelent értekezés a házi istentiszteletről. „*Különös – írja, – hogy a különben oly higgadt, megfontolva, de határozottan cselekvős magyar elme rég túl nem tette magát ezen a cél és ok nélküli szokáson*”. Azt fejtegeti, hogy az istentiszteleti forma „a kor követelményének nem felel meg”, hiszen „a buzgalmi gyakorlatok közhelye: a templom”. Ezért teljesen érthetetlennek tartja, hogy „*ily alkalmak a szomszédos lakók százainak részvételével történik meg. Sőt, még a távolabbi városokból is jelennek meg egyesek.*”¹⁵ A rosszállások ellenére is ez vagy a puritánizmusból örökölt kegyességi forma, vagy a természetes fejlődés révén létre jött vallási kegyesség mégiscsak a lelkiiség mély megélését tette lehetővé az egyszerű emberek között. Ezt ’természetesen’ a legtöbb felsőbb osztályhoz tartozó ember nem tudta a helyén ’kezelní’. Meg kell jegyezni, hogy a budapesti Skót Misszió tevékenysége, a debreceni és budapesti ébredési körök, valamint a Bibliatársulat árusai komolyan hozzájárultak a már létező bibliás ecclesiolák megerősödéséhez. De a liberális teológiai irányultságú szellemi nagyságok közül nem mindenki állt ennyire negatívan a bibliaolvasáshoz. Hogy a skóciai peregrinusok, mint például Molnár Ferenc¹⁶ szellemi atyja, az inkább liberális mintsem evangyelikál-pietista kegyességi irányultságú Baráth Ferenc is pozitívan szemlélte a házi istentiszteleteket, amit Skóciában látott. Baráthot meglepte a hazai sivár lelki étellel ellentétes gyakorlatias és buzgó keresztyénség. A naponta elmondott asztali imádság és az áhítat szerves része minden skót életének. Ez utóbbi különösen is megragadta figyelmét. „*A nap házi istentisztelettel kezdődik, és*

¹⁵ SCIPIO: „*Házi istentisztelet*” *Debreceni Protestáns Lap* (1904. október 9.), 2.

¹⁶ BALOGH Mihály: *Tiszteletpéldány. Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozása a Budapesti Református Főgimnáziumban*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Mesterek és tanítványok sorozat (Kunszentmiklós Város Önkormányzata, 2008.) 256.

azzal végződik ahol ismét a családfő a pap. S nemcsak a család tagjai vannak jelen, hanem az összes cselédség is. Mindenik kap egy zsoltárt és bibliát, s a szegény, kenyérért dolgozó árva szolgáló ott énekel és imádkozik kisasszonya mellett, valamennyiőjüknek olvassa és magyarázza a bibliát a család feje, ha egyszerű szatócs vagy kiterjedt földbirtok ura. **Az Isten előtti egyenlőség** (kiemelés Baráthtól) egy pillanatra megvalósulva, de megvalósulva minden nap”.¹⁷ Szigeti szerint a bibliaolvasás gyakorlata egészen a 20. század közepéig fennmaradt a protestáns hívő közösségekben, mint a vallás gyakorlásának igazi formája. Emlékeit kutatni, összegyűjteni sürgős feladatunk.¹⁸ Ezt a programot azért is érdemes lenne végezni, mélyebben kutatni, mert a lelkésszé váló diákok szellemi, teológiai fejlődésének rekonstruálásából mintákat láthatnánk a kor teológiai gondolkodásmódjaira. S ez Tompa Mihály esetében kifejezetten érdekes vállalkozásnak ígérkezik.

De milyen is volt az a szellemi közeg, amelybe az olyan református teológiai akadémiákon, mint például Sárospatak, Tompa Mihály beleszöppenhetett? Tompa először szolgadiákként kezdett 1832-ben a Sárospataki Református Kollégiumban.¹⁹ Majd teológiai, jogi és bölcsészeti tanulmányait 1838 és 1844 között végezte ugyanott. Ez a korszak a teológiai racionalizmus ideje az összefoglaló munkákat író rendszeres teológusok és egyháztörténészek szerint. Tompa tanulmányai a teológiai racionalizmus korszakára esnek, míg a vizsgálatunk tárgyát képező „Egyházi beszédek”

¹⁷ Baráth Ferenc: A skót társadalomról, *Protestáns Szemle*, 9. évfolyam, (1897/7), 396.

¹⁸ Szigeti Jenő: *Egyházak – egy világ végén* (Budapest: Advent Irodalmi Műhely, 2009), 54-79.

¹⁹ <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/04/74.html> (letöltve 2017. február 20).

1859-es megjelenése éppen a kibontakozó liberális teológiai kezdeti éveinél található. Találó az az észrevétel, hogy a liberalizmus Magyarországon jelentős késéssel jelenik meg, amelyet nem szabad azonosítani a racionalizmussal.²⁰ A reformkor nagy protestáns alakjai írásaikban, mint például Fáy András (1786–1864) és Zay Károly (1797–1871) szintén egyértelműen a racionalizmust képviselik.²¹ Az ő írásaik és különösen tevékenységük készítik elő az utat a hazai liberalizmus számára.

Az 1820 és 1860 közti korszakhoz további hasznos tájékozdást a már említett Koncz Sándor kiváló munkája nyújt, aki határozottan elkülöníti a racionalizmust és a schleiermacheri romantika hazai adaptációját.²² Hogy a teológiai korszak felcímkézésével óvatosan kell azért bánni, azt jól jelzi Ravasz László megállapítása: „a *mi racionalistáink csaknem valamennyien keverék-teológusok*”.²³ Ezt figyelembe véve Koncz három eltérő irányzatot különböztetett meg a hazai protestáns, elsősorban református teológiai térképen: a filozófus-racionalistákat, a supranaturalistákat és a pozitív racionalistákat. Péterfi Károly (1790–1873), a filozófiai racionalista marosvásárhelyi tanár a kantianus Wilhelm Traugott Krug (1694–1768) híve.²⁴ Szikszai György (1738–1803) debreceni esperes és Budai Ézsaiás (1766–1841) tiszántúli püspök olyan értelemben supranaturalisták, hogy a pietizmus tanait ésszerűen igyekeztek megfogalmazni.²⁵ Tétéleik eltérnek a racionalizmus

²⁰ Ibid., 35. kk.

²¹ FÁY András: Óramutató, Pest, Trattner–Károlyi, 1842.

²² KONCZ, 36.

²³ RAVASZ László: *Az igehirdetés elmélete*, Pápa, Főiskolai Nyomda, 1915., 226.

²⁴ PÉTERFI Károly: *Alapfilozófia* Nagyenyed, [s.n.], 1841.

²⁵ SZIKSZAI György: *A természeti és keresztyén vallás*, 2. kiadás. Pest, Trattner Mátyás, 1842. Vö. BUDAI Ézsaiás: *A tisztaszívűek boldogsága* Debrecen, [s.n.], 1827.

által hirdetett igazságoktól, de azokat teljesen a racionalizmus lojikájával igyekeznek megmagyarázni és bizonyítani.²⁶ A pozitív racionalista pedig Somosy János (1783–1855) sárospataki tanár, Tompa egyik tanára, aki a kijelentést az ész határain belül szemléli. Somosy dogmatikájában a vallást természeti és kijelentett vallásra osztja, és az előbbit racionalizmusnak az utóbbit pedig szupernaturalizmusnak (sic!) nevezi. A racionalizmust elítéli, de a józan-ság „okosságait” mégiscsak elismeri.²⁷ Szeremley Sámuel (1837–1924) Somosyt kétkulacsossággal vádolja. Szerinte a pataki tanár egyrészt az egyházi hagyományt kívánta fenntartani, másrészt pedig a tudományt is igyekezett szolgálni.²⁸ Vajon Tompára egy a közvetítő teológiára jellemző megközelítés volt hatással? Ennek megválaszolására fogok kísérletet tenni.

Koncz Schleiermachert a kanti és német idealista filozófia racionalizmusa mellett a másik nagy 19. századi szellemi mozgalom, a romantikus teológia elindítójaként szemléli.²⁹ Márkus lesújtó véleménye szerint Schleiermacher nevét alig ismerték a hazai teológusok, amikor 1834-ben meghalt. Igazán két komoly képviselője volt a romantikus teológia irányzatának: Szeremley Gábor és Zsarnay Lajos.³⁰ Koncz aláhúzza, hogy a magyar romantikus teológia „pusztán árnyalata” a németországinak.³¹ Schleiermacher hatása igazán a liberális teológiában érezhető majd Németországon

²⁶ KONCZ, 37.

²⁷ SOMOSY János: *A hittan első vonásai* Sárospatak, Nádaskay András, 1843, 12–22., lásd még: *Keresztyén hittudomány* (Sárospatak, Nádaskay András, 1836). Vö. KONCZ, 43.

²⁸ SZEREMLEY Sámuel: *Valláserkölcsei és társadalmi élet*, Budapest, Franklin, 1874, 66.

²⁹ KONCZ, 58.

³⁰ ZSARNAY Lajos: *Apologétika* Sárospatak, 1858 és *Keresztyén erkölcstudomány*, Nádaskay, 1836.

³¹ KONCZ, 56.

és Magyarországon egyaránt, mert „itt keveredik racionalista és hegeli spekulatív elemekkel”.³²

Itthon még javában él a racionalizmus, amikor azon már rég túllépett a teológiai fejlődés Nyugaton, akár a schleiermacheri romantikus teológiát, akár a szárnyát bontogató liberalizmust tekintjük. Ennek egyik fő oka a peregrináció tiltása, illetve korlátozása volt (1715–1825). Ehhez kapcsolódott, hogy a teológiai tanárok és diákok könyveket sem tudtak így behozni külföldről, melyek terjeszthették volna a modern szellemiséget. Nem elfelejtendő az sem, hogy a napóleoni háborúk is akadályozták a peregrinusok külföldre jutását. Ezen kívül a latin nyelv is kezdett visszaszorulni az oktatásban, amely évszázadokon keresztül a teológiai gondolkodás közvetítő nyelve volt a német és magyar protestáns közösségek között.³³ Végül megemlíthetjük, hogy a hazai protestáns irodalmi életet is jelentősen korlátozta a katolikus államhatalom.

Márkus Jenő, találóaan, három fő teológiai irányról beszél az 1840-es éveket illetően, amelyek közvetlenül megelőzik a hazai liberalizmus megjelenését.³⁴ Egy kisebb konfesszionalista, általa szélsőjobbnak nevezett párt „hiszi és tanítja a hitvallást és merrev mozdulatlanságban hivatkozik rá”. Ezzel állította szembe a „pozitívumot” nélkülözők nagy szélsőbal pártját, amely „valamit hallott a Descartes-tal elindult szubjektív világról, a régi értékek letűnéséről, az értékek átrendezéséről, de nem érti és nem tudja kifejezni benyomásait”.³⁵ A harmadik pártnak a „mozgalom”

³² Ibid.

³³ BUCSAY: *A protestantizmus története Magyarországon*, 200.

³⁴ MÁRKUS, 35–50. vö. Koncz jóval árnyaltabban látja a képet, de történetileg időben jóval távolabbról indít. Lásd: KONCZ, 35–55. Márkus felosztása egyszerűbb, mint Konczé, de mindkettő segíti a teológiatörténeti áttekintés nagy vonalainak megragadását.

³⁵ MÁRKUS, 36.

pártot nevezi.³⁶ „Ez a csoport az egyház múltjára szeretné ráépitni az újat, a jelen egyháznak a fejlődés gondolatával szolgál”.³⁷ Márkus ide sorolja a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL)* létrehozásában 1842-ben szerepet játszó Török Pált (1808–1883), Székács József (1809–1876) és Mária Dorottya (1797–1855) Habsburg főhercegnő lelkészét, Taubner Károlyt (1811–?).³⁸

A lap beindítását nemcsak a kései racionalizmusból a teológiai liberalizmushoz megérkező pesti lelkészi és laikus vezető réteg tartja fontosnak, hanem az akkor vele még szorosan együttműködő, Mária Dorottya körül megjelent pietista, és a Skót Misszió révén jelen lévő evangélikál irányzat is. A később markánsan szétváló „mozgalom párt” körében ekkor még teljesen megférnek egymás mellett a liberális és az evangéliumi irányzatok. A „mozgalom párt” lapjában egyaránt megjelenik mindenféle teológiai irányzat álláspontja és emellett, a reformkorban, az egyházi élet megújulását sürgető kezdeményezések is. A folyóiratban megjelent cikkek foglalkoznak az egyházkormányzattal, az egyházjogi helyzetével, a protestáns unió kérdésével, az iskolai oktatással és még a miszió kérdésével is.³⁹ A későbbi liberálisok és evangéliumiak előtt az 1817-ben létrejött német protestáns unió példája állott.⁴⁰ Három

³⁶ A magyar református teológiatörténetet ismerve találó ez az elnevezés, hiszen ebből nőnek ki a hazai teológiai irányzatok meghatározó iskolái, a liberális teológia és az ortodoxia vezetői, akik elkülönülnek mind a racionalistáktól, mind a romantikus teológiától, de hamarosan rájönnek a „mozgalom párt”-on belüli eltérő teológiai vélekedéseikre. Ennek a két irányzatnak a küzdelme határozza meg a teológiatörténetet a hosszú 19. század 1850-es éveitől kezdődően. Lásd: KOVÁCS Ábrahám: *A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1858–1869* Debrecen, Fábíán ny. 2004.

³⁷ MÁRKUS, 36.

³⁸ Taubner 1838–1843 között volt a nádorné udvari lelkésze, majd őt követte a pietista Georg Bauhofer.

³⁹ „A közönségnek üdvet!”, *PEIL*, 1. 1. (1842), 1–4.

⁴⁰ ZSILINSZKY Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 659 kk.

területen láttak eltérést a két protestáns egyház között: az úrvacsora, a predestináció és a liturgia területein. Ezeket igyekeztek összehangba hozni a „mozgalom párt” szabadelvű és az evangélikálpietista irányzat emberei. Közös egyházszervezetet és protestáns főiskolát kívántak létrehozni.

Koncz szerint az előző három teológiai racionalista hatásokat mutató irányzat (filozófiai racionalizmus, józan supra-naturalizmus, pozitív racionalizmus) mellett létezett egy „vulgáris racionalizmus”⁴¹ is, melynek képviselői: Báthori Gábor (1755–1842) és Bodola Sámuel (1790–1866)⁴² püspökök, Tompa Mihály (1817–1868) hanvai lelkész voltak.⁴³ Koncz Tompa Mihályt a vulgáris racionalista irányzathoz sorolta. Ravasz László szerint Tompa a racionalizmusnak sajátos irányát képviselte: „*A harmadik (racionalista, szerző megjegyzése) irányzat sajátosságos, de nem minden ihletnélküli természetkultuszba csap át, amit a Tompa Mihály s még inkább a (vamosi) Pap István beszédei mutatnak.*”⁴⁴ A fenti két véleményt (Ravasz és Koncz) összevetve Szetey Szabolcs a következő megállapításra jut: „*Tompa Mihályt általában természeti racionalistaként tartják számon, míg Koncz Sándor szerint vulgáris racionalista.*”⁴⁵ Sajnos Koncz nem fejt ki részletesen ennek teológiai ismérveit, így

⁴¹ Szerencsésebb lett volna, ha Koncz a populáris teológiai racionalizmus kifejezést használja.

⁴² BODOLA Sámuel: *Keresztyén hittan az alsóbb osztályokban tanuló* 4. kiad. Nagyenyed: [s. n.] 1848.

⁴³ FÁY András: Óramutató Pest, Trattner–Károlyi, 1842.

⁴⁴ RAVASZ László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, Pápa, 1915. 230. Sajnos ezt a fenti vélekedését nem fejt ki alaposan.

⁴⁵ SZETEY Szabolcs: „Izmusok és irányzatok a XIX századi magyar református igehirdetők és igehirdetések tükrében” In: *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia* szerk. Kovács Ábrahám, Nagyvárad–Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2016, 118.

ezeket további kutatások kell, hogy bizonyítsák, vagy éppen cáfolják. Kutatási kérdésünk az, hogy a teológia mezején hol helyezkedett el Tompa Mihály teológiai gondolkodása. Vajon a Báthori, Bodola-féle vulgáris racionalizmushoz vagy a Somosy-féle pozitív racionalizmushoz sorolhatjuk. Sőt jobb-e a 'természeti racionalista' jelző Tompa teológiai állásfoglalásának leírására. Ennek megválaszolása előtt vizsgáljuk meg Szász Károly és Baló Benjámín könyvismertetését.

A Sárospataki Füzetekben Baló Benjámín jelentetett meg egy könyvismertetést, amely nagyon általános és a teológiai elemzés szempontjából nemigen használható.⁴⁶ Az országosan jobban elterjedt PEIL a legelső közt volt, amely tudósítást adott a híres költő vállalkozásáról. Erről így írt: „*Fraenkel Bernát miskolci könyvkereskedő és kiadó hosszas sürgetése után szerencsés volt Tompa Mihály egyházi beszédeit kiadás végett megszerezhetni. Midőn nemzetünk egyik első rendű költőjének s egyházi szónokának neve a kiadandó munka becséről kezeskedik, nem kételkedünk, hogy a derék kiadó buzgósága a közönség részéről kellő méltánnyal fog fogadtatni. Az első kötet tartalmát, melyre az előfizetés 1 p forintra megnyitják, teszik: újévi, virágvasárnap, nagypénteki, húsvéti, áldozó csütörtöki, pünkösdi, karácsonyi, farsangi, adventi, tavaszi, nyári, őszi és téli alkalmakra készített s közönséges egyházi beszédek. Az előfizetési pénzek a kiadóhoz Miskolcra küldendők. A munka a jövő év február havában fog megjelenni. E beszédek, melyek kellemes kenettel készülvén, annyi költői szépséggel is bírnak bizonyosan, hogy azok az illető közönségnél tágabb körben is élvezetes olvasmányul szolgálhatnak.*”⁴⁷ A reklámra a kötet kiadásának fedezésére

⁴⁶ BALÓ Benjámín: „Tárca. Protestáns Irodalmi Szemle. Könyvismertetés. Tompa Mihály: Egyházi Beszédek” *Sárospataki Füzetek* (1859), 81-84.

⁴⁷ TOMPA Mihály: „Egyházi Beszédek”, *Protestáns Iskolai és Egyházi Lap* (1858) 46. szám 1. évf., 1174.

volt szükség. Nem kétséges, hogy nagy érdeklődésre számíthatott annak megjelenése. A prédikációs kötet ismertetése a legrangosabb teológiai folyóiratban, a liberális hangvételű, Ballagi Mór által szerkesztett Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban jelenik meg. A későbbi püspök Szász Károly ortodox hangvételű kritikával indítja a könyvismertetését: „*Mi legelőször szembe tűnik, s legelőbb igazolja a mondottakat, a tárgyak választása. A huszonnégy egyházi beszéd közt egy sincs, mely az üdvintézményt, a keresztyén vallás e sarkalátát, e belső lényegét egyenesen, in thesi tárgyalná. Van itt nagypénteki beszéd, de az arról szól, hogy a nagy vállalatok miért járnak nagy küzdelmekkel; van húsvéti, de ez nagy általánosságban azt fejtegeti, hogy mik a tudás, mik a hit tárgyai; van pünkösdi, de az a lelki ittasságról tanít; van ádventi, de az majdnem physical pontossággal méri össze a Jézus tudományát a tűzzel; van karácsonyi, de ez is többet foglalozik a csillaggal, mely feltűnt s azokkal, kiket vezérelt, a helylyel s környezettel, mely fölött megállt, – mint magával a karácsonyi történet középpontjával, – s a mennyiben ezzel is, inkább csak erkölcsi oldaláról tekinti őt, felejteti látszván, hogy minden versengés nélkül a mi hitünknek nagy titka ez : Isten jelent meg testben.*”⁴⁸ Itt Szász a kibontakozó liberális teológiára jellemző 'kegyességi' vonást, azaz a valláserkölc s nemesítésének tényét emeli ki és hiányolja a klasszikus, hitvallásokban bizonyágtételként megjelenő megállapításokat: az inkarnáció tényének hirdetését és a testi feltámadás hitének kibontását. Ebben részben igaza van, hiszen az üdvintézményt tárgyaló prédikációt valóban nem találunk, de az inkarnációról viszont, ahogy látni fogjuk, Tompa beszél.

Szász Károly kissé olyan húzd meg, ereszd meg-ízű könyvismertetést ír. Egyik oldalon számon kéri Tompán hogy miért nem foglalozik komoly, mély dogmatikai kérdésekkel prédikációjában,

⁴⁸ Szász Károly: „Könyvismertetés. Tompa Mihály Egyházi Beszédék”, *PEIL* (1859) 2. évf. 24. szám. 637-641 (637).

de ugyanakkor kifejti, hogy erre igazán nincs is szükség a hétköznapi embereknek adott ígehirdetésben. Ezt a stílust, megközelítést később Szász fejéhez is vágja egy másik találó, név nélkül megjelent kritika, amelyet éppen Szász könyvismertetéséről írt egy másik protestáns teológus!

Mit is várt tőle? Erről ekképpen írt: *„Nem azt hibáztatom: hogy miért nem feszegeti az Istenség meglábolhatlan mélységeit; miért nem választ magának tárgyakat, mint a középkor scholasticus conciouatorai, kik a meddő rejtélykutatások, s a nevetséges és bosszantó szörszálhasogatások iránt valának előszeretettel. Sőt eltűröm, ha oly kérdések (mik pedig hitünk egyenes tárgyai), mint pl. a háromság titka, Jézus emberi és isteni természete, emberileg kimagyarázhatlan csodatételei stb. érintetlen maradnak. Mit hibáztatok hát? Tulajdonképpen semmit; én csak jellemzem Tompát, ki Nagypénteken időt s kedvet talál, azon egyébíránt kétségkívül tanúságos és emberileg nemes themát fejtegetni, mit imént említék, és nem érzi magát a nagy áldozat által annyira meghatva, elfoglalva, – hogy annál egyébről beszélni, sőt annál egyebet gondolni s érezni se tudjon; ki húsvétkor az üresen maradt koporsó s rajta ülő fényes angyaltól elbirja fordítani szemét, hogy kételkedő Tamásoknak alkalomszerű magyarázatot adjon arról, hogy a tudás és a hit igen jól megférnek egymás mellett. Mindez azonban csak igazol engem, a nélkül, hogy őt vádolná.”*⁴⁹

Bár Tompa valóban nem ír teológiai akadémiára való dogmatikai előadásokat, de prédikációit tanulmányozva láthatóvá válik, hogy igenis érint olyan nehéz dogmatikai kérdéseket, mint például Krisztus isten-ember voltát, a feltámadás csodáját, a csodákat és a megváltás komoly teológiai kérdését is. Mintha felületes lenne egy kissé a könyvismertetés. Szász Károly olyan dolgokat kér számon rajta, amelyek ott vannak a szövegben.

⁴⁹ Ibid.

Érdemes megállni itt egy pillanatra. Hogy Szász könyvismertetése inkább lavírozás volt, azt egy másik cikkíró a PEIL-ben keményen szóvá teszi. Először azt bemutatom, majd pedig rátérek arra, hogy Szász kritikai könyvismertetése elég felületes volt. Lássuk a későbbi dunamelléki püspököt ért kritikát. *„Szász K. könyvismertetése közölve volt e füzetben levő eredeti után már a Prot. Egyh. és Isk. lapban is; a t. olvasó közönség még bizonyosan tisztán emlékszik rá, s így annak részletes ismertetésébe fölösleges bocsátkoznunk. Azonban nem hallgathatjuk el, hogy e különben jeles és alapos könyvismertetés modorát egész mértékben nem helyeselhetjük. Ugyanis Sz. K. Tompa beszédeinek ismertetése körül oly csodálatos és csaknem féltékenységét tanúsító tartózkodással jár el, mintha tulajdonképpen nem a beszédeket, hanem azok Íróját, Tompát ismertetné, s épen azért bár a beszédek gyenge oldalait többnyire érinti, de annyi sok édességek elmondása közben, hogy a kimutatott gyenge oldalakat is, aztán mind ugyanannyi sajátságok s fényoldalok gyanánt vagyunk kénytelenek elfogadni.⁵⁰ Sz. K. nem tud a gondolattól szabadulni, hogy ő neki Tompa beszédeivel van dolga, s e tudat kifejezése, mint erős pecsét látszik meg az egész ismertetésen. Tompát, alig szükség mondani, mi is tiszteljük, becsüljük egész irodalmi nagyságában: de azért, ha könyvét vesszük kezünkbe! oly célból, hogy a felett véleményt ejtsünk, megszűnik irányában subjectivus állásunk, s a mit egy ignota quantitati munkájában határozottan nem helyeselnénk, ugyanazt bizonyosan az ő művében sem fognók a személynek minden nagysága mellett is mentegetni s szépíteni. Sz. K. kimondja, hogy Tompa theol. irányában mit nem oszt; de mindjárt oda teszi, mivel azonban ez Tompa geniusának sajátsága, ellene szónk nincs. Én nem hihetem, hogy Tompa ezen irányában tanúsított, nem annyira gyöngéd, mint óvakodó modort maga is meg ne sokallta volna. Alapjába véve Sz. K.*

⁵⁰ Itt roppant ironikus a kritikus. Hozzáteszem, joggal!

birálata igen nyomós, s ha a szép szavak fügefalevelébe takargatva nem volna, szigorúnak is mondanók; azonban igyekezett ő a bírálat minden létehető fulánkját megédesíteni, holott pedig nézetünk szerint Tompa beszédei kevésbé tartózkodó bírálat tűzpróbáját is kiállották volna. Ezen őszinte nyilatkozat egyenességéért bocsánatot kell kérnie ismeretlenségemnek mind Sz. K.-tól, mind T. M.-tól; de addig kell a baj ellen felszólalni, míg az gyógyíthatatlanná nem vált. Az irodalmi széptevések, bókok kezdenek egyházi irodalmunk terén is szokásosokká válni. Példákat eleget idézhetnénk; de *exempla sunt odiosa*. Ha ezen irány tovább fejlődése ellen erős gátat nem vetünk, készen lesznek nálunk is az írói cotteriák, melyeknek köréből a vezetők és társaik csak dictálni fogják az igazságot, s *előre fait accompli* lesz, kinek a munkája éljen meg, kié haljon keresztalált, s kinek a dolgozata hány rőf dicséretben részesüljön. Már most is egy némelyik tudósunk és írónk az örökös dicsérések és bókok mellett vérszemet kapva, olyan dictátori hangon kezd irodalmunk mezején beszélni mintha a királyhágótól a Lajtaig rajta kívül senki sem gondolkodnék és komoly olvasmányokkal nem foglalkoznék. Hová jutnánk, ha még a kritika is elvesztené bátorságát s egyéb feladatot nem ismerne, mint a nyert dicséretre és magasztalásokhoz örökösen, akár van illő helye, akárminek, újabb cifra magasztalásokat csatolni? Nézetünk szerint a kritika kertjében a *triumphalis* koszorúkhöz megkívántató virágok csak szálanként és nem bokrosán teremnek.”⁵¹

Most nézzünk meg közelebbről egy prédikációt, amelynek ez volt a témája: „*Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*”. Ezen az igehirdetésen keresztül egyrészt komoly kritika alá veszi a szélsőséges racionalizmus megjelenését a teológiában, másrészt úgy

⁵¹ Tompa Mihály: *Egyházi Beszédék*. Kritika. Szász Károly recenziójáról, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1859), 696-697.

tűnik, olyan józan ortodoxiát hirdet, amely a debreceni Szikszai, Budai-féle, Koncz által józan supra-naturalizmusnak, vagy éppen Somosy János féle pozitív racionalizmussal áll rokonságban. Elsőként megállapítja, hogy az ember rendeltetése a kutakodás, hiszen az „tehetségéhez”, azaz Istentől kapott képességéhez tartozik, ebből kifolyólag az szent kötelesség. A prédikációban ezt a gondolatot így vezeti fel: *„A föld minden teremtésének, a legkisebb féregnek is meg van adva a neki szükséges természeti ösztön, sajátosság és erő az élhetésre, az oltalom- s megmaradásra; és az embernek, ki a teremtés koronája, a nyert tulajdonok annyival szebbek es tökéletesebbek, a mennyivel neki magasabb rendeltetése, felségesebb czéljai vannak az állatokéinál.”*⁵² Majd ekként folytatja: *„Ezen jeles tehetségek birásával már, együtt jár a kötelesség is: azokat okosan használni, nemcsak úgy értve: hogy erőnket se ne hevertessük, se meg ne erőltessük, hanem úgy is: hogy lehetetlenséggel ne küzdjünk, mert akkor haszon nélkül lesz elfecsérelve minden becses ajándék.”*⁵³ Rögtön rámutat arra is, hogy tudni kell józanul vizsgálódni, és kerülni kell azt az eufórikus, szinte fanatikus hitet, amelybe Ballagi vezetésével később a hazai liberalizmus számos vezető egyénisége belecsúszott, amely hitt az ész mindenhatóságában úgy, hogy közben egy sajátosan kialakított Jézus-vallást épített fel, amely a keresztyén hit tartalmától jelentősen különbözött. Tompa kiemeli az ember kutatásának korlátait: *„Igaz, hogy nagy a tér, mely az embernek, mint okos es szabad valóságnak, a munkásság- és haladásra adva van: de véges voltunkkal együtt jár mégis: hogy van mindenben bizonyos határ melyet átlepni akarni, veszedelem nélkül nem lehet.”*⁵⁴ A PEIL-t 1858-tól irányító Ballagi Mór az ember jóságába, a fejlődésbe és haladásba vetett határtalan

⁵² Ibid.

⁵³ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek. *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 166.

⁵⁴ TOMPA im. 166-167.

optimizmusa áll szemben a bibliai alapú krisztusi tanítás realizmusával, amely az emberi fejlődés korlátaira, határai utal.

Meglehet, hogy Tompa Mihályra is ráilleszhető Szeremlei Sámuelnek az az élces kritikával megfogalmazott állítása, amelyet Somosy János sárospataki tanár 'pozitív racionalizmusáról' tett. Azonban van egy lényeges különbség: az egyik dogmatikát is írt, a másik prédikátor volt. Tompa véleményformálását mi nem negatívumként értékeljük, hanem olyan őszinte útkeresésnek tarthatjuk, amely mérsékelt teológiai állásfoglalásának köszönhetően a közvetítésre törekedett. Ez világossá válik a lelkész-költő hitvallásából is: *„Mihelyt a törekedés erőszakolássá, a buzgóság betegséggé lett: az ember ott áll, hogy utat tévessen. E túlmenetelt gyakran tapasztaljuk az embereknél a (1) külső, világi dolgokban, a tisztességre s gazdagságra vágyódásban, a tudományok mivélésében, és a (2) vallás tárgyai felett való gondolkodásban. Ez utóbbira nézve: nem csak szép es méltó, de szükséges is: hogy a keresztyén ember lelke vallásos érzéssel, kegyes elmélkedésekkel legyen teljes és foglalatos; a v i z s g á l ó d á s szabad és szükséges, csak kór-sággá ne fajuljon; mert sem a kegyeskedés álmodozásaiban, sem a kételkedés szörszálhasogatásaiban nem áll az igaz vallásosság. Mint mindenütt, úgy itt is meg van a közép út és határ, melyet, ha veszedelemben esni nem akarunk: követni s szemeink előtt tartani kell.”*⁵⁵ Ez a zseniális megfogalmazás, különösen az utolsó mondat, nagymértékű józanságról tesz bizonyosságot. Tompa teológiai kiegyensúlyozottsága, bibliás kegyessége egy pár kiválasztott példán keresztül szemlélteti, hogy milyen kérdések haszontalanok, amelyek a kibontakozó biblia tudományok talaján megjelentek. (1) Elsőként felteszi a kérdést: kell-e vitatni, hogy a kísértő „jól ösmerte Jézust, hogyan tehetett neki oly ajánlatokat, minőket bármelyik jóra való zsidó is megvetéssel utasított volna vissza? Midőn tudjuk, hogy az

⁵⁵ TOMPA im. 167.

Isten fia felvette erőtlenségeivel az emberi testet, s midőn minden nap halljuk a világon a csábító szavát.” (2) Majd a feltámadás elleni egyik kritikát támadja, amely érv a három évvel később Ballagi-Filó vitaként elhíresült feltámadás-vitában is előkerült liberális oldalról. *„Szabad-e Jézus feltámadása iránt kétséget támasztani keblünkben azért, mert a tanuk előadásai némileg eltérők egymástól? Mit használ tépelődnünk a titkokkal? az örök boldogság gondolatával, mondván: ha a boldogság haladás- és fejlődéssel lesz egybekötve: nem lehet tökéletes; ha a nélkül lesz: henye s unalmas állapot leend; hiszen hatalmas az Isten még más, az emberi értelem előtt ösmeretlen állapot és élet előhozására, mint meg van írva a boldogok örömeiről, hogy olyakat a szem nem látott, sem a fül nem hallott, az embernek is gondolatjába nem mentek, melyeket az Isten készített az őtet szeretőknek.”*⁵⁶ (3) Végül Tompa a lélekre vonatkozó kérdések jó részét is haszontalannak tartja. Itt nem a protestáns ortodoxia szörszálhasogatására utal, hanem a bizonyos értelemben hasonló dolgokat, bár eltérő szándékkal kérdező teológiai racionalizmust veszi górcső alá: *„Micsoda a lélek és hol vagyon? az agyvelőben, a szív- vagy a vérben? mikor nyertük azt s hova lesz a test halála után? elég, ha tudom: hogy bírok vele, érzem munkáját, halhatatlan voltát, világosító, vezérlő s elevenítő erejét.”*⁵⁷ Tompa vizsgálódás módszerének sajátos formáját vallja: *„De nem akarok tovább menni, nehogy épen magam hozzam elő azokat, melyeknek feszegetésére semmi szükség sincs; számos könyvet írtak már e tárgyban, azon ellenmondásokról, melyeket az írások előadásaiban találni véltek az emberek; mind az igazság nyomozása, mind az aggatkozás viszketege foglalatosak valának ama kérdésekben; csak azt mondom: Ne tépekdjünk! Ne vessünk a farizeusok példájára, magunk elébe faggató kérdéseket,*

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

*mely cselekedet czéltalan s hiábavaló. Keresztyénnek a tusakodásban bolondoskodni nem illik. Igyekezéssel igazán hasogatni az igazságnak beszédét! Ez a nagy apostol intése.*⁵⁸ Itt az 'aggatózás viszketegsége' és az igazság 'igazi hasogatása' állnak egymással szemben. Hogyan is tegyen az ember a látszólag két igen hasonló teológiai, vallási 'kutatkodás' közt különbséget. Tompa erre nagy érettséggel a következőket mondja: „*Vizsgálódjál, de ne azért, hogy erővel kétségeket hajhássz, hanem hogy hitet s nyugalmat találj!*”⁵⁹ A módszer külsőleg lehet nagyon hasonló, de az intenció, a belső indíték az a valós alap, amely mentén nagyon is elkülönül a két vizsgálódás. Tompa egyértelműen az egyházas, hitvallásokat elfogadó, a vallásos érzést a hit alapján elfogadó tudományos művelődés mellett áll ki. Nyitott a kibontakozódó Biblia-kritikára, amint az a teremtés könyvéről írt rövid kis véleménye felvillantja a hallgatósága előtt. „*Mi szükség fessegetnünk: hogy Istennek nem volt hat napra szüksége, hogy teremtsen a világot, mely lehetetlen: hogy csak hatezer esztendő volt; s mimódon lehetett világosság, nappal és éjszaka az első napon, holott a világosító testeket a negyedik napon szerze? Elég hogy a hatalmas Isten kezének munkája e világ áll, és rend, élet, bölcsesség tündöklék ebben.*”⁶⁰ Azonban mintha az egyik későbbi belmissziói ének egyik refrénjét – „ki kételkedőn boncolja őt, annak választ nem ad” – mondaná másképp. Erről így ír: „*fessegetés, tépelődés hiábavalósága nyilvánvaló, ha a mélységekhez közelítünk; ha Isten létének, a szentháromság, váltság munkája-, s a vallás minden elrejtett dolgainak titkát akarjuk érteni; bizonyára vissza kell eme mélységektől tántorodnunk. A mélység kulcsa nem az embereknél vagy; hittel lehet és kell*

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Tompa Mihály: Egyházi beszédek. *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 168.

⁶⁰ Tompa Mihály: Egyházi beszédek. *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 167-168.

közelítnünk Istenségének s tudományának mélységeihez, mert meg nem fog hatjuk, melyek az Isten lelke. Itt csekély tudásunk elhagy és megszegyenit, kérdezősködésünk, tépelődésünk nem vezet célhoz és többet nem tudunk meg általa; ez nem nyitja fel minek zárva kell lenni, nem világítja meg jobban minek eltakarva kell maradni Isten akaratja s bölcsessége szerint.”⁶¹

A fentiekből nagyon is úgy tűnik, a költő egészen mélyen reflektáló teológus is lehetett, hiszen már a történet-kritikai módszer hajnalán rámutatott annak egy igen sajátos, de roppant gyakran elfeledett tényére, hogy maguk a liberális teológusok sorra gyártották a saját táborukon belül az elméleteket, amellyel az azonos küzdőtáborba tartozó kollégáik véleményét cáfolták meg. Ezzel kicsit nevenségessé tették saját próbálkozásukat. Tompa enyhe iróniával ezt a következőképpen fogalmazza meg: *„Látjuk eleitől fogva a nagy elmék nehéz és kétes bűvárkodását a titkokban, látjuk a tudni vágyás küzdését, hánykodásait; a vélekedés, állítás megsemmisítését más vélekedés és állítás által; nem ösmeretlenek előttünk a háborgás, üldöztetés, kiirtás iszonyúságai, azért: hogy egyik ember jobban akarta a másiknál tudni azt, a mi tudhatatlan.”⁶²* Itt arra utalhat, hogy a keresztyén vallás valódi lényegét, a hitet nagyon meg akarja kerülni a domináns kortárs magyar liberális teológia és nem látja be az evangéliumi üzenet mélységét.

A kibontakozódó liberális teológia hajnalán Tompa szinte prófétai lelkülettel előre vetíti azt a hangulatot, amely be is következett az 1860-as évek vége felé és egészen az 1880-as évekig eltartott. Ekkor a debreceni református újortodoxia harcba szállt az igen komoly teológiai szélsőségekbe eső magyar liberális táborral. A harc természetét így írta le Tompa: *„Könyvek, szavak és kezek harczoltak nekikeseredve egymással, a szívek gyűlölködtek, az aj-*

⁶¹ Tompa Mihály: Egyházi beszédek. *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 169.

⁶² *Ibid.*

*kak átkot szórtak a vallás miatt. Szerencsétlen, erőködő tévelygés, mely Isten szép világát pusztává, teremtéseit boldogtalanokká, a felebarátokat ellenségekké tette az ő nevében, az ő tetszése ellen! És mi lett megnyerve, mi lett felderítve annyi vívódással, annyi századon át? Semmi, semmi! a küzdés gyümölcstelen, hiábavaló volt; a mélység nem nyitja meg kebelet, a titok titok maradt. Nem tudunk többet, nem nyerünk nagyobb világosságot a tépelődés által. A kinyilatkoztatott dolgok a mieink es a mi fiainké, de a titkok a mi Urunknál, Istenünknel vagynak (a szerző kiemelése). Hol a tudhatásnak határ van vetve: fogjon kézen, vezérjen minket a hit, mely kétségeinket eloszlatja; háborgásunkat, tépelődésünket megszünteti, **hit ne álljon emberi bölcsességből, hanem isteni erőből** (a szerző kiemelése). A tépelődés hiábavaló, céltalan, sőt káros, mert meg zavar bennünket, oka, hogy a vallás nincs reánk igazi hatással s kötelességeinket hiányosan teljesítjük.”⁶³*

Hadd szemléltessem ezt egy pár idézettel a kibontakozó vitából. Az újortodoxia atyja, Révész Imre munkatársa, a sárospataki teológiai tanár Heiszler József volt. Ő egyik írásában, amit Tófalvi Jónás álnév alatt írt, arra kérte a Protestáns Egylet tagjait, hogy hagyják el az egyházat, mert tevékenységeikkel „anyjuk testén experimentálnak”.⁶⁴ Kámori József pozsonyi teológiai tanár nem tudta elfelejteni Ballaginak az ő bibliafordítására vonatkozó alapos és szigorú kritikáját. A *Honi Közlönyben* ezt írta nem minden hévtől mentesen Ballagiról: „Ballagi a pokol legalsó fenekére vettetik, hol Belzebubnak száz öl fa is kevés lenne azon kazán alá, melyben

⁶³ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek *Ne tépelődjünk a vallás tárgyai-
val*, 169-170.

⁶⁴ BUCSAY: *A protestantizmus története Magyarországon*, 220. Bucsay tévesen Révésznek tulajdonítja a fenti idézetet. Még a kortársak közül is többen ezt gondolták. Révész éppen ez ellen tiltatozik, mint írja: „e cikket nem én írtam”. Természetesen Révész mint szerkesztő tudta, hogy Heiszler írta ezt álnéven. Vö. Révész Imre, „Ballagi úr siralmái”, *MPEIFő* 3. 3. (1872), 121.

főni fog”.⁶⁵ A liberális teológia történetkritikai módszerét nem tartja szerencsésnek, mert „*káros, mert meg zavar bennünket, oka, hogy a vallás nincs reánk igazi hatással s kötelességeinket hiányosan teljesítjük.*”⁶⁶ Itt ő nem úgy érvel, mint a liberálisok, hogy a Jézus emberi arcának kiemelése, a vallás megtisztítása a csodáktól (szüztől születés, Jézus csodái, feltámadása stb.) révén lehet eljutni az igazi valláserkölcsiségre, amit a Ballagi Mór, Kovács Ödön és mások által fémjelzett liberális teológia hangoztatott. Éppen ellenkezően, Tompa a keresztyénséget annak misztériumával, hitvallásával teljesen elfogadja.

Kritikával illeti és károsnak tartja az olyan vallásos ‚tépelődést’, amely a vallást száraz tárgynak tekinti, és úgy beszél a Biblia dolgairól, mint ‚más földi ügyekről’. „*Szórakozás lesz az előttünk, mint szent Pál apostol mondja: A test gyakorlása, melynek kevés haszna vagyok; feszegetéseinkkel a vallásról lefosztjuk méltóságát.*”⁶⁷ Mit is jelent ez Tompánál? „*nem látjuk többé benne a magasabbat, az istenit, úgy cselekszünk mint az ki elszaggatja a virágot, színes levelit a porba szórja, illatától megfosztja magát, csak azért hogy alkotásának részeit egy perczig láthassa; az ilyeneknek, kiknél a feszegetések kérdéseket támogattanak s nem Istenben való épülést, mely hit által vagyon: büntetésökre lesz saját esztelenségök s magok lesznek okai: hogy életökre nem léssz a vallás oly hatással mint kellene s lehetne. Ama csendes, nyugasztaló s reménységadó érzés, mely az igaz vallásosságból származik ösmeretlen léssz előttük, örömeik nem lesznek megszentelve; a szenvedés és próbáltatás óraiban elhagyatva, istáp nélkül érzik magokat. Hogyis kereshetnének oltalmat a zivatarnak idején azon menedékhelyen:*

⁶⁵ BUCSAY: „A Protestáns Egylet kora”, 51. Kámori József *Honi Közlönyben* megjelent gondolatait idézi.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 171.

*melynek erősségében nem bíztak, melyet épen magok ostromoltak és rongáltak? hogyan fordulhatnak azon gondolatokhoz, amelyeket kigúnyoltak?*⁶⁸ Meglepi látni, hogy Tompa prófétai lelkületével mintha Ballagi Mór leendő írásait venné kritikai tűz alá, pedig azok később lettek leírva, és arra az újortodoxia hasonló kérdéseket tett fel Ballagiéknak. Hadd szemléltessem ezeket: A Protestáns Egylet megalakulásakor 1871-ben elmondott értekezésében Ballagi Mór az összehasonlító vallástörténet alapján kifejti: *„Minden eddig ismert társadalmak, melyeknek történelmök van, nyilvános vallással is bírnak, s a vallás keletkezése mindnyájoknál csaknem egyforma. Mindenütt magasb ihletű emberek egyenesen az égből hozzák le isten parancsait a gyermekemberiségnek, olyan formán mint mai nap gyermekeinknek meséljük, hogy az újonnan született gyermeket gólya hozta a kútból*”.⁶⁹ Erre Balogh Ferenc, az újortodoxia vezéregyénisége válaszolt. Balogh szerint Ballagi állandóan változtatta álláspontjait, egyszer pl. a bibliai kijelentést mesésnek tartja (gólya hozta a kútból), máskor pedig a Biblia isteni eredetű, vagy a mennybemenetelt se tudja elfogadni, és mint *„Dávid Ferenc, Strauss, Schenkel állandóan csűr és csavar*”. Summásként ezt így összegzi: *„Ballagiban a hit a tudománnyal folyvást tusában áll, hogy a hit húzza a rövidebbet, ez látszik valónak. Így volt az Erasmusszal is, de nem volt így Lutherral és Kálvinnal*”.⁷⁰ Menyhárt János, a debreceni írásmagyarázat professzora határozottan elutasítja Ballagi liberalizmusát, aki „gúnyosan” támadta a szentháromságot valló hitvalló teológusokat.

Nem véletlen, hogy a liberális teológia tagadni fogja a kereszténység olyan kardinális hittételeit, mint az inkarnáció, a feltá-

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ „Ballagi Mór felolvasása”, in: *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve* szerk. Kovács Albert, Pest, Kocsi Sándor nyomdája, 1872, 10.

⁷⁰ TOMPA Mihály: *Egyházi beszédek Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 146.

madás vagy éppen a megváltás szükségessége. Sőt, még ennél is tovább megy, a kritikájával nemcsak tagad, hanem vádol is, mert a Biblia „századokig az igazi tudomány fejlődésének legnagyobb akadálya” volt.⁷¹ A teremtéstörténetet és Noé bárkájának történetét vizsgálva Ballagi gúnyosan jegyzi meg: „Vajjon tetszenék-e még a legkegyesebbnek is, ha gyermekének az állattant nem az újabb összehasonlító természettudomány nyomán nyert rendszer szerint tanítanák, hanem a bibliai felfogás szerint, hogy a négy-lábú állatok kérődzőkre és nem kérődzőkre vannak osztályozva és a nyúl a kérődzők közé van sorolva?”⁷² A hitvallások kigúnyolása tipikus volt egyes szélsőséges liberális teológusok részéről. Ők semmit se hittek el abból, amit a mai református egyház is hittet vall a Credo-ból. Ahogy Tompa feltette a kérdést: a zivatar idején hogyan kereshetnének oltalmat az olyan menedékhelyen a keresztyén hitet tagadó teológusok, egyháztagok, hiszen azok „erősségében nem bíznak”. Hasonlóan tette fel a kérdést már egy 1874-es értekezésében Zsigmond Sándor is saját élménye alapján, amikor két, rabláson tetten ért katonát végeztek ki, és ő mint lelkész adta nekik az utolsó vigasztaló, bűnbocsánatot hirdető szavakat. Nagyon mély kérdést vetett fel: „Vajon személyes hitvallás nélkül képes lenne-e a Szentírás tanításában, az erendő bűnben és bűnbocsánatban egyáltalán nem hívő liberális vigasztalást adni?”⁷³ Bár itt egy teoretikus kérdést más fogalmaz meg, de prédikációi irányultságából láthatóak a részletesebben tárgyalt jelenséggel szemben, hogy Tompa Mihály meglepően kemény szavakat használ a válaszadásban. „Ezek saját fejük felől

⁷¹ BALLAGI Mór: „A tudomány fejlődése hajdan és most I.”, *PTSZ* 2. 24. (1870), 372.

⁷² *Ibid.*

⁷³ ZSIGMOND Sándor: „Ortodoxia és modern világnézet a társadalomban”, *MPEIFŐ* 4. 4. (1874), 180. kk.

*hányván le a védő fedelet: büntetésök, nyomorúságuk természetes és megérdemlett.*⁷⁴

Az, hogy Tompa a magyar református tradicionális teológia talaján állott, amely nem állt be a liberális teológia mellé, legalábbis 1859-ben, világos a következő prédikációjából. Itt azt vizsgáltam, hogy a Heidelbergi Kátéban és a II. Helvét Hitvallásban, valamint a Credo-ban kinyilvánított keresztyén hitigazságokat Tompa mennyire vallotta magáénak. A kibontakozó magyar liberális teológiával szemben Jézus Krisztus istenségét vallotta. Ezt az egyik virágvasárnapi prédikációjában fejtette ki, amelynek „Jézus erkölcsi bátorsága” címet adta. Bár a cím liberális ízű prédikációt ígérne, mégsem ezt látjuk annak a tartalmában. A keresztyén ember előtt erkölcsi példaképként álló Jézus legfontosabb tette *„legnagyobb és legfelségesebb (tette) a váltság munkájának végrehajtása volt.”*⁷⁵ A magyar liberális teológia nem tudott semmit se kezdeni Krisztus váltságahalálával. Ezzel szemben Tompa alapvető hittételnek tartja. Ebből fakadóan kijelenti, hogy más vallások erkölcsi példaképei *„mert voltak ilyenek – ingyen sem hasonlíthatók Jézushoz.”*⁷⁶ Ezzel Jézus Krisztus egyedülállósága mellett áll ki Biblia alapján, de itt még a józan racionalizmusnak vagy éppen liberálisnak is tűnhet a véleménye. Azonban a prédikációban tett hitvallásában nem áll itt meg, hiszen így folytatta a mondatot: *„Őrája nézve csalatkozás, elvétés s azon számos erőtlenség, melyek a legtökéletesebb halandóval is közösek nem valának lehetők. Ember volt ugyan, mindenekben hasonlatos hozzánk a bűntől megválva; de az isteni es emberi természetnek benne lett egyesülése által, felsőbb isteni tulajdonokkal s ajándékokkal ruháztatott fel, szóval Isten-ember*

⁷⁴ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek *Ne tépelődjünk a vallás tárgyaival*, 171.

⁷⁵ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek, 67.

⁷⁶ Ibid.

volt ki egyedül vihette véghez azt, mit véghez vitt.”⁷⁷ A fentiekből világosan kitűnnek a következők: Tompa Mihály nem tagadta meg Jézus Krisztus istenségét, mint a liberális teológusok, akik csak embernek tartották Jézust, de nem Istennek és Messiásnak, azaz Krisztusnak. Sőt mi több, Tompa vallotta, hogy Jézus a legtökéletesebb ember volt, de olyan, akiről a Zsidókhöz írott levél ezt írta: *'Mindenben hozzánk hasonlatos volt, kivéve a bűnt'*. Ezt a hittételt se tudta megemészteni a liberális teológia. Lényes aláhúzni azt is, hogy Tompa az isteni és emberi természet egyesülését is vallotta, olyan Isten-embernek tartotta Jézus Krisztust, aki a váltság művét véghez tudta vinni. Jézus ebben az ősi, hitvalló keresztyén formában áll a vidéki magyar gyülekezet előtt mint Isten-ember, ahogy a prédikációja III. részében ezt külön sorban (lásd fent) ki is emeli.⁷⁸

Az, hogy Tompa a magyar református tradicionális teológia talaján állott, amely nem állt be a kibontakozódó liberális teológia mellé, az eddigi kutatásaink alapján tartható. S amennyiben ez a feltevés megáll, akkor Révész Imre, Balogh Ferenc mellett az ő teológiai gondolkodásának gyökere egy a hitvallásokat tisztelő, a népi bibliás keresztyénségből eredeztethető hitből származik, amely sose engedett teret a kilengéseknek, hanem józan magyar református hit megélésére törekedett.

⁷⁷ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek, 67.

⁷⁸ TOMPA Mihály: Egyházi beszédek, 71.

Sárai Szabó Katalin

„A magyar író nő szerencsésen összeházasodott
a kalotaszegi asszonnyal”

Női minta a 19. század végén: Gyarmathy
Zsigáné, a nagyasszony

Persian Kálmán 1911-ben Gyarmathy Zsigáné pályájáról kiadott könyvében így jellemezte főhősnőjét, a „[...] szülőföldjét mes-
teri közvetlenséggel leíró magyar írónőt, a népe jólétéért fára-
dozó művelt nagyasszonyt, ki a kalotaszegi varrottast bevezette
még a tengerentúli fejedelmi palotákba is. Magam előtt láttam a
gondos feleséget, családanyát, és vendégszerető háziasszonyt, ki
erre mifelénk a „zordon Kárpátoknak vadregényes táján”, a ma-
gyar „Kis kúriák Nagyasszonyai”-nak ritkuló sorait zárta be el-
szálló lelkével.”¹ A rövid részlet jól mutatja, hogy a korszakban,
– amelyben a nőmozgalmak számos iránya volt már jelen² – a
konzervatívként definiált nőideálnak melyek voltak a legfontosabb
kritériumai.

¹ PERSIÁN Kálmán: *Kalotaszeg nagyasszonyáról Gyarmathy Zsigánéről*. Ko-
lozsvár, Stief és Társa Könyvkiadó 1911. 10.

² 1904-ben megalakult a Feministák Egyesülete, 1905-ben a Magyarországi
Munkásnők Egyesülete, illetve ugyanebben az évben a különböző nőegye-
sületek ernyőszerzeteként a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége az
International Women Council magyar osztályaként. 1909-ben a M.N.Sz.-en
belül létrejött a Választójogi Bizottság, 1910-ben pedig a Férfiliga a Nők
Választójoga Érdekében elnevezésű egyesület. 1895 óta nőket is felvettek a
bölcész- a gyógyyszerészeti- és az orvosi egyetemre.

A nőkérdeessel foglalkozó irodalom az 1790-es években indult Magyarországon, és a kezdetektől felmerültek azok a gondolatok, amelyek a későbbi nőemancipációs törekvéseket is jellemezték. Diskurzus folyt a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogáról, a 19. század végétől a női munkavállalásról, a nők politikai jogairól; a társadalmi nemi szerepekről. A viták egyik kiindulópontjának tekinthető a kérdés: a nők hagyományos hármas szerepének (anya, feleség, a háztartás irányítója) hogyan lehet a legkielégítőbben megfelelni, illetve hogyan lehet összeegyeztetni (lehet-e) más szerepekkel. Az első téma, amely a korai időszaktól kezdve jelen volt, a gyermeknevelésben betöltött felelősségük, a jövő nemzedék műveltségének megalapozásában rendelt szerepük. Ennek eredményeképpen a nevelés, oktatás volt az a terület, ahol a legkorábban professzionálisan is elfogadhatóvá vált a női jelenlét. A pedagógia mellett megvoltak a lehetőségei – bizonyos korlátok között – az irodalom művelésének is. Fábri Anna áttekintette a 19. század közel száz jelentősebb írónőjének publikációs listáját, és arra a következtetésre jutott, hogy zömük a prózai műfajokban jeleskedett, illetve a közhasznú, felvilágosító irodalomban alkottak nagyobb számban. A legnépesebb csoportot a műfordítónők alkották. „Hagyományos női irodalmi szerepkör ez, amely a 19. században mintegy kulturális kötelességként jelentkezett.”³ Fábri Anna szerint: a 19. századi protestáns vallású írónőknek több mint fele (az evangélikusok pedig szinte valamennyien) elsősorban közírói kultúra- és életminta-közvetítői munkásságot folytatott: belőlük került ki a lapszerkesztők, a nőnevelési és pedagógiai szakírók, és a gyermekirodalom munkásainak túlnyomó többsége (Kánya Emília, Vachottné (Csapó Mária), Gyarmathy Zsigáné, Wohl Stefánia és Janka, Szikra, stb.). „Bár a felvilágosító, oktató, erkölcsneme-

³ FÁBRI Anna: „A szép tiltott táj felé” *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*. Bp., Kortárs Kiadó. 1996. 67.

sítő irányzatosság nemcsak a protestáns és nemcsak a protestáns női publikációk sajátja, mégis a közösség javára végzett egyszerre irányító és szolgáló munkálkodást inkább protestáns, semmint katolikus hit-és közéleti jellegzetességnek kell tartanunk. Az életrajzi adatok elemzéséből világosan kitetszik, hogy ezt végső soron a család kulturális hagyományai, illetve beállítódása határozza meg. Szinte kivétel nélkül minden 19. századi író- és költőnő mögött vagy mellett (ellentétben a 18. század végiekkel, akik valóságos irodalmi self made woman-ek) megtaláljuk az alkotó, publikáló férfi családtagot: sok esetben az apát vagy nagyapát, de nagybácsikat, sógorokat és fivéreket is szép számmal.”⁴

A nők számára a legnyitottabb, a legelfogadottabb terepek mindig is a köz érdekében végzett gondoskodó munka számított. A 19. századot meghatározó női emancipáció folyamatában lényeges tényező volt, hogy a nők egyre nagyobb számban részt vettek különféle társadalmi mozgalmakban: a jótékonsági, a kultúra, művelődés támogatására alapított, illetve a vallási egyesületekben. A nők egyre aktívabban és egyre szélesebb körben jelentek meg a társadalmi nyilvánosságban és egészítették ki hármass szerepüket egy negyedikkel, a társadalmi gondoskodással. A konzervatívként aposztrofált irány tagjai a 20. század első felében is úgy gondolták, hogy – legfőképp a középosztály életvilágában – ennek a négy szerepkörnek a betöltéséből konstruálódik az eszményi női hivatás.

A nők hagyományosan vettek részt a jótékonyág gyakorlásában: szegényeket, börtönökben sínylődőket, betegeket látogattak, segítettek, ezeket az útjaikat elfogadta a társadalom és megszentelte az egyház. A 19. századra azonban – hosszú folyamat eredményeképp – a női jótékonyág értelmezési keretei megváltoztak. A „*társadalmi anyaság*” terminussal írható le az a női részvétel, amely egész Nyugaton jellemzővé vált: a háborúk és annak sebesültjei, a

⁴ Uo. 69-70.

gazdasági krízisek és az azzal járó munkanélküliség, a járványok, a sajátos városi problémák, mint az alkoholizmus, tüdővész, prostitúció mind-mind mobilizálták a nőket. Ezt a szeretetmunkát a nők fizetség nélkül végezték. „Városi takarítást” végeztek, és ugyanúgy ingyen tették, mint otthonaikban.⁵ „A jótékony egyesületek céljaikat az »anyai keretben« fogalmazták meg, a hangsúlyt a nők anyai, családmegtartó szerepére fektetve. Ugyanakkor ezt összekapcsolták a nemzet jólétével is, mintegy nagycsaládként értelmezve a nemzetet. Az »anyai keret« összekapcsolása a »nemzeti kerettel« biztosította, hogy a nőegyletek kedvező fogadtatásra találtak a társadalom hangadó rétegeiben.”⁶

Nyugat-Európában a 19. század folyamán a polgárság körében is általánossá vált a karitatív munka, míg Magyarországon továbbra is elsősorban a nemes, arisztokrata asszonyok foglalkoztak a szegények, elesettek patronálásával. A 19. század végén változott a helyzet, a formálódó középosztály tagjai számos eszközzel – többek között az oktatás, a sajtó, a tanácsadó könyvek segítségével – megkíséreltek egy közös értékrendet, életvitelt, életstílust kialakítani, amelynek részét képezte az a női életminta is, amelynek elvárt szegmensévé vált a társadalmi tevékenység. Annak ellenére, hogy a szociális szektor intézményesülésének folyamata során több terület is professzionálissá vált, a konzervatív oldalon az 1940-es évekig találkozunk ezzel az iránnyal. Az érvrendszer azonban változott: a hangsúly áttevődött – főként az 1920-as évektől – egyfelől az individuálisként, anyagiasként, önzőként aposztrofált modernséggel szembeni harcra, másfelől a nemzetmentő attitűdre, amely a nőktől

⁵ PERROT, Michelle: *Les femmes ou les silence de l'Histoire*. Flammarion. 1998. 228.

⁶ PETŐ Andrea – SZAPOR Judit: *A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1890*. http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/7/705_belso.htm (utolsó letöltés: 2018. szept.15.)

és a férfiktól egyaránt megkívánta a közösségért hozott áldozatot. A nemzeti érzés, a nemzeti kultúra „megteremtése”, ápolása mindig meghatározó eleme volt a közért való munkálkodásnak, de Trianon után felerősödtek ezek a törekvések, illetve áthelyeződött a hangsúly a nemzet megmentésére.

Geöcze Sarolta⁷ 1900-ban megjelent cikkében a magyar középosztály nőtagjai elé feladatként állította, hogy szűk családi körükből kilépve „el kell vállalniuk azokat a komoly kötelességeket is, melyeket a társadalmi fejlődés ma a vezető elemre ró”. Hivatkozott a különböző nőegyesületekre és kiemelte Gyarmathy Zsigáné személyét, „aki törhetetlen akaraterejével egymaga képes volt Kalotaszeg népe előtt a jólét forrásait megnyitni.”⁸ Megjegyezzük, hogy Geöcze cikke tükrözi azt a viszonyt, amely a patronáló és a patronált osztály között fennállt. A Bodrogi Nőegyesület munkájának méltatása során kifejtette azt az általános szemléletnek megfelelő véleményét is, miszerint a magyar úriasszonyok felelőssége elsősorban abban áll, hogy a nép asszonyait erkölcsileg vezessék, *felemeljék*: a „henye, dologtalan alföldi asszony”-t ragadják ki a dologtalanságból és szoktassák munkára.⁹ 1902-ben a tusnádi Székely Kongresszuson az erdélyi magyar nők összefogásáról beszélt, a székelység gazdasági és erkölcsi megújítása érdekében kifejtett

⁷ Geöcze Sarolta (1862–1928) Pedagógus, tanítóképzési igazgató, 1904-től szakszervezeti alapon elindította a munkásnők szervezését, a Budapesti Keresztény Munkásegylet keretein belül, mint a Magyar Keresztény Munkásnők Szakosztályát. A „keresztény” jelző egyértelmű elhatárolódás volt a szociáldemokrata szerveződésektől. A szakosztály hármas céljaként a következőket fogalmazták meg: 1. a nőmunkások erkölcsi oltalmazása; 2. anyagi érdekeik védelme; 3. szemben a szociáldemokrata családbontó irányzattal, a családi élet ápolása és szilárdítása. 1906-ban az ő vezetésével megalakult a Magyar Keresztény Munkásnők Országos Egyesülete.

⁸ GEÖCZE Sarolta: A magyar nő feladata. *Budapesti Hírlap*, 1900. okt.10. 1.

⁹ Uo. 2.

erőfeszítése szükségességéről. A nő részvételét a társadalmi életben azért tekintette elengedhetetlennek, mert „[...] a nőt nem esze, becsvágya vezeti, hanem szíve; az ő világa, a melyben egyedül leli fel boldogságát, a család így ösztönszerűleg megérez mindent, a mi veszélyezteti s természetes ösztönével védekezik ellene és a szeretet leleményességével igyekszik azt megoltalmazni.”¹⁰ 1912-ben Ferenczi Sándorné a Budapesti Hírlap hasábjain a háziipar pártolását a jótékonyosság egyik legszebb megnyilatkozásaként aposztrofálta, miután az véleménye szerint nem alamizsnaosztást jelentett, hiszen azzal, hogy munkát biztosítanak a szegények számára, egyben módot nyújtanak arra is, hogy hozzászokjanak a *tisztességes* kenyérkeresethez.¹¹ Geöcze 1920-ban a szociális munkával kapcsolatban újból kifejtette nézeteit, hangsúlyozva, hogy ez a tevékenység a társadalom vezető rétegeinek felelőssége és kötelessége. Az értékrend alakítása, a mintaállítás, a társadalmi ranglétra alsóbb fokán elhelyezkedők erkölcsi, műveltségbeli, életmódbeli felemelése a feladatuk.¹² A példamutatás, a népnevelés kötelessége azokra hárult tehát, akik társadalmi állásuknál, műveltségüknél fogva vezető szerepre voltak determinálva. Ez a megközelítés – ahogy a későbbiekben lesz még erről szó – a preraffaelita Ruskin nézeteit idézte. Geöcze a jótékony munkát nem szakmaként definiálta, jóval inkább az elit erkölcsi felelősségének tekintette. Ez a megközelítés beleillett abba a német társadalomreformerik indíttatású irányba is, „amely az elkerülhetetlennek tartott iparosítás és

¹⁰ GEÖCZE Sarolta: *A nők feladata a Székelyföldön*. Erdélyi Magyar Adatbank. 681. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf12604.pdf (utolsó letöltés 2018.09.28.)

¹¹ FERENCZI Sándorné: A magyar művészi háziipar. *Budapesti Hírlap*, 1912. dec.22. 31.

¹² GEÖCZE Sarolta: A nemzeti megújulás erkölcsi feltételeiről. Bp., 1920. In.: *Időszerű kérdések. Az 1919. november 9-15-ikén rendezett tanfolyam előadásai IX*. A Szabad Lyceum kiadványai 1919/1920. 18:17.

kapitalizmus káros következményeit úgy akarta kivédeni, hogy egyúttal felemelje a munkást a humanisztikus ideáknak és az erkölcsi elvárásoknak megfelelő szintre, miközben távol tartja őt a szocialista irányzatoktól.”¹³

Gyarmathy Zsigáné, Hóry Etelka életpályája tükrözi mindazokat a lehetőségeket, amelyek a 19. század második felében és a századfordulón a lehetővé tették nők számára az önálló, értéktelmentő karrier felépítését úgy, hogy nem kellett átlépniük a hagyományos nemi szerepeket és kereteket.

Gyarmathyné 1843-ban született Magyargyerőmonostoron és 1910-ben halt meg Bánffyhunyon. Anyja Aumüller Rozália, apja, Hóry Farkas volt a helyi lelkész és poéta, aki elsősorban a népies költészetben jeleskedett, saját kötete is megjelent 1858-ban. Etelka oktatása a családi házban kezdődött, a lányt apja tanította még latinul is. „Az én olvasmányaimmal egyszerűen és igazán úgy áll a dolog, hogy költői kedélyű édes apám [!] előbb a régi költőket akarta velem megismertetni s csak azután adta kezembe Petőfit, Aranyt és Tompát, mert hát: „mindég a jót kell a végére hagyni.”¹⁴ Erős nemzeti öntudatának kialakulásában szintén apjának volt kulcsszerepe. Hóry Farkas hivatalba lépésekor Magyargyerőmonostoron, – ahol a lakosság egy része román volt – folyt az elrománosodás. Hóry Farkas nagy szerepet játszott a gyerőmonostori magyar lakosság nemzeti öntudatának felébresztésében és ápolásában, a visszaemlékezők szerint 1848–1849 után is mindig szabadelvű, ellenzéki

¹³ BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum, 2010.

¹⁴ TÖKÉS Irén: *Gyarmathy Zsigáné és a kalotaszegi háziipar története. Személyes visszaemlékezés*. Ethnographia 1989. 221.

férfi volt, és családjában igazi Kossuth-kultusz virágzott.¹⁵ Másfelől református lelkészként képviselte azt a magyar protestáns önértelmezést, amely a nemzetmegtartó szerepben találta meg identitásának egyik alappillérét.

Etelka tízéves korában Kolozsvárra került Mme Chel nevelőintézetébe. A nyelvekkel nehézségei voltak, így élete végéig nem tudott megtanulni egyetlen idegen nyelvet sem. (A későbbiekben még lesz arról szó, hogy ezt a társadalmi körökben ritka helyzetet miképpen értelmezték a magyar kultúrához való hűségként).

1862-ben házasságot kötött Gyarmathy Zsigmonddal. Az otthoni szocializáció során nyert „nemzeti-regionális-felekezeti öntudat további kimunkálásában, az ősnemes Gyarmathy családból származó, 48-as főhadnagy Gyarmathy Zsigmondban tökéletes társra talált, akivel [...] gyakorlatilag átvették a környék közművelődési, gazdasági, társadalmi és politikai vezetését.”¹⁶ Gyarmathy a házasságkötéskor főszolgabíró volt, 1876-tól a Bánffy család jogtanácsosa. Ő alapította a Kalotaszegi Takarékpénztárt, amelynek igazgatói posztját is elfoglalta. Emellett felügyelőbizottsági elnökként kormányozta a bánffyhunyadi állami és községi tanintézeteket, főgondnoka volt a kalotaszegi református egyházmegyének. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület alapító tagja, 1896-tól tiszteletbeli tagja az Országos Történelmi Ereklye Múzeumnak. Házasságukból 8 gyermek született, három közülük gyermekkorában meghalt.

A bánffyhunyady Gyarmathy-ház kezdetben Gyarmathy Zsigmond összeköttetései és a helyi társadalomban meglévő vezető szerepe révén vált Kolozs megye egyik kulturális központjává.

¹⁵ TÖRÖK Zsuzsa: A kalotaszegi asszony: Gyarmathy Zsigáné. Íróői életpályája a 19. századi nemzetépítés kontextusában. *Irodalomtörténet*. 2016. 4. sz. 439.

¹⁶ Uo. 440.

A társaság később kiegészült azzal a kapcsolati hálóval, amely Gyarmathyné írói és háziipart támogató tevékenységén keresztül formálódott. „1898-ban valóságos etnográfus áramlás kezdődött a Gyarmathy-kúrián. Ez éven érkezett meg Vikár Béla népzene kutató, hogy fonográffelvételeket készítsen előadásaihoz, de majdhogynem egymásnak adta a kilincset Herman Ottó, Xantus János, Jankó János, Hermann Antal és Malonyay Dezső.”¹⁷

Etelka elsősorban az anyja által képviselt hagyományos női szerepkört töltötte be, kiváló háziasszony, jó feleség, példás anya hírében állt, és noha több mint 200 írása jelent meg, az irodalomtól nem várt megváltást¹⁸. A Vasárnapi Újságban megjelent pályakép hangsúlyozta, hogy már fiatalkorában voltak írói ambíciói, hiszen környezetében minden erre predesztinálta, de „ő leküzdé e vágyat s ellentállt a kísértésnek, hogy író legyen. Ő is osztozott abban a nagyon is elterjedt hitben, hogy az író jó háziasszony nem lehet.”¹⁹ „Írónt e kor világa el sem tudott képzelni bársonyos boudoire-, puha, meleg kényelemmel berendezett dolgozó szoba nélkül, hol a kárpitot a világirodalom nagynevű képviselőinek képei, neves festők művei és művészileg faragott könyvállványok ékesítették. Író, háziasszony két olyan ellentétes fogalom volt, hogy a férfi írók erős gárdája derékban lekritizált minden irodalmi szárnypróbálgatást.”²⁰ Gyarmathyné munkásságának pozitív megítélése leggyakrabban kortársával, Beniczkyné Bajza Lenkével szembeállítva jelent meg, aki „[...] a kozmopolita irodalmi divat követőjeként említődött, míg Gyarmathyné írásait a század népies nemzeti tradíciójával rokonították.”²¹

¹⁷ VASAS Samu: Gyarmathy Zsigáné levelezéséből. *Ethnographia*, 1998. 109. évf. 1.sz. 300.

¹⁸ FÁBRI, A szép tiltott táj, 148.

¹⁹ sz.n. Gyarmathy Zsigáné. *Vasárnapi Újság*, 1887. 34. évf. 25. sz. 412.

²⁰ PERSIÁN, Kalotaszeg nagyasszonyáról, 23.

²¹ TÖRÖK, A kalotaszegi asszony, 454.

Nem véletlen tehát, hogy minden róla szóló cikk, megemlékezés elsősorban prózájának népies szellemét dicsérte, hangsúlyozták, hogy műveiből a nép lelke tárult fel az olvasó előtt, mindamellett fő erényeként aposztrofálták, hogy példaértékűen össze tudta egyeztetni mind a társadalmi anyaságot, mind az önálló alkotói szerepkört hagyományos „asszonyi” teendőivel. A „kalotaszegi” jelző nála a „magyar” szinonimájaként artikulálódott, amely európai műveltséggel párosult. Egyes róla szóló korabeli írásokból pontos leírást kaphatunk közvetlen környezetéről, otthonáról, ami a beszámolók szerint ugyancsak híven tükrözte Gyarmathyné „belső világát”. „A háziasszony szentélyében egyszerű könyvvállványon magyar írók művei, a világirodalom jeleseinek munkái”, a Magyar Tudományos Akadémia és a Természettudományi Társaság kiadványai illetve néprajzi munkák álltak egymás mellett. „Idegen nyelvű munkák, szótárak nemigen találtak helyet a nagyasszony könyvei között jeléül annak, hogy a magyar író nő csak anyanyelvén beszélt s csak magyar akart maradni.”²² Bognár Vilma a Fővárosi Lapokban invitálta olvasóit Gyarmathyné bánffyhungyadi otthonába: „Lépj velem a házba, hol vidám gyermek-kacaj, egy bájos fürge leányka, szellemes háziúr és a jótékonyág angyala: a kedves háziasszony fogadnak. Még most is virágokkal dúsan övezett széles verandán át jutunk a kalotaszegi stílusban tartott ebédlőbe. A falakon díszes faragású állványokon tömördek régi, száz évnél is régibb kancsók és tálak [...] A székek is mind ősrégi magyar stilben, gyönyörűen kitulipánozva [...] Az ablakokban az annyira felkapott kalotaszegi gyönyörű hímzésű függönyök fedik, asztalon, dívánon s mindenütt, ahol csak alkalmazható [...]. Igazi magyar ebédlő vendégszerető magyar házban. [...] a szomszéd szalonban, mely már francia ízléssel és eleganciával van berendezve. Egyik fő díszét Klotild főhercegasszony és férje József főherceg arcképei díszítik.”²³

²² PERSIÁN, Kalotaszeg nagyasszonyáról, 25.

²³ BOGNÁR Vilma: Egy író nő otthon. *Fővárosi Lapok*, 1887. okt.25. 1.

Házasságkötése után kezdett publikálni, írásai Kalotaszeg tájain játszódnak, szereplői kalotaszegi emberek: parasztok, papok, birtokosok. Írói célkitűzései közé tartozott, hogy olvasóinak saját környezetében megismert történeteket, színtereket, embereket, tárgyakat mutasson be: azt lehet mondani, hogy az irodalmi regionalizmus egyik első képviselője volt.²⁴ Miután abban a körben, amelyben szocializálódott, nem volt megszokott az irónóság, első alkotásait Katinka álnéven jelentette meg (első regénye: *Akiknek nincsen szivök*). Később már saját neve alatt írt a *Vasárnapi Újságban*, a *Magyar Szalonban*, leggyakrabban pedig a század utolsó évtizedeiben megjelenő gyermekfolyóiratokban, pl. a *Magyar Lányokban* és az *Én Újságomban*. Több önálló kötete is napvilágot látott, közel húsz novelláskötetet és regényt adott ki. „Néhány nappal ezelőtt jeleztük, hogy Gyarmathy Zsigáné A havasok alján címmel, néhány – a kalotaszegi népeletből vett – elbeszélését gyűjti egybe s hogy ehhez a kötethez József főherceg előszót ír. – A kötet rendkívül díszes kiállításban ma jelent meg s nem mulaszthatjuk el a József főherceg tollából eredő előszót egész terjedelmében itt közölni: „Magyar hazánknak, a természet vadregényesség kincseivel gazdagon földiszitett délkeleti határai felé, a havasok alján, terjed egy kies, de alig ismert kis lapály és néhány a hegyek közé nyúló völgyecske, melyek eddig sötét fenyvesei közé egy szorgalmatos és munkáiban kitartó, de szegény népet rejtettek el a haza és a nagy világ szemei elől. E vidék Kalotaszeg, a nép, munkája a ritka szép és díszes varrottas. Élet kellett e vidéknek és nem a sötétség feledékenysége ; és ime találkozott is a szegények jótékony védnöje, a ki sem fáradságot, sem áldozatot nem kimélvé: megadta nekik az életet. Fölkarolta ügyességüket, szorgalmukat; munkára buzdítá és bemutatta műveiket széles körökben és így teve le azon alapkövet, melyen ott a jelen és jövő nemzedékek boldogsága emelkedend. És máris kezd a nagyvilág is tudomást venni Kalotaszegről és derék magyar népéről. Mint a Ma-

²⁴ FÁBRI, A szép tiltott táj, 148.

gyar országos iparegyesület védnöke, szent kötelességem Kalotaszeg védnökjét nemes célja elérésében csekély erőimmal támogatni és mint a Magyar néprajzi társaság védnöke, ezen általa irt munkát melegen ajánlani, anynyival inkább, mivel ez az első, mely azon nép életét részletesen ismerteti, melynek virágzóbb jövőjére közös erővel törekedünk.”²⁵ Bár pályája mára lexikoncikké zsugorodott, egy vidéki asszony műkedvelői tevékenységeként tekint rá az irodalomtörténet, az 1880 és 1900 közötti években szép sikereket aratott biedermeier ízlésű írói világával. Gyulai Pál *Budapesti Szemléjében* is kapott olykor kedvező kritikát, például *A regényes feleség* című művéről szóltak itt elismerően. Gyarmathyné műveiben hangsúlyt fektetett a női élet, női lélek, a párkapcsolatok ábrázolására is, így művein keresztül képet kaphatunk a korszak középosztályának gondolkodásmódjáról.

Azok közé az írók közé tartozott, akik jelentős szerepet vállaltak a magyar nyelvű (didaktikus) gyermekirodalom, azon belül is leányirodalom megteremtésében. A nőknek szóló folyóirat-kiadásnak volt már hagyománya (Vajda János *Nővilága*, Kánya Emília *Családi Köre*), azonban a fiatalság számára a század utolsó harmadáig csak külföldi irodalom létezett. Az 1870-es évektől fordult felénk a figyelem, Dolinai Gyula, Ágai Adolf, Pósa Lajos, Benedek Elek a fiúk, Tutsek Anna pedig a lányok számára készített lapot. Körülöttük és a Singer és Wolfner Kiadó körül – amely az újságokat és a gyermekkönyveket is közzétette – csoportosult egy széleskörű szerzőgárda, közöttük azok a szerzőnők is, akik a nőnevelés feladatának elsősorban a hagyományos szerepet folytató nők műveltségének emelését tekintették, mert úgy gondolták, a műveltséggel maguk a hagyományos női tevékenységek is nagyobb értéket nyernek. Nem a szerepek megváltoztatását tűzték ki célul, mert nézetük szerint a nők hozzáállását, felkészültségét kellett magasabb szintre emelni. A Wohl nővérek, Kalocsa Róza, Mársits Rozina, Beniczky Irma, Szabóné Nogáll

²⁵ József főherceg előszava. *Budapesti Hirlap*, 1891. április, 11. évf. 114.sz. 11.

Janka, Szabóné Illésy Piroska, Geöcze Sarolta, Gyarmathy Zsigáné tartozott többek között ehhez a körhöz.

Gyarmathyné az „írónség” mellett egy másik területen igen aktív szerepet vállalt: a kalotaszegi háziipar megteremtésére irányuló többirányú tevékenységét „szolgálatként” is lehet értelmezni. Egyfelől megoldást keresett a kalotaszegi asszonyok szociális problémáira azzal, hogy helyben teremtett számukra munkalehetőséget. Kalotaszegről ugyanis a férfiak és nők az Alföldre jártak aratni, s míg távol voltak otthonuktól, gyerekeiket az idős nagyszülőkre vagy a nagytestvérekre bízta. Ennek súlyos következményeként számos baleset előfordult a faluban, illetve a gyerekek sokszor igen nyomorúságos körülmények között tengődtek. Gyarmathyné ezen a helyzeten kívánt változtatni azzal, hogy az asszonyoknak otthoni munkalehetőséget biztosított. Munkájának másik hozadéka beleillett a korszakra jellemző törekvésbe, a nép felé fordulásnak abba az attitűdjébe, amely a népi kultúrát, illetve annak átírt változatát beemelte a nemzeti kultúra szimbólumrendszerébe, a nemzeti kultúra alapjaként értelmezte. A háziipar felkarolása egybeesett ugyanis a kezdődő etnográfiai kutatással, a néprajztudomány születésének időszakával. Ebben a folyamatban lényeges szerepet játszott a különböző tájegységek háziiparára való közfigyelem is. A népművészet gyűjtését egyfelől a tudományos, másfelől egy gyakorlati cél határozta meg. A gyakorlati (művészi) megközelítésben két irányzat uralkodott, az egyik, amely a háziipar és az iparművészet egymást inspiráló, sok tekintetben szociálreformer indíttatású együttműködését szorgalmazta. A másik irányzathoz azokat a kutatásokat sorolják, amelyek a magyar díszítő stílt, a nemzeti ornamentika felfedezésétől várta a magyar nemzeti stílus kifejlesztésének lehetőségét.²⁶ Gyarmathyné munkássága mindemellett illeszkedett abba a 19. századi irányzatba is, amely az angliai preraffaelita

²⁶ SÁRMÁNY Ilona: A népművészet értelmezése a századforduló művészeti közgondolkodásában. *Ethnographia*, 1977. 102.

mozgalom hatására terjedt Európában. Gyarmathyék házában gyakran fordultak meg külföldi vendégek is, köztük Walter Craine, a preraffaeliták vezéralakja is járt náluk.²⁷ A William Morris nevével fémjelzett újító törekvés, amely azon az elvi alapon állt, miszerint az élet és a művészet elválaszthatatlanok. Az ipari tömegtermeléssel szemben a kézműves munka értékének visszaállításához az önellátó középkori gyakorlat feltámasztása vezetett. Morris és követői maguk állították elő a mindennapokhoz szükséges tárgyakat, ezzel is az élet, a munka és a művészet hajdani elképzelt egységét kívánták feltámasztani. A mozgalom másik képviselője John Ruskin (akinek fő művét Geöcze Sarolta fordította, és akinek szociális programját is átvette) társadalomjobbító elképzeléseit a szép kultuszával látta megvalósíthatónak. Úgy gondolta, hogy a szép szemlélése vezethet az ember jóságához, boldogságához.²⁸ Morris és Ruskin hatására jött létre az Arts and Crafts (Művészetek és Kézművesség) nevű újító mozgalom.²⁹ Itt tehetjük hozzá, hogy a leányirodalomban, illetve a nőnevelésről szóló munkákban gyakran találkozunk azzal az igény-nyel, hogy a kézimunkázás, kertészkedés, a különféle művészi tevékenység oktatása minél szélesebb körben teret hódítson, ugyanis a kortársak szerint ezek szolgáltak eszközül a lányok (leendő asszonyok, anyák) szépérzékének, esztétikai érzékének alakításában. A családban betöltött női szerepkör megkövetelte, hogy az *otthont* berendező nők rendelkezzenek a szépre való hajlammal. A korabeli szerzők, pedagógusok szerint az is növeli a szépérzékét, illetve erősíti a nemzeti érzést, ha az otthonokat, a környezetet „magyaros” népművészeti-, háziipari-, iparművészeti tárgyakkal díszítik, illetve ezeket az elemeket beleillesztik az öltözködésükbe is. A szépre

²⁷ VASAS, Gyarmathy Zsigáné, 300.

²⁸ GEÖCZE Sarolta: *Ruskin élete és tanítása*. Bp. 1903. 2.

²⁹ Magyarországon a későbbi gödöllői művésztelep alkotóit lehet kiemelni, mint a preraffaelita elvek követőit.

való nevelés végső céljaként megfogalmazódott, hogyha az erkölcsi szép felfedezésére való képesség erénnyé válik, az szolgálhat a társadalomjobbítás egyik eszközéül is. „Így szokja meg látni, ismerni, sőt keresni a szépet, észrevenni mindazt, ami kellemesen, jólesően, megnyugtatóan hat reá. Az értelem fejlődésével lassankint az ízlés is finomul, fejlődik, s a figyelem odafordul a szemmel nem látható szépségek észlelésére is. És mint látószervei hozzászoktak a konkrét szépségek felkutatáshoz, úgy keresi lelki szemével az erkölcsi szépségeket, az emberi jellemnek megragadó sajátságait. Végre a szép után való vágy, a szép szeretete oly erő lesz benne, hogy készítetve érzi magát szépet teremteni, szépet művelni, erkölcsileg tökéletessé válni: szép jellemre tenni szert. Szép jellemeknek megteremtője a példás családi élet, hol kölcsönös szeretet, összetartás, gyöngédség, áldozatkészség, becsületes munkásság és ehhez hasonló szép erények vannak gyakorlatban, melyekkel kincsekkel érnek föl.”³⁰

A háziipar magyarországi fellendülése az 1870-es években kezdődött. A (női) foglalkoztatás, a munkalehetőségek bővítését, a munkanélküliség csökkentését és a népművészeti formakincs ápolását és terjesztését célul kitűző mozgalom hosszú távon nem maradt életképes, a tömegtermeléssel, gyáriparral nem tudott versenyezni, de számos területen hozott eredményeket. Egyfelől időlegesen munkát biztosított egyes területek népessége számára, másfelől ennek hatására megjelent a népművészeti formakincs az oktatásban, merített belőle az iparművészet, képzőművészet, illetve elsősorban a nők számára újra és újra megjelent, mint munkalehetőség.

Az 1880-as években több háziipari belföldi kiállításra is sor került: 1881-ben Budapesten nőipari tárlatot rendeztek, itt mutatták be a hímző- és szövőművészetet a nagyközönségnek. 1882-ben az Iparművészeti Múzeumban a hazai agyagművesség gyűjtemé-

³⁰ sz.n. Szeressük a szépet! *Magyar lányok* 1896/1. 62.

nyes kiállítását láthatta a publikum. A legjelentősebb azonban az 1885-ös országos általános kiállítás volt, ahol a „háziipar” csoportban bemutattak 15 parasztszobát. A rendezés során a szervezők elsődleges célja az volt, hogy élethű, a családi életet híven tükröző parasztszobák kerüljenek a látogatók elé. Herich Károly volt a kiállítás nemzetközi osztályának vezetője, a keleti pavilon szervezője, továbbá a házi iparcarnok biztosa és egyszersmind rendezője. Herich különös figyelmet fordított a háziipar meghonosítására és terjesztésére. *Iparművészeti tanulmányok* című munkájában kiemelte, hogy „A házi ipart a nép körében kell ápolni. A régi tradíciókat gondosan fenn kell tartani és óvatosan tovább fejleszteni, mert nincs csodálatosabb, mint valamely népnek művészeti tevékenysége. ... El nem vitatható azonban, nevezetesen a házi iparra vonatkozólag, miszerint feladata abban áll, hogy czikkei számára a közgazdaságilag kívánatos kelendőséget eszközölje ki és hogy ezt nevezetesen abban keresse, hogy a fogyasztási célokhoz simuljon.” Ő hívta fel az ipar- kereskedelmi és földművelésügyi miniszter figyelmét arra, hogy Kalotaszeget is be kell mutatni a kiállításon. Gyarmathynét kérték fel a kalotaszegi szoba berendezésére: „A miniszter fölkérésére kiállítottam 1885-ben országos kiállításon a kalotaszegi szobát. Több faluból szedtem össze az ágyra és »rúdra-való«-ra szükséges varrottásokat. Minthogy akkor már a nép nem varrta ezeket a munkákat, kinyitottam a tulipános ládákat, és azok mélyéről kerültek elő a gyönyörű régi varrottások. Dédanyákról unokákra szállt az ősi munka; féltve őrzött kincs. De azért bizalommal adták a kezembe, pedig akkor még nem is sejtették, hogy ebből az átengedésből fog kihajtani az a háziipar, mely máris áldása ennek a szép vidéknek.”³¹ Saját kutatómunkája során felfedezte a nép által már nem készített, elfelejtett varrot-

³¹ GYARMATHY Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Franklin Társulat, Bp., 1896. 5-6.

tast és felismerte a lehetőséget annak háziiparrá való fejlesztésében. A kiállítás további hozadéka volt, hogy igen befolyásos támogatókat szerzett a kalotaszegi háziipar megszervezéséhez: a látogatók között ugyanis ott volt Erzsébet királyné, aki egyben az első vásárlója is volt, Eszterházy Pálné, akitől első megrendelését kapta. Az első sikereket a szervezés munkája követte. Megbízást kaptak például Mária Valéria és Mária Terézia királykisasszonyok számára három szoba kézimunkával való berendezésére. A megrendelők között ott volt: József főhercegné, Izabella főhercegné, Herich Károlyné, Csáky Albinné, Munkácsy Mihályné, gróf Teleki Sándorné, Jósika Samuné.³² Létrejött egy nemcsak támogató, hanem terjesztői kör is, elsősorban arisztokrata nőkből. Gyarmathyné a vállalkozás kereskedelmi részét is kitűnő gyakorlati érzékkel intézte. Kapcsolatot teremtett különböző múzeumokkal, áruházakkal, divatszalonokkal, bazárokkal, bizománnyosokkal, árjegyzéket küldött, rendeléseket vett fel, könyvelt. A belföldi és külföldi piac megteremtésével a varrottas-készítést jövedelmező háziiparrá fejlesztette; Kalotaszeg népe állandó bevételi forráshoz jutott, évente tíz-tizenötezer forintot keresett. A Gyarmathy Zsigáné bemutatta varrottasok első nemzetközi sikerüket az 1887-es brüsszeli kiállításon aratták. Ezt követte az 1890-es bécsi gazdasági és erdészeti kiállítás. Az 1896-os millenniumi kiállítás kalotaszegi szobájának berendezését szintén rábízták. A varrottasok az 1904-es Saint Louis-i világkiállításon ugyancsak szerepeltek, ahol a kiállítási pavilon homlokzatát Körösfői-Kriesch Aladár népviseletbe öltözött kalotaszegieket ábrázoló freskója díszítette. Az 1905-ös liége-i, az 1905-ös milánói világkiállításon, az 1908-as londoni nemzetközi kiállításon és az 1909-es berlini népművészeti kiállításon egyaránt részt vettek.

Gyarmathyné érdeklődése korán Kalotaszeg népművészete felé fordult, tizenkilenc évesen már népdalgyűjtéssel jelentkezett Gyu-

³² VASAS, Gyarmathy Zsigáné, 1-2.

lai Pálnál. Bejárta a kalotaszegi falvakat, gyűjtötte, rajzolta a régi mintákat. Gyűjteménye egyre gazdagodott, híres kancsótárának minden darabja régiség, unikum volt. Megismerkedett és állandó kapcsolatba került kora több jeles etnográfusával, segítette a gyűjtésben Herman Ottót, Xántus Jánost, Hermann Antalt, a Néprajzi Társaság elnökét, akivel megindította a *Kalotaszeg* című újságot, illetve akivel megkísérelték divatosná tenni Jegenyefürdőt az értelmiség számára. Jankó János a Gyarmathy házaspár segítségével írta *Kalotaszeg magyar népe* című munkáját. „A kortársak elismerték néprajzi szakértelmét és Kalotaszeg legjobb ismerőjének tartották.”³³ Tagja volt a Néprajzi Társaságnak is. Mint egyetlen női szerzőt bevonták a Rudolf trónörökös kezdeményezésére létrejött vállalkozásba. *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozatban vele írták a kalotaszegi részt.

Gyarmathyné egyéb írásaiban is felbukkan számos néprajzi vonatkozású részlet, adalékokkal szolgált, főleg a viselet köréből. Egy-egy minta leírása, a fodorvászon előállításának menete, az ünnepi viselet, a menyasszonyi viselet megjelenítése, a gyermekjátékok és a mindennapi élet megelevenítése állandóan jelen volt műveiben. A háziiparról szóló írásaival, beszámolóival, cikkeivel nemcsak annak támogatói táborát növelte, hanem megkísérelte minél szélesebb körben népszerűsíteni a nemzeti hagyomány megtartása iránti felelősség tevékeny formáit is. „Gyarmathy Zsigáné a kalotaszegi háziipar megteremtésével és terjesztésével kapcsolatos munkája mellett számos publicisztikai írását is a táj és a kalotaszegi tárgyi kultúra diszkurzív kimunkálásának szolgálatába állította. A rendelkezésére álló mediális lehetőségeket maximálisan kihasználta, és a korszak számos budapesti és vidéki, köztük erdélyi folyóiratában és napilapjában közölt cikkeket a varrottasról.

³³ BARANYAI Zsolt: Kalotaszegi paraszti életképek. Gyarmathy Zsigáné irodalmi működése. *Ethnographia*, 1989. 236.

1886–1906 között a témával kapcsolatosan írása jelent meg a Budapesti Hírlapban, a Fővárosi Lapokban, a Hazánkban, a Képes Folyóiratban, a Képes Családi Lapokban, számtalanszor a Magyar Bazárban, a Magyar Iparban, a Nemzeti Nőnevelésben, az Új Időkben, a Vasárnapi Újságban, a Nemzetben, a Kiállítási Értesítőben, a Debreczenben, a Debreczeni Ellenőrben, a Magyar Háziasszonyban, a Délmagyarországi Közlönyben, a Pécsben, a Pécsi Figyelőben, a Pécsi Hírlapban, a Szegedi Híradóban, az Ellenzékben, az Aradi Közlönyben, az Ifjú Erdélyben és a Nagyváradban.”³⁴ 1896-ban jelent meg *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából* című kötete, amelyben bemutatta a vászon készítésének módját, a háziipari munka megszervezését, a támogatás módjait és a terjesztést. A kötet Izabella főhercegné képével és neki szóló ajánlással látott napvilágot. Művének célja a reklám mellett az volt, hogy a háziipar támogatására buzdítsa a „magyar nőket”, ehhez adott muníciót a tekintélyes támogatók bemutatása. Kállay Béniné, az erdélyi gróf Bethlen-lány is egyike volt a terjesztőknek, róla például így írt: „Egy egész télen árulta bécsi palotájában a paraszt varrást, a mi pedig nem kis fáradság és valóban nemes cselekedet. Akkor télen pedig a kalotaszegi gyermekeknek is jutott téliruhára és bőven szállt az áldás arra, aki érettök fáradozott.”³⁵

Gyakorlati munkásságához hozzátartozott, hogy nemcsak a már kész kézimunkák eladásával foglalkozott, hanem a minták terjesztését is fontosnak tartotta. A gyűjtött anyagot kiegészítette saját tervezésű mintákkal és megjelentette az országos lapok kézimunkarovatában, illetve Pentsi József és Szentgyörgyi Lajos bánffyhungyadi tanárokkal kiadtak egy *Varrottas Albumot*, amelyet a női kézimunka oktatásban is lehetett használni. A fiatalok tanítására különös gondot fordított, 1901-ben saját költségén három hónapos tanfolyamot szer-

³⁴ TÖRÖK, A kalotaszegi asszony, 441.

³⁵ GYARMATHY, Tarka képek 32.

vezett. A bánffyhungyadi elemi és felső iskolában pedig elindította a rendszeres kézimunka oktatást, amelynek felügyeletét és irányítását is ő látta el.³⁶ A *Tarka képek* fejezetei megjelentek a *Magyar Lányok* című folyóiratban, az első közlésben üzent a lap lányolvasóinak, mintegy szellemi végrendeletként hagyta rájuk munkája folytatását: „Helyén valónak ítélem, hogy ti, magyar lányok tájékoztatva legyetek egy nevezetessé vált kézimunka újjászületéséről, megizmosodásáról és érdekes hódító útja némely mozzanatáról. A kalotaszegi varrottas az a magyar házi ipar, melynek fejlesztését, lelkes terjesztését rátok hagyom örökül; ti vagytok hivatva, hogy folytassátok azt, amit én ezelőtt tíz évvel megkezdttem.”³⁷

Miután Kalotaszeg egyre nagyobb divat lett, már nemcsak a hímzéseket nézték meg a látogatók (etnográfusok, festők, fotográfusok, turisták), hanem a népviseletbe öltözött emberekre, házaikra, munkájukra is látványosságként tekintettek. Gyarmathyné ennek is szervezője volt. Őt kérték fel Károly Lajos főherceg és felesége Mária Terézia főhercegné bánffyhungyadi látogatásakor, hogy gyűjtsön össze néhány fiatalt az állomásra, mert a fenség kalotaszegi népviseletet óhajt látni. „Nekem kell mindig újabb és újabb dolgot kitalálni, hogy szívesen jöjjenek (a fiatalok – a szerző), mikor utánok indítok. Legnagyobb sikerre az vezet, ha olyankor, midőn begyűjtöm őket, mindég akad számukra egy-egy darab puha kalács, vagy ropogós rétes.”³⁸

A kalotaszegi népről írottak egyik érdekessége az a viszony, ami a szerzőt „munkavállalóihoz” kötötte. Már írásunk elején is szóltunk arról a patriarchális kapcsolatról, amely a támogató és a támogatott között fenn állt. Ebben az esetben bár munkaadóról és munkavállala-

³⁶ VASAS, Gyarmathy Zsigáné, 301.

³⁷ GYARMATHY Zsigáné: A királyné lepedője és az arany fejkötő. *Magyar Lányok*, 1895/2. 101.

³⁸ Uo.

lóról volt elvileg szó, a teljes irányítás Gyarmathyné kezében volt. Ő adta, szervezte rendkívül széles, kiterjedt kapcsolatainak keresztül a munkát, tervezte a mintákat, adta az alapanyagot és fizetett a kész munkáért. A hímezőlányok, -asszonyok „sorsát vette a kezébe”. Ha nem adott munkát, nem került ennivaló az asztalra, ruhára, a lányoknak kelengyére való. Ebből a szerepből kiindulva „gyerekként” kezelte őket, akiket kellő csábítással arra is rá lehetett venni (az üzlet érdekében), amit igazából nem szerettek volna megtenni, de ő, a „felnőtt” látta, hogy az ő érdekükben történik. (Az előbbi idézet is jó példa erre). Erzsébet királyné olyan lepedőt választott ki az 1885-ös kiállításon, melyet egy gyerőmonostori leány a kelengyéjébe varrt, nagyon féltette. Egy aranyos fejkötő reményében végül mégis megvált a lepedőtől. A fejkötőt Gyarmathyné készítette és a lepedő árán felül adta a leánynak.³⁹ Ez a „felnőtt-gyerek” viszony többször megjelent írásaiban is, műveiben utalt a nép elmaradottságára. „És viszszagondolva erre a dologra (a gyerőmonostori menyasszony esete – *a szerző*), dicsekvés nélkül el kell ismernem, hogy igazam volt, mert csakis ily utakon, módokon lehetett megteremteni ennek a népnek a háziiparát. Pedig ez a háziipar áldás itt: ezzel lendített sok fiatal leány a szülők sorsán, emellett a varrottással annyit szereznek, hogy szép ősi viseletüket is még díszesebbé teszik.”⁴⁰ Mindenre rácsodálkozó, a maguk szűk világától elszakadni nem tudó tájékozatlanságukat többször kiemelte. Mária Valéria kelengyéjének készítésekor adta szájukba a következő mondatokat: „Vájjon, Istenem, uram, mekkora ládát csináltathat a király, hogy a leánya gúnyája mind beférjen? (...) Aztán megmutogatták a mintákat: Ebből a hosszúból függöny lesz. (...) De, Istenem, Uram, vájjon templomban laknak a királyék, hogy olyan nagy az ablakjuk?”⁴¹

³⁹ GYARMATHYNÉ, Tarka képek, 8.

⁴⁰ Uo. 11.

⁴¹ Uo.

Gyarmathyné tisztában volt saját szerepének fontosságával, öntudatosan képviselte értékrendjét és szemléletmódját abban a férfivilágban is, amelyet az induló néprajztudomány szakemberei jelentettek. A hímzsminták eredetéről például sajátosan vélekedett, felülről leszálló kulturális értéknek tartotta, amelyhez a nép hozzáadta a maga ízlésvilágát. „Többen azt állítják, hogy hajdan a nép kezdte a varrottast s úgy szállt az fel a palotákba. Én ellenkezően azt tartom, hogy a palotákból terjedt lefelé, mint minden divat és szokás. Mint a hajdani nagyúri magyar lakodalmak teljesen feltalálhatók a mostani kalotaszegi lakodalmakban, úgy az aranyhímes, skófiumos díszmunkák benne vannak a fejtővel varrt varrottasokban.” Ezért is gondolta úgy, hogy a kézimunkák terjesztőinek joguk van másfajta igényhez igazítani az alapanyagokat, más, újabb funkciókra készíteni az egyes darabokat. A háziipari termékek kereslethez való igazítását, a vásárlók igényeihez való igazítását a korszakban is többen kritizálták, – főként a szakemberek hamisításnak tartották. A háziipart támogatók köre azonban a megőrzés mellett a megélhetési szempontokat tartva szem előtt ezt az irányt propagálta. „Midőn ezt konstatáljuk, kiemeljük már most, hogy a háziipar érdekében folytatott propagandának számolnia kell azzal a ténnyel, hogy az a meleg rokonszenv, melylyel a hazai közönség a 80-as évek kezdete óta a háziipart felkarolta, fokozatosan lelohadt. Azok az eredeti luxustárgyak, melyek a hagyományos formáknál és a népies ízlésnél fogva divatosak voltak, csak úgy számíthatnak ismét nagyobb kelendőségre, ha a termelés átalakul és mind nagyobb mértékben díszesebb használati cikkek előállítására irányul.”⁴²

Rendkívüli érzéke volt a reklámhoz is. A figyelemfelkeltést szolgálták például az érzelmekre ható, mindenki számára kódol-

⁴² Háziipar. In. (szerk.): MATLEKOVITS Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. 8. kötet. Bp., 1898. 299.

ható történetek. Kis Ilona (nyolc-kilenc éves lányok varrtak már nála) anyja Magyarországon maradt, kisebb volt a többiekénél, de beállt hozzá varrni, aztán eltűnt. A történet végén ott áll a tanulság: „a mely vidéknek házi ipara van, ott megszűnik a nyomor. És Kalotaszegnek lesz házi ipara, mert sokan vannak, kik segítő kezet nyújtanak erre. Az emberben élő jó: az Isten tegyen minden asszonyszívet fogékonyvá a nyomor iránt és buzdítsa kitartásra az igaz ügyek mellett.”⁴³ Az érzelmekre való hatás mellett egy másik kiváló érvrendszert is működtetett, amint erről szó esett már, a tekintélyekre, tekintélyes híres, köztiszteletben álló emberekre (a „korabeli sztárokra”) – például Munkácsy Mihály –, az arisztokráciára való hivatkozás. Megjelent, mint az őt támogató, munkásságát magasztaló elismerés, amellyel a támogatáson túl presztízsét emelték a nyilvánosság előtt. „Klotild főhercegnő megküldte arczképét Gyarmathy Zsigánénak, az ismert Írónőnek, kinek elbeszéléseit örömezt olvassa, valamint az általa számára küldött kalotaszegi népipari cikkekben is igen gyönyörködik. Az arczképen egyszersmind József főherceg is le van fényképezve. A sajátkezü aláírás ez: »Gyarmathyné Hory Etelkának, a jeles írónőnek és honleánynak, József főhercegné.« Holdházy apátkanonok irt levelet az emlékjándék mellé, megjegyezve, hogy a főhercegné ilyen kitüntetésben még nem részesített senkit.”⁴⁴ „Gyarmathy Zsigáné, ismert jeles írónőnk által kiállított kalotaszegi varrottások iránt, mely remek háziipar föllendítése tisztán és kizárólag a jeles Írónő érdeme a királyi család a legnagyobb érdeklődéssel viseltetik. Klotild főhercegnő ő fensége minapában családjával együtt megállt a kiállítási elárusító pavilion előtt és megkérdezte, hogy ez a Gyarmathy Zsigáné varrottasa? Aztán megvásárolt többek között egy késsel varrott remekmívű kötényt, melyet a fiatalabb

⁴³ GYARMATHYNÉ, Tarka képek, 25.

⁴⁴ sz.n. c.n. *Vasárnapi Újság* 1886. 761.

főhercegnő nem is engedett becsomagolni, »mert ez az övé lesz s ezt ő viszi!« Klotild főhercegnő pedig így szólt az elárusítónőhöz: »írja meg Gyarmathyné ő nagyságának, hogy itt voltam és melegen üdvözlöm.« Az elárusító nő köszönete után ő fensége ismételte: »De megírja!« A kiváló író által Írott jeles műnek »Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából«, melynek gyönyörű kiállítása méltó feltűnést kellett, az a nagy kitüntetés érte, hogy ő felsége a királyné részére rendelték belőle egy díszpéldányt, Mária Valéria főhercegnő részére pedig két példányban rendelték meg a pompás díszművet.”⁴⁵ De utalhatunk József főherceg ajánlására is *A havasok alján* című kötetben, amelyet a sajtó szintén egészében idézett.

Felhasználta személyüket a középosztály számára vonzó példaképként, női mintaként is. Így írt például Izabella főhercegnőről: „A főhercegnő nemcsak a társadalmi magaslaton áll, de eljutott az erkölcsi nagyság azon fokára is, hol az ember másokra gondolva tesz, munkál a közjóért, mert fogékonyra finomult az emberi szenvedések iránt. Izabella főhercegnő érzi, hogyha a sors magasabbra helyezte, nagyobb kötelességeket is rótt rá; s ez leginkább a házi ipar iránti nemes érdeklődésbe nyilvánul. És a mi szép hazánknak égető szüksége van a házi iparra; különösen a hegyvidékeknek; hol a vadvirág pompásan virít, de a búza gyér, a tél pedig nagyon, nagyon hosszú!”⁴⁶

Gyarmathyné különböző területeken elért sikerei egymást erősítették, működésével saját presztízst teremtett, az irodalmi, kulturális körök megbecsült tagja lett. A Néprajzi Társaság mellett 1885-ben a Petőfi Társaság is tagjai sorába választotta, számos elismerő cikk jelent meg róla. A méltatások az angyal, apostolnő mellett szinte állandó jelzőként használták neve mellett a „nagyasszony”-t. A nők szociális problémákra való érzékenységének és

⁴⁵ sz.n. A királyi család és a varrottasok. *Fővárosi Lapok*, 1896. okt. 27. 5.

⁴⁶ GYARMATHYNÉ, Tarka képek, 26.

nemzetpártolásra való hajlamának toposzát erősítette a nagyasszonyok példaképként állítása a korszakban, bárkiből lehetett nagyasszony-minta. Gyarmathyné is gyakran használta támogatóival kapcsolatban. A „nagyasszony”, ha fogalomtörténeti szempontból vizsgáljuk, éppen a 19. század második felében a nemzettudat kialakulásával és közvetítésével egy időben vált konkrét társadalmi rangot (fejedelemasszony, nemesasszony), illetve korosztályt (ebben a körben: idősebb asszony) jelölő szóból⁴⁷ olyan fogalommá, amely értéktartalommal töltődött fel: követendő mentalitást, szemléletmódot közvetített – mondhatjuk, az eszményi magyar asszony szinonimája lett. A mintaképzést elősegítették a 19. század második felében nagy számban megjelenő történeti munkák: női- életrajzok, leveleskönyvek is, amelyek a történeti személyiségek panteonjába beemelték azokat az asszonyokat és lányokat, akik a 17–19. században, leginkább a függetlenségi harcok idején játszottak szerepet. Természetesen elsősorban férjük oldalán, de a sajátos történelmi helyzet következtében (és megfelelő erények, rátermettség birtokában) ún. férfi szerepekbe kényszerültek és abban is helytálltak (irányították a gazdaságot, harcoltak, szervezték a maguk és mások életét). A 19. század végi történetírásban többek között Szilágyi Sándor Lorántffy Zsuzsannáról,⁴⁸ Acsády Ignác Széchy Máriáról,⁴⁹ Deák Farkas Forgács Zsuzsannáról⁵⁰ írott életrajzi munkái nemcsak beemelték ezeket a nőket a történeti emlékezetbe, hanem elősegítették azoknak a toposzoknak az elterjedését is, amelyekkel a magyar nagyasszony,

⁴⁷ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.): *A magyar nyelv szótára. IV. kötet.* Pest, 1866. 695.; BENKŐ Lóránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. kötet.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1970. 995.; *A magyar nyelv értelmező szótára. V. kötet.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. 102.

⁴⁸ SZILÁGYI Sándor: *Lorántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz.* Pest, Eggenberger, 1872.

⁴⁹ ACSÁDY Ignác: *Széchy Mária 1610–1679.* Bp., Méhner, 1885.

⁵⁰ DEÁK Farkas: *Forgách Zsuzsanna 1582–1632.* Bp., Méhner, 1886.

mint eszménykép telítődött. A nagyasszonyok eszményített női erényekkel megtestesítették az odaadó, szellemileg, műveltségben egyenrangú társat, aki férjének lelkiileg is kiegyensúlyozott, kényelmes, nyugodt otthont teremtett. Gyermekeiket gondosan vallásosságra és hazafiságra nevelték, vallásosak voltak és jó honleányok, akik ezenkívül még számos nőknek tulajdonított lelki adottsággal rendelkeztek, mint szerénység, gyöngédség, figyelmesség, a háttérbe húzódás képessége, jólelkűség, s az érzelmek gazdagsága. Emellett aktívan részt vettek a nőktől elvárt jótékonyság gyakorlásában, iskolákat alapítottak, támogatták egyházukat. Az ő utódaiknak tekintették a 19. században azokat a nőket, akik a köz javáért munkálkodtak, valójában saját jogon működtek, saját önálló tevékenységi területet foglaltak el, és ennek következményeképpen némi függetlenséget értek el maguk számára. A magyar középosztálybeli női példaképalállításban a nagyasszony a 20. század első felében is, mint átfogó női eszménykép jelent meg, Gyarmathy Zsigánéra is úgy tekintettek kortársai, mint ennek a női mintának a megtestesítőjére.

Gyarmathy Zsigáné 1910-ben halt meg, koporsójánál Ravasz László akkor még teológiai tanár mondott imát, Nagy Károly erdélyi református püspökhelyettes búcsúztatta. Temetésén megjelentek a helyi előkelőség, szervezetek tagjai, a sajtó arról számolt be, hogy több ezer ember kísérte végső útjára. Koszorút küldött a Petőfi Társaság, és megjelent a kalotaszegi lányok küldöttsége, iskolások álltak sorfalat. A nagyasszonyhoz méltó temetésről szóló tudósítások nem zárták le a Gyarmathynéről szóló emlékezések sorát, a 20-as évektől ismét találkozunk nevével a sajtóban. Elsősorban a magyaros öltözködési mozgalom, a magyar ipar támogatását ösztönző kezdeményezések, a kézimunka oktatás, illetve a középosztály leányainak háziipar, iparművészet felé irányítása adott apropót a nagyasszonyra való hivatkozásoknak. Bár a kalotaszegi háziipar jelentősége időközben csökkent, Gyarmathyné kezdeményező

szerepét a Horthy korszakban is respektálták, a konzervatív oldal női mintaállításában tevékenysége továbbra is hivatkozási alapot jelentett. „Apostoli hittel és lángoló lelkesedéssel vállalkozott Kalotaszeg népművészete kultuszának ébrentartására és terjesztésére Gyarmathy Zsigáné, Kalotaszeg nagyasszonya, aki a kalotaszegi varrottások iparművészeti remekeit elsőnek vitte be a köztudatba. Gyarmathy Zsigáné fanatizmusa azonban nemcsak lelkes szövegekben merült ki, hanem tulajdonképpen ő eszmélt rá legelőször arra a szociális igazságra, hogy a nép képzeletéből lelkedzett művészetet nem önmagáért, hanem a nép jólétének fokozása kedvéért kell fejleszteni.”⁵¹

Gyarmathy Zsigáné felismerve korának azokat a progresszív irányait, amelyek összeegyeztethetőek voltak társadalmi közege normarendszerével, életmódjával, életvilágával, felépített egy saját alkotói, szervezői, szociális karriert. Sikereit, társadalmi presztízsét a maga jogán érte el, s miközben megfelelt a tőle elvárt hagyományos női szerepeknek, kialakította saját független, önálló világát. Olyan területeken működött, amelyek a nők számára a 19. századi középosztálybeli, „úri” világban elfogadottak voltak, a nőknek szánt szerepeknek megfeleleltek, így nem lépett át egyetlen határt, keretet sem, a társadalom széles nyilvánossága elfogadta, elismerte, sőt követendő mintát látott benne.⁵²

⁵¹ KÖMÍVES Lajos: Kalotaszeg varázsereje a művészetre. *Pásztortűz*, 1929. máj.19. 221.

⁵² SÁRAI SZABÓ Katalin: Normakövető női emancipáció. A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén – 20. század elején. Replika, 2014. 85–86.sz. 85–106.

Szatmári Judit

„Ember az országút szélén”

A Nyugatra menekült magyarság és a Nyugat-
európai Protestáns Lelkigondozói Szolgálat
1945-1950

A 2017-es Gulag/Gupvi emlékév, a malenykij robotról szóló konferenciák, kiadványkötetek után¹ ebben a rövid tanulmányban a magyarság 1944-1945-ös kényszerű vándorlásának nyugati irányát kívánom felvázolni. Összekapcsolni a keleti irányba „hadifogolyként” történő elhurcolást és a nyugatra való „önkéntes” menekülést első pillanatra talán nem érthető. Ám a magyarság 20. századi nagy veszteségébe beletartozik az a pontosan fel nem becsülhető, nyugatra menekült civil lakosság, mely kényszerűségből vagy önként többé nem tért vissza szülőhazájába. 1944 őszén, 1945 tavaszán a nyugatra visszavonuló katonai egységeken túl a polgári lakosság is megindult a Vörös Hadsereg előtt menekülve. A menekülés borzalmairól azóta számos visszaemlékezés, memoár, napló jelent meg neves és ismeretlen szerzőktől.² Arról azonban, hogy

¹ Gulag–Gupvi. Szovjet fogság Európában. Szerk. Kis Réka, SIMON István. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2017.; Szovjet fogságba hurcolt reformátusok a Kárpát-medencében. Tanulmánykötet. Szerk. ERDŐS Kristóf, Kis Réka, ZILA Gábor. Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2017.

² Egyik legkorábban megjelent és Nyugaton ismertté vált könyv Stella KUYLENSTIARNA-ANDRÁSSY: Ég a puszta. 1948-ban svédül, magyarul Budapest, 2012.; CSIIHA Kálmán erdélyi püspök: *Harangszó az elsüllyedt világból*, Kolozs-

mi történt a menekültekkel a háború végén és az azt követő néhány évben, amíg elrendeződött sorsuk – hogyan tovább, haza Magyarországra vagy új hazát keresnek? – kevés információval rendelkezünk. A Ráday Levéltár ebből a szempontból igen fontos iratanyagot őriz, a Nyugat-európai Magyar Protestáns Lelkigondozói Szolgálat Magyarországra visszaszállított anyagát.

A Lelkigondozói Szolgálat iratanyaga jelenleg 84 levéltári dobozban elhelyezve, kb. 10 iratfolyómétert tesz ki.³ A dokumentumokat még Nagy Sándor, a Szolgálat vezetője rendezte tematikusan, lelkészek, lelkigondozók, lelkészi hivatalok, különböző katonai-polgári-egyházi szervekkel folytatott levelezések és más témák szerint, amikor az egész irategyüttes 1951-ben a Svájci-Magyar Társaság révén a Svájci Nemzeti Könyvtárba került. Az elhelyezésnél egy feltétel szerepelt, az egész anyagnak a Magyar Református Egyetemes Konvent rendelkezésére kell állnia, amikor az teljes szabadságát visszanyeri.⁴ Erre 1990-ben került sor,

vár, 2006.; SZABÓ Andor: *Feltámadásaim. Egy református lelkész élettörténete*. Református Missziói Központ, 2007.; KÁLMÁNCHÉY Antal: *Hazától hazáig. Memoár a XX. századból*. Budapest, 2000.

³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban RL) C/218 Nyugateurópai Magyar Protestáns Lelkigondozói Szolgálat iratai (korhű elnevezése a Szolgálatnak 'Nyugateurópai', nem Nyugat-európai)

⁴ „Erlauben Sie uns, dass wir Ihnen unseren wärmsten Dank ausdrücken für das freundliche Verständnis und die wertvolle Hilfe, die Sie uns dadurch zeigten, dass wir unsere Arhiven (zur Zeit 3 Kisten) in der Bibliothek der Ungarisch-Schweizerischen Gesellschaft (Schweizerische Landesbibliothek Bern) in Sicherheit setzen konnten. Da die schweren 6 Jahren ein Kapitel für sich im Leben der ungarischen reformierten Kirche bedeuten, sind diese Dokumente von historischen Wert. Wir sind froh, dass Sie auch mit dieser unserer Bitte einverstanden sind, dass diese Dokumente in einem späteren Zeitpunkt, wenn der General Konvent unserer Kirche seine volle Freiheit wieder zurückgewinnt, zu seiner Verfügung stehen sollen.” Nagy Sándor és Soós Géza levele Karl Irlethez, a Svájci-Magyar Társaság elnökéhez.

amikor Benda Kálmán gyűjteményigazgató révén, az ő személyes kapcsolatainak köszönhetően az anyag végül a Ráday Levéltárban nyert elhelyezést, s nem az országos Zsinati Levéltárban, sem pedig a Sárospataki Kollégium Könyvtárában, ahol a nyugati magyar reformátusságra vonatkozó dokumentumokat őriznek.⁵

Ember az országút szélén – Wass Albert regénycíme⁶ nem véletlenül került a tanulmány élére. Egyrészt az író regénye arról az időről szól, amikor a magyarság százezerszám Európa országútjain vándorolt, de ennél szorosabban is kötődik Wass Albert a Lelkigondozói Szolgálathoz: regényét a Szolgálat is terjesztette, sőt maga az író a Szolgálat tagja volt hamburgi tartózkodása alatt (polgári foglalkozása ekkortájt éjjeliőr volt) mint diakónus.⁷

Amikor 1945. májusában véget ért a háború Európában, több mint egymillió kitelepített és elhurcolt magyar tartózkodott Ausztriában és Németországban. Katonák, rendőrök, csendőrök, levették, köztisztviselők, kitelepített intézmények és vállalatok alkalmazottai, diákok, a szovjet megszállás elől menekülő férfiak és asszonyok, politikusok, újságírók, művészek, a német nemzeti szocialista hatóságok által elhurcolt közéleti emberek és koncentrációs táborokban fogva tartott zsidó polgárok.⁸ Miután Szálasi átvette a hatalmat, a közelgő Vörös Hadsereg elől az ország személyi és anyagi erejét menteni szándékozva egy 1944. október

München, 1951. augusztus 28. RL C/131 Ladányi Sándor iratai „m”-sorzat, 10. doboz. Az iratanyag magyarországi elhelyezésével kapcsolatos levelezés másolatban.

⁵ Uo.

⁶ Wass Albert: *Ember az országút szélén*. Első kiadása 1950-ben jelent meg Németországban, terjesztésében a Szolgálat is részt vett. Nagy Sándor körlevele München, 1950. június 25. RL C/218 81. d. Központ II.

⁷ C/218 81. d. Wass Albert

⁸ BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. 13. sköv.

20-i kormányrendelet szabályozta a kiürítéseket és kitelepítéseket.⁹ Először a Dunántúl nyugati szegélyére – Sopron-Kőszeg-Szombathely – menekítették az embereket, hivatalokat és javakat, majd 1945 elején innen tovább Ausztriába.

A Lelkigondozói Szolgálat kezdete egyidejű ezel a kitelepítési hullámmal. Ravasz László püspök, az Egyetemes Konvent lelkesi elnöke Nagy Sándor konventi titkárt¹⁰ bízta meg a kitelepült, elmenekült magyar reformátusok lelkigondozásának megszervezésével 1944. decemberében.¹¹ Nagy Sándor 1925 és 1941 között bukaresti missziói lelkészként szolgálva szerzett tapasztalatokat a szórványban élő hívek lelkigondozásáról, a második bécsi döntést követően hagyta el Romániát és Ravasz László nevezte ki konventi titkárrá Budapesten. Nagy Sándor Szombathelyen kezdte meg a szolgálat szervezését.

„A kitelepítési ügygel kapcsolatban... lelkésztestvéreimet nyomatékosan figyelmeztetni kell arra, hogy ne ringassák magukat

⁹ 1944 őszén több lépésben rendelték el a magyarországi kormányzervek, intézmények kitelepítését, először Észak-Erdély területéről, majd novemberben már Budapestről, Sopron, Kőszeg és környékére.

¹⁰ Nagy Sándor (1896 – 1954) református lelkész, 1923-1924 Kalotaszegen, 1925-1941 Bukarestben szolgált, utóbbival egyidejűleg az óromániai (regáti) szórványmisszió vezetője is. 1941-1944 konventi titkár, szórványszakértő. 1945-1952 között a Nyugat-európai Protestáns Lelkigondozói Szolgálat vezetője, majd vezetőlelkésze. 1952-ben az USA-ba emigrált. 1953-ban Detroitban megalakult a Szórványban Élő Magyar Református Egyház, ahol Nagy Sándor mint a Konvent által kinevezett lelkész volt jelen, ez biztosította a jogalapot a működéshez (közben Magyarországon az Egyetemes Konvent megszűnt), létrejött a Szabad Magyar Reformátusok Világszövetsége. Nagy Sándor az Evangéliumi Világszolgálat levelező lelkészeként hunyt el 1954-ben.

¹¹ Az Egyetemes Konvent 1944. decemberi 7876/1944 sz. akta megtalálható itt: http://nyemrlsz.newlights.info/images/tortnelmi_hatter/RefEgytKonv_7876-1944-4.gif (Letöltés dátuma: 2019. 02. 25.)

vérmes reményekben a Németországban reánk váró helyzet felől sem a javadalmazás, sem pedig az ott künti lelkészi munkalehetőségek tekintetében. Fel kell készülnünk arra, hogy majd Pál-apostoli módon, esetleg fizikai munkásokként kell éljünk és csak fentmaradó szabadidőnkben végezhetjük a lelkigondozói feladatokat, különösen ha a ref. polgári kitelepülő kevesebb lesz és akiknek egy-egy telephely lelkigondozása teljes munkaerejét nem fogná lekötöni. Emellett szemünk előtt kell tartanunk a kitelepülésre jelentkezett tanárok analógiáját is, akik itt nyilatkozatot kell tegyenek abban a tekintetben, hogy a vkminiszter [vallás- és közoktatásügyi miniszter] rendelkezése alá bocsátják magukat munkabeosztás tekintetében és abban is, hogy amikor erre utasítást kapnak, visszatérnek Magyarországra. Tőlünk is fognak ilyen értelmű nyilatkozatot kérni azzal, hogy a vkmin. [vallás- és közoktatásügyi miniszter] megbízásából bármely olyan munkát el kell vállalnunk, mi a lelkészi mivoltunkkal nem összeegyeztethetetlen. – Ezzel szemben a németországi javadalmazásunk folytonossága felől írásbeli megnyugtató választ a mai napig még nem kaptam.”¹² A Szolgálat tényleges megszervezésére a háború befejezése után kerülhetett sor, a szervezeti keretek kiépítése csak 1946-ban történhetett meg. A harcok befejezése után a Németország, Ausztria különböző részein szétszóródott lelkészek – brit, amerikai, francia zónákban – egymástól elszakadva csak közvetlen környezetükben végezhetek lelkészi szolgálatot, mármint ha családjuk ellátása mellett ezt meg tudták tenni. Nagy Sándor adata szerint akár 300 lelkész is tartózkodott Nyugaton¹³, akiknek nagy

¹² Nagy Sándor levele Szigethy Bélához. Szombathely, 1945. jan. 18. RL C/218 62. d.

¹³ RL C/218 72. d., 82. d. Kimutató a Németországba kihozott magyar protestáns lelkészekről 1946. 259 lelkészt, illetve néhány tanítót sorol fel tartományonként, illetve megszállási zónánként, 108-259. szám alatt a hazatértek névsora.

része hamarosan hazatért. Egy évvel később, 1946-ban az amerikai hatóságokhoz küldött leveléhez 133 magyar protestáns lelkész névjegyzékét mellékelte¹⁴ – s ebből 28-ról úgy tudta, hogy időközben hazatért Magyarországra.

Nagy Sándor csaknem egy évvel a háború befejezése után, 1946 márciusában a következőt írta az amerikaiaknak szánt tájékoztató jelentésében:

„A ma Németországban lévő magyar protestáns (református és evangélikus) lakosság a háború folyamán a koncentrációs lágerekbe kihurcolt, a katonai kiürítő rendelkezések folytán kényszerűen kitelepített, a különböző hivatalokkal, kórházakkal, tanintézetekkel, gyárakkal, vállalatokkal és más intézményekkel átköltöztetett, és a fokozatosan közeledő szovjet arcvonala életveszélyei elől félelmükben kimenekültekből, továbbá a háború befejezése után itt leszerelt katonák és hadifogolytáborok népéből, valamint mindezek családtagjaiból tevődik össze. Számuk 1945 derekán jóval felül volt az egy millió. Ez a szám a hazaszállítások folyamán jelentősen leapadt ugyan, de a hazaszállítás eddigi lassú menete, sokféle akadály és gyakori szünetelése folytán kiszámíthatatlan, hogy a még kint lévő több százezernyi tömeg mikor kerülhet haza Magyarországra. Lakóhelyeik: A hazaszállító gyűjtőlágerek, a hadifogolytáborok, a sok száz helyen szétszórt kisebb-nagyobb civil lágerek és telephelyek, valamint az amerikai és az angol megszállási zóna egész területén Németország és Ausztria városaiban, falvaiban és munkatelepein, lágeren kívüli szétszórtságban.”¹⁵

A Szolgálat megszervezése 1945-ben fokozatosan történt meg. Nagy Sándornak, akinek egyedül volt hivatalos megbízatása a Konvent részéről, sikerült felvennie a kapcsolatot nemcsak a református polgári lelkészekkel, de csatlakoztak a felbomló katonai

¹⁴ RL C/218 77. d. 3.

¹⁵ Nagy Sándor levele. Landshut, 1946. márc. 7. RL C/218 77. d. 3.

alakulatok protestáns tábori lelkészei és tartalékos lelkészei, reformátusok, evangélikusok, unitáriusok egyaránt, így a lelkigondozói munka a kezdetektől ökumenikus jelleget öltött. A szervezeti keret kiépítésére 1946 év elején került sor egy közösen tartott lelkészi értekezleten.¹⁶ A Németországi és Ausztriai Magyar Lelkigondozói Szolgálat élére háromtagú Vezetőbizottságot állítottak, melynek tagjai: Nagy Sándor református konventi titkár, és vezető lelkész-ként Borbás Antal református tábori főesperes¹⁷ valamint Egyed Aladár evangélikus főesperes¹⁸ voltak. A munkát és a felügyeletet az egyes megszállási zónák, ezen belül egyes tartományok között osztották fel. Megalakult a Magyar Protestáns Segélybizottság, megindult a sajtószolgálat, s megjelent lapjuk Harangszó címmel.

Kik vettek részt a Szolgálat munkájában? Azok a Németországban, Ausztriában rekedt és önkéntesen jelentkező tábori és civil lelkészek, akik hazatérésükig vagy éppen kivándorlásukig vállalták, hogy egy-egy területen elvégzik a protestáns magyarok lelkipásztorolását. Ahogy fogyott a hívek száma, úgy csökkent a Szolgálat munkatársainak létszáma is. Különösen 1948-tól, amikor egyre nagyobb arányúvá vált az Észak- és Dél-Amerika felé történő kivándorlás. A lelkészek nevei közül kiragadva: Borbás Antal református tábori főesperes, Tunyogi Csapó András, Kardos

¹⁶ Nagy Sándor összefoglalója a Szolgálat megalakulásáról és eddigi munkájáról. Landshut, 1950. jan. 28. RL C/218 72. d. 2. Brit zónai felügyelő lelkész

¹⁷ Borbás Antal (1889-1982) református lelkész, tábori főesperes, később Kanadában és az USA-ban lelkész, 1951-52 Windsor, 1968-1982 San Francisco. A Lelkigondozói Szolgálatban résztvevő lelkészekre, későbbi életútjára vonatkozó adatokra lásd NAGY Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. 2. jav. bőv. kiadás. Budapest, 2000.; PUSKÁS Julianna-KOVÁCS Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891-2000*. Debrecen, 2017

¹⁸ Egyed Aladár (1890-1974) evangélikus lelkész, tábori főesperes, később az USA-ban lelkész.

Lajos, Adorján Ferenc, Balázs József, Csia Kálmán, Kobza Dániel, Kur Géza, Segesváry Lajos, Szikszay István, Soós Géza, Szigethy Béla, Toókos Károly református lelkészek, vagy Belotopoczky Lajos evangélikus lelkész, Asbóth Gyula evangélikus tábori lelkész, Nagy Zoltán unitárius lelkész¹⁹ és még sokan mások. De világiak is részt vettek a Szolgálatban diakónusként pl. az említett Wass Albert. 1948-tól épp a meginduló kivándorlás miatt vontak be több világit a munkába: Koszorús Ferenc²⁰ vezérkari ezredes, a Lelkigondozói Szolgálat főgondnoki tisztét töltötte be.

Miből állt a lelkigondozás? A lelkésznek először a híveket kel-

¹⁹ Tunyogi Csapó András (1907–1987) református lelkész, később Norfolkban, USA teológiai tanár.

Kardos Lajos református lelkész

Adorján Ferenc (1907–1991) református lelkész, később Auszráliában, Erdélyi Világszövetség alapító társelnöke.

Balázs József református lelkész

Csia Kálmán (1911–?) református lelkész, később a Bethlen Otthon, USA felügyelője

Kobza Dániel református lelkész

Kur Géza (1893–1981) református lelkész, később az USA-ban

Segesváry Lajos (1907–1964) református lelkész, később az USA-ban

Szikszay István (1914–1991) református lelkész, később Bangor-ban, USA teológiai tanár

Soós Géza (1912–1953) a Soli Deo Gloria diákszövetség, részt vett az ellenállási mozgalomban, Svájcban lelkészi diplomát szerzett, majd az USA-ban református lelkészként tevékenykedett.

Szigethy Béla (1910–?) református lelkész, később az USA-ban

Toókos Károly (1886–?) református lelkész

Betopolczky Lajos evangélikus lelkész

Asbóth Gyula (1904–1985) evangélikus lelkész, 1954-től Detroit-ban, USA

Első Magyar Lutheránus Egyház lelkésze

Nagy Zoltán (1914–?) unitárius lelkész

²⁰ Koszorús Ferenc (1899–1974) vezérkari ezredes, a németországi és ausztriai menekült magyar református egyház konzisztóriumának elnöke és főgondnoka.

lett számbavenni, ami nem mindig bizonyult egyszerű feladatnak: voltak táborlakók, voltak táboron kívül nagy szétszórtságban élők, s közben számuk folyamatosan változott, folyamatos volt a fluktuáció. Először a hazaszállítások miatt volt jelentős a változás, ez 1946 után megszűnt, a kint maradtak ezután már megélhetési szempontok szerint változtatták lakóhelyüket. A lelkész a hívek felkutatása után a gyülekezeti alkalmakat szervezte meg, illetve sok esetben a táborlakók, vagy egy település vonzáskörzetében élő több református hívő kérte meg a lelkészt, hogy hozzájuk is eljusson. Az odautazás a megszállt területeken sok adminisztrációs feladattal járt: engedélyt kellett szerezni, a közlekedést és esetleg a szállást megoldani, a kezdeti időkben az úrvacsorás istentisztelet megtartásához a szent jegyeknek kenyeret és főleg a bort biztosítani. A lelkészek havi jelentéseikben számoltak be az elvégzett szolgálatról, hány alkalommal tartottak istentiszteletet, bibliaórát, résztvevők száma miképpen alakult, milyen anyakönyvi ügyekben jártak el – keresztelés, házasság, temetés, áttérések.

A lelkészek legfontosabb feladatai közé tartozott a segélyek elosztása. A háború utáni Németországrólmondotta a pápa, hogy az egy nagy szegényház.²¹ A magyarság a többi, Németországban lévő más nemzetiségű menekült csoportok között „egészen különleges helyzetet” foglalt el. A megszálló hatalmak „volt ellenségnek” tekintették, s ez okból semmilyen támogatásban nem részesítették. A németek idegen testnek érezték maguk között a magyarságot és várták, hogy mikor távozik akár keleti, akár nyugati irányban.²² Ezzel szemben más menekült népcsoportok – lengyelek, ukránok,

²¹ Stella KUYLENSTIERNA-ANDRÁSSY : Ég a puszta. Útja a pápához ...

²² Nagy Sándor az Ökumenikus Egyháztanácsnak írott levelében számolt be a Szolgálat helyzetéről és kérte, hogy az Ökumenikus Tanács diplomáciai védelembe részesítse azt. Landshut, 1946. november 9. RL C/218. 75. d. Ökumenikus Egyháztanács

szerbek, jugoszlávok, baltiak a megszálló hatalmak minden irányú támogatásában és ellátásában részesültek. A segélyek lehetnek akár német egyháziak, akár az osztrák Hilfswerktől kaptak, vagy éppen Amerikából érkezett segélyek. Az irategyüttesben jelentős mennyiséget képviselnek a segélyek adminisztrálásával kapcsolatos iratok, listák, elismervények, kérések stb. És az csak természetes, hogy a segélyosztással mindig jár konfliktus, ki hogyan részesül belőle? A pénzügyi segélyek mellett érkeztek csomagok az Ökumenikus Egyháztanáctól, az amerikai protestáns egyházaktól, egyes gyülekezetektől vagy éppen magánszemélyektől – mind magyaroktól, mind nem magyaroktól.

A menekültlét magával hozza, hogy előbb-utóbb felmerült a kérdés a menekültekben: hogyan tovább? Akik haza akartak térni, az 1946-os transzportokkal haza indultak, ám jelentős számú menekült maradt továbbra is Németország, Ausztria területén. A Szolgálatban résztvevő lelkészek 1945 végén, 1946 elején első, Nagy Sándornak írott leveleit olvasva – mindből kicsengett a hazatérés gondolata. A kisgyermekesek többen említették, hogy a jobb időre várva, de készülnek haza.²³ Más kérdés, hogy voltak olyan lelkészek is közöttük, akiknek bizonytalanná vált, hova térhetnek haza. Azokról van szó, akik a visszacsatolt területekről jöttek el, menjenek most vissza Csehszlovákiába, Romániába?²⁴ Nagy Sándor ugyan már konventi titkár volt, nem romániai lelkész, de családja

²³ Pl. 1945 végén Asbóth Gyula evangélikus lelkész írta, hogy sok a kisgyermekes család, akik tavasszal mennének haza. Echenau bei Erlangen, 1945. november 5. RL C/218 37. d. Asbóth; Tunyogi Csapó András hasonlóképpen: már csak kisgyermekei miatt sem indulhat tavasz előtt haza, felesége, négy és két éves gyermekei, 63 éves anyósa is vele vannak. 1946. február 9. RL C/218 37. d. Tunyogi Csapó

²⁴ A Nagy Sándor az általa készített lelkész névjegyzékekben többnyire azt is feltüntette, az illető lelkész hol szolgált előtte. Nagyon sokan Erdélyből indultak, voltak még felvidékiek, illetve anyaországiak.

Budapesten maradt, évekig csak levélben kapott hírt feleségéről, két fiáról. A kint maradók között többen voltak hasonló helyzetben. Az első években a lelkészek többsége addig maradt volna, míg vannak kint magyarok. 1947-ben változott a helyzet és a még kint lévők – hallva az otthoni híreket – már nem Magyarország felé vették az útirányt.

A Lelkigondozói Szolgálat történetében, miként a hazai egyházak életében is, fordulópontot jelentett 1948. Az addig a Magyarországi Református Egyházhoz tartozó Szolgálat egyszeriben felettes és az elismertségét biztosító háttér nélkül maradt. Egyrészt még bőven volt odakint magyar menekült, akik gondozásra szorultak – 1948 nyarán a magyar protestáns hívek számát Németország és Ausztria területén 18000-re teszi Nagy Sándor, a lelkészek és lelkigondozók száma pedig 50 –, másrészt a lelkészek számára a hazatérés nem lett volna veszélytelen – lásd magyarországi politikai helyzet. A megoldást végül az jelentette, hogy a Konvent a németországi és ausztriai lelkigondozói munka irányítását és felügyeletét átadta az Egyetemes Egyháztanács (Egyházak Világtanácsa) Menekültügyi Osztályának.²⁵ Itt kell megemlítenünk Dienes Barna²⁶ nevét, aki amerikai magyar református lelkészként, majd az Egyházak Világtanácsának

²⁵ RL C/218 62. d. Másolatban Ravasz László levele Egyed Aladár evangélikus főespereshez. Budapest, 1948. február 26. „Kezdetől fogva tudtuk, hogy Nagy Sándor református lelkész jelenlegi beosztásában is igen értékes munkát végez. Ezért nagy örömünkre szolgál, hogy amikor a magyarországi református egyház egyetemes konventje Nagy Sándornak és munkájának a szükséges irányítást és támogatást nem tudja megadni, ezeket az Egyházak Világtanácsa átvállalja.”

²⁶ Dienes Barna (1895–1950) amerikai magyar református lelkész, tanár, a második világháború után a magyar menekültek Európából Dél-Amerikába történő kivándorlását segítette elő az Egyházak Világtanácsának genfi központja által kinevezett vezetőként http://www.dienes.hu/?page_id=30 (Letöltés dátuma: 2019. 02. 25.)

megbízottjaként sokat tett a menekült magyarságért, a dél-amerikai kivándorlás előkészítéséért, épp e munka közben érte a halál 1950-ben Buenos Airesben.²⁷ 1948-ban Magyarországról újabb kivándorlási hullám indult, ami feszültséget keltett a korábbi menekültek és az újak között, akik nem számítottak arra a szegénységre, amilyen körülmények között éltek az 1945 óta kint maradtak.²⁸ A magyarországi fordulat politikai és egyházi téren az emigrációban is éreztette hatását. Míg a katolikusok Mindszentyre hivatkozva az ellenálló katolikus egyházat tekintették példaképnek, a protestánsokat megalakuvónak, egyenesen árulónak tekintették. Emigráns lapok néhány példánya is akad az iratok között, melyek Révész Imre²⁹ református püspök 1948-es debreceni szereplésével foglalkoznak: a Függetlenségi Nyilatkozat 100 éves évfordulóját ünnepelték a debreceni Nagytemplomban, Rákosi köszöntése.³⁰ Érdekes momentumként néhány levélből kiviláglik az a terv, hogy egyesek szeretnék volna rávenni Ravasz László³¹ püspököt 1948 nyári svájci útja alkalmával, maradjon odakint, hogy „a magyar szellemnek végre legyen a sza-

²⁷ RL C/218 77. d. 3. Dienes Barna genfi levelei Nagy Sándorhoz 1947; 78. d. 19. Dél-Amerika Dienes Barna és Nagy Sándor levélváltása 1948; 52. d. „Vezető lelkész” dosszié: Dienes Barna 1948. évi jelentéséből részlet a latin-amerikai kivándorlás lehetőségeiről

²⁸ „A névsorok bizonytalanságát elsősorban az új menekültek okozzák. Különösen 1948. júliusától indult meg az új menekültek nagyobb mérvű ideáramlása. A két felfogó állomás, Graz és Linz havi több százás protestáns átlagot jelent.” Harsányi András ausztriai vezető lelkész jelentése. Linz, 1949. febr. 1. C/218 72. d. 3. Ausztria

²⁹ Révész Imre (1889–1961) református lelkész, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1938-1949, 1948-ban az állammal kötött Egyezmény aláírója.

³⁰ RL C/218 71. d. 9. Sajtó

³¹ Ravasz László (1882–1975) református lelkész, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921-1948, a két háború között a magyarországi reformátusság emblematikus vezetője, 1956-ban az egyházi megújulás élére állt.

bad külföldön egy kritika és fenntartás nélkül elfogadott hangja.”³² A Lelkigondozói Szolgálat távol tartotta magát minden politikai megnyilvánulástól, a menekültek közötti többféle irányzat ténykedését nem engedték be az egyházba.³³ A Ravasszal kapcsolatos tervre jegyezte meg Harsányi László,³⁴ ausztriai vezető lelkész, hogy a református egyház kettészakadásához vezethetne, Bereczky³⁵ és Ravasz követőkre.³⁶ Ravasz László Soós Gézőn keresztül üzent, hogy „csináljuk tovább a munkát, reá azonban lehetőleg ne hivatkozzunk. Muraközy³⁷ is üzent közvetve, hasonló értelemben, többjük üdvözlését és helyeslését tolmácsolva. Megnyugvás ez számunkra.”³⁸

1948 után elsődleges feladattá vált a kivándorlás elősegítése, hívek és lelkészek indultak az új világ felé. A Szolgálat segítette a hívek kivándorlásra regisztrálását, hiányzó irataik pótlását, az ügyintézésben áthidalta a nyelvi nehézségeket stb. (A Szolgálat iratanyagában számtalan kivándorlási névjegyzék található, sze-

³² Izsák-Gyarmathy László levele Bregenz, 1948. jún. 8. RL C/218

³³ „Nagy Sándor politikamentes bölcsességén tört meg a kint lévő magyarok olyan politikai próbálkozása, mely esztelen kalandokba vitte volna a magyarságot. És ahhoz, hogy ilyen törekvés a józanabb elemek felett úrrá ne lehessen, az ő tekintélyére van szükség.” Egyed Aladár evangélikus főesperes levele Ravasz Lászlóhoz. Eichendorf 1947. december 29. RL C/218 62. d.

³⁴ Harsányi László (1909–?) református lelkész, nem azonos Harsányi László (1884–1968) amerikai magyar református lelkésszel, az Amerikai Magyar Reformátusok Lapja szerkesztőjével.

³⁵ Bereczky Albert (1893–1966) református lelkész, 1930-tól Budapest Pozsonyi úti gyülekezetben, a II. világháború alatt az ellenállás és zsidómentés egyik szervezője, 1948-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke Ravasz László lemondása után.

³⁶ Harsányi András levele Nagy Sándorhoz 1948. máj. 30. RL C/218 72. d. 9. Ausztriai felügyelő lelkész

³⁷ Muraközy Gyula (1892–1961) református lelkész, 1932-től Budapest Kálvin téren, 1955-ben nyugdíjazták, 1957 Konvent, majd ismét Kálvin téren lelkész.

³⁸ Koppány János levele Schwarzach, 1948. okt. 8. RL C/218 72. d. 9.

mélyi kartonok, fényképes adatlapok.) A kivándorlás elsődleges célpontja Észak- és Dél-Amerika, valamint Ausztrália volt. Minek alapján választottak a kivándorolni szándékozók? Sok esetben a fő szempontot az jelentette, hogy hová kapnak hamarabb beutazási engedélyt és nem pedig az, hol tudnának hamarabb és kevesebb nehézséget leküzdve új egzisztenciát teremteni. Nagy Sándor a Buenos Airesbe kivándorolt Tompa házaspárnak a következőket írta levelében: „Bizony sokan írnak hasonlóan nemcsak Argentínából, hanem a világ más részeiből is, mint Maguk, hogy: 'Kétszer is gondolja meg, aki ki akar vándorolni.' De hát, amint saját magukról tudhatják, az emberek bíznak Istenben is, jó szerencséjükben is és magukban is és nemhogy kétszer, de még egyszer sem gondolják meg, hanem csak azt érzik, hogy 'innen el'... Ma is sokan vannak, akik azonnal hajlandók elindulni oda, ahonnan hamarabb kapják meg a beutazási engedélyt, aztán: 'ahogy esik, úgy puffan!' ... Már igazán úgy van vele a szegény magyar mint a régi nóta mondja: 'Elöl víz, hátul tűz...'”³⁹ 1948-ban a világpolitikai helyzet is mindinkább a kivándorlásra sürgette a menekülteket, a lelkészek leveleiből kitűnik, hogy komolyan félték a harmadik világháború kirobbanásától. A fogadó országok azonban különböző kitételek alapján válogathattak a kivándorlók között. Így például az USA-ba katonaviselt nem kapott engedélyt, Dél-Amerika országaiba hatvan év fölött nem, bizonyos foglalkozásúak előnyben részesültek – a Kanadába szándékozók ezért mind beírták adatlapjukra, hogy farmernek mennének stb. A holland eredetű református

³⁹ Nagy Sándor levele Tompa Ferenchez és feleségéhez Buenos Aires-be, Argentínába. Landshut, 1949. június. 14. RL C/218 62. d. Nagy Sándor biztatja is a kivándoroltakat: „csak ne csüggedj el, amiért a kezdet nehéz, lesz az még sokkal jobban is, a székely kitaráson és szorgalmon nem foghat ki semmi.”

egyház 400 magyar református D.P.⁴⁰ családnak az USA-ba történő kivándoroltatására tett ígéretet – erről írt Vincze Károly⁴¹ református lelkész az USA-ból Nagy Sándornak: „A megkeresést vegyétek komolyan s csak mindennemű munkára kész és egy szigorúan református közösségbe beilleszkedésre alkalmas családokat keressetek ki.”⁴² Amire Nagy Sándor így válaszolt: „A mi híveink itt Németországban ötödik esztendeje olyanok, mint a kigyomlált és út szélére vetett gyom. Azok az életkörülmények, amelyek közé máig kárhoztatottak, gonoszabbak, mint a hitleri idők koncentrációs lágerai voltak, mert ott csak a testüket ölték meg az áldozataiknak, de itt a lelküket is kínpadra feszítik. Dolgozni és keresni nem engedik híveinket, emberi ellátásban nem részesítik, hanem rongyosan és éhesen és betegen a bűn minden kísértésének kiszolgáltatják. A mi köztük való papi szolgálatunkat pedig döbbenetes fősვნénység-gel és felháborító nagyképűséggel bénítják. Nem Te írod le először a fent idézett mondatot, hanem két esztendeje minden kivándoroltatási akció szerény, alázatos és dolgos angyalokat keres itt...”⁴³

A több éves tábori élet igen nagy emberi nyomorúságot okozott anyagi, szellemi, erkölcsi téren – világlott ki egyértelműen a lelké-szi jelentésekből: „híveinknek a nagy anyagi nyomorúságban való lelki megkeményedése és érzéketlensége olyan hatásokra és magatartások kiváltására volt alkalmas, melyek kedvezőtlenül hatottak a közvetlen lelkigondozói munkára. A Szolgálatunk által végzett segélyezéseknek megvolt az a veszedelme, hogy a hívek egy része a Szolgálatot és ezen keresztül az egyházat egyszerű népjóléti

⁴⁰ D. P. displaced person – „dipi” hontalan személy

⁴¹ Vincze Károly (1898–1954) amerikai magyar református lelkész, esperes, Carteret, Perth Amboy, USA

⁴² Vincze Károly levele Perth-Amboy, 1949. szeptember 23. RL C/218 78. d. Észak-Amerika.

⁴³ Nagy Sándor levele Vincze Károlyhoz. Landshut, 1949. okt. 20 RL C/218 78. d. Észak-Amerika

szervnek tekintse, a juttatások során szenvedett vélt sérelmek, valamint az ilyenek során előforduló tényleges tévedések pedig voltak a Szolgálat lelki munkájától való elfordulásnak is okozói.”⁴⁴ Az anyagi nyomorúságon, az erkölcsök meglazulásán túl azt is észrevették a lelkészek, hogy az ifjúság az idegen környezetben elveszíti magyar identitását. Magyar nyelvű kiadványokkal, könyvekkel, folyóirattal vagy éppen nyári táboroztatással próbálták ezt a beolvadási folyamatot lassítani.⁴⁵

Ahogy a kivándorlással egyre fogyott a hívek száma, a lelkészek is sorra hagyták el Európát, Nagy Sándor 1952-ben távozott az USA-ba.⁴⁶ A hányattatás éveiben számos esetben szoros kapcsolat alakult ki az egymásra utalt menekültek és a Szolgálat munkatársai között. Ennek szép példája az Ausztráliába kivándorló Nagy Elek presbiter búcsúzó levele Szigethy Béla lelkészhez, melyben iskolázatlan kézre valló, ám annál melegebb hangú sorokkal köszönt „mindenkit, akiknek szeretetébe részünk volt” és kéri „a jó Istent hogy vezéreljen el titeket is a választott uj hazába.” Emlékezzünk mi is a Magyarországra vissza nem térő, a „nagy világban” új ha-

⁴⁴ Harsányi András ausztriai vezető lelkész jelentése. Linz, 1949. febr. 1. RL C/218 72. d. 3. Ausztria

⁴⁵ „Muskátli. A magyar család kézirata” címmel jelent meg az a magyar nyelvű időszaki kiadvány, melyben épp erről a folyamatról ír a szerző: „Feleségem répát aprított, négyéves kislányom odament hozzá és így szólt. Anyuka hadd segítsek Neked 'kleinmacholni' a répát. ... Ha így megy tovább, mindig több lesz a német szó és mind kevesebb a magyar, s lassan észrevétlenül már egészen németül fogunk beszélni. ... Ember, ne feledd el: magyar vagy! Egyetlen kincsed a nyelved maradt meg. Őrizd, ápold, tartsd meg.” Muskátli 1. évf. 2. szám 1948. febr. 15. RL C/218 151. d. Lapszemle

⁴⁶ A Szolgálat utódjaként először a Szórványban Élő Magyar Református Egyház (SzÉMRE) alakult meg 1953-ban Detroitban, majd 1957-ben annak jogutódjaként a ma is működő Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat, <https://nyemrlsz.newlights.info/index.php/szolgalatunk/toertenelmi-hatter> (Letöltés dátuma: 2019. 02. 25.)

zát kereső magyarokra Nagy Elek presbiter versével, melyet a Hangszó számára küldött:

FOHÁSZ A TENGEREN

A Hullámzó Tengereken,
Édes Atyám Te Légy Velem,
Ha csüggeszt is a Félelem,
Légy Oltalmam Segedelmem.
Küldj Vigasztalást Angyaliddal,
Érte Szívem Áld. Magasztal.

Mindenható én Istenem.
A Szent Lelked Legyen velem.
Vezéreljél Kézenfogva,
Új Hazába Új Otthonba.
Nyújtsd felém az Áldó Kezed
Szenteltessék meg a Neved. Amen.

*Nagy Elek presbiter Schweinfurt
1949. IX. 25.⁴⁷*

⁴⁷ Nagy Elek levele Schweinfurt, 1949. IX. 30. RL C/218 69.d. Szigethy Béla II. dosszié

Molnár Sándor Károly

„...kivülálló látogassa meg a gyülekezeteket,
mert csak az tudja megállapítani az elpusztultság
mértékét” – Ravasz László feljegyzése az 1946.
június 8-11. közötti egyházlátogatásról
a vértessaljai egyházmegyében

A második világháborút követő esztendőök eseményeit feldolgozó tanulmányok és monográfiák témaválasztásainál egyértelműen a köz- és politikatörténeti irányvonal a hangsúlyos. A kutatók érdeklődésének fókuszában legtöbbször az egyház, valamint vezetőinek és vezető-testületeinek aktuálpolitikai szerepvállalása vagy annak elmaradása áll. Mindeközben éppen az utóbbi években láttak napvilágot jelentős egyháztörténeti forráskiadványok, melyekből rekonstruálhatók, miként vélekedtek a lelkészek, presbiterek és gyülekeztek tagjai a második világháborút követően. Ezekből megismerhető, miként élték meg a világháború borzalmaival és hogyan mérték fel a háború pusztításait, valamint indították újra életüket a front elvonulása után.¹ A református egyházkerületek forrásai között jelentős eltérések vannak. A Tiszántúli Református Egyházkerület háborús veszteségeit tartalmazó iratok egységesebben maradtak fenn, mint a többi egyházkerületé. A Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki iratanyagából kevés anyag semmisült meg a világháború ideje alatt², hiányok jobbára a háborút követő évek

¹ *Krisztusban nyert erő 1-2. A Tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944-1945).* Szerk.: SZABADI István, Debrecen 2016.

² Bár a Dunamelléki Református Egyházkerület iratanyaga javarészt épségben

iratanyagában mutatható ki. A Dunamelléki Református Egyházkerület vezető testülete Ravasz László püspök személyével egyetemben teljes egészében helyén maradt a háború utolsó hónapjaiban is, és rögtön megkezdték szolgálatukat, amint lehetett. A fennmaradt iktatókönyvekből megállapítható, hogy a nehéz viszonyok ellenére pontosan vezették a levelezéseket, kimenő és bejövő iratokat. Napjainkban azonban már jelentős hiányok mutathatók ki az 1945-1948-as évkörökből.

A második világháborút követő évek szűkös anyagi viszonyai ellenére Ravasz László folytatta korábbi gyakorlatát és vizitálta a Dunamelléki Egyházkerület gyülekezeteit. Ravasz László két világháború közötti egyházlátogatásainak dokumentumai hely- és gyülekezettörténeti tanulmányokban, kötetekben már megtalálhatók.³ A második világháborút követő püspöki vizitáció nyomairól azonban eddig igen hézagosak ismereteink, miközben a Ráday Gyűjteményben őrzött Dunamelléki Egyházkerület püspöki irattára az 1945-1948 közötti események feltárására és elemzésére lehetőséget kínálhatna.

Ezen forrásközlő tanulmány célja felhívni a figyelmet a 20. századi magyar egyháztörténet nehézségeire. Az egyházlátogatás történeti vizsgálatának alapvető dokumentuma az egyházlátogatási jegyzőkönyv. Ravasz László második világháborút követő egyházlátogatásairól készült jegyzőkönyveit nem ismerjük. Jelen forrásközlő tanulmány készítéséig az egyházlátogatásról készült összefoglaló jelentést szintén hiányként regisztrálta a levéltári repertórium. 2018-ban kapott a Ráday Gyűjtemény ma-

vészelte át a 2. világháborút, néhány irat mégis eltűnt és/vagy megsemmisült. Ezek közé tartozik Szász Károly vizitációs jegyzőkönyveinek egy része is.

³ SZATMÁRI Judit: *Ravasz László egyházlátogatásai*. In: *Ravasz László emlékezete. Emlékkülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján 2007. szeptember 29.* Budapest, 2008. 50-66.

gánadományként egy fotódokumentációt, mely javarészt éppen a Vértesaljai Egyházmegye vizitációja idejében készült. Az öszszefoglalóban leírt pusztítást tehát meg is lehet jeleníteni azokkal a képekkel, amelyek a körút során készültek. A vizitáció során keletkezett iratok közül ebben a tanulmányban három fólió világítja meg a háború utáni helyzetet. Az első Ravasz László „Pro memoria” feljegyzésének részlete, mely az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található napjainkban. A második a Vértesaljai egyházmegye vizitációjáról készült feljegyzés. A harmadik pedig Kis Dániel bizalmas levele Ravasz Lászlóhoz, mely a jelentés állításait egészíti ki, árnyalja.

A reformáció korától kezdődően egészen a 20. század első évtizedeivel bezárólag közkedvelt forrásoknak tekinthetők az egyházlátogatások alkalmával keletkezett iratok. Az egyházlátogatások történeti és módszertani feldolgozásai is csak az 1920-as évekig, kivételes esetekben 1940-ig terjednek. A második világháborút követő események bemutatásaihoz azonban csak elvétve használják fel a kutatók ezen forráscsoportot. Az okok között természetesen figyelembe kell venni, hogy az egyházlátogatás módja, formája, eseménye gyökeresen megváltozott a 20. század első évtizedeiben. Ha csak Ravasz László egyházkormányzói tevékenységét vennék jobban szemügyre, akkor is szembetűnő lenne az első és a második világháború utáni vizitációk közötti különbség. Míg az első világháborút követően is az egyházlátogatás az adott településen élők számára társadalmi és közösségi esemény volt, addig a második világháborút követően a vizitáció teljesen visszaszorult az egyház intézményeinek illetékességi körére. A korábbi koroktól eltérően a második világháborút követő vizitációk iratanyagában olyan szenzibilis adatok is lehetnek, melyeknek közreadását ma még jogszabályi környezet tilthatja.

Ravasz László bővebb „Emlékezéseim” c. önéletrajzi írásában külön fejezetet szentelt az „Egyházlátogatás”-nak.⁴ Ez teljes mértékében egyházkormányzói időszakának első nyugalmasabb időszakára vonatkozik, a második világháborút követő egyházlátogatásokról nem ejtett szót Ravasz László. A legújabb Ravasz-monográfiában a Vértesaljai Egyházmegye püspöki vizitációjáról a következő megállapításokat olvashatjuk; *„1945 tavaszán a harcok végezetével az egyházkerület templomainak több mint a fele volt többé-kevésbé romokban, mintegy öt százalékuk elpusztult, de két-három éven belül a háborús pusztítások nyomának legnagyobb részét sikerült eltüntetni. Külföldi segélyekkel, általmi támogatással, de nagyrészt önerőből. A gyülekezetek élni akarását jelezte, hogy a növekvő vallásos igények kielégítésére új imaházak épültek szerte az országban, általában a hívek kétkézi munkájával. Ravasz László idős kora, betegségei és a néhez közlekedési viszonyok ellenére 1946 nyarán végiglátogatta a háborús pusztításoktól leginkább sújtott vértesaljai és baranyai egyházmegyéket.”*⁵

A forrásközlés címében éppen úgy, mint az irat címében is a Vértesaljai Egyházmegye szerepel, azonban az út állomásait nem a püspök, hanem az „egyetemes egyháztanács újjáépítési osztálya” állította össze. Ezen újjáépítési osztály pedig nem a szigorúan vett egyházi közigazgatási határokat, hanem a háborús pusztításokat vette figyelembe a meglátogatni kívánt gyülekezetek összeállításakor.⁶

Az egyházkerület vezetősége a háborút követően azonnal megkezdte a háborús károk felmérését, bevonva ebbe a munkába az

⁴ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, 1992. 172-174.

⁵ HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök*, Budapest, 2016. 261.

⁶ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára (továbbiakban RL) A/1b 2070/1946. Levél B. Szabó János espereshez, 1946. május 31.

egyházmegyék espereseit. Az esperesek minden hónapban elkészítették jelentéseiket, amelyeket hivatali úton terjesztettek fel a Dunamelléki Egyházkerület Püspöki hivatalához.⁷

A Dunamelléki Református Egyházkerület Vértesaljai Egyházmegyéje összesen 36 egyházközséget foglalt magába.⁸ Ezek közül Ravasz László 1946. június 8-11. között 20 települést látogatott meg. Az irat elnevezésétől eltérően tehát további 9 egyházközséget is meglátogatott. Öt település: Tarján, Gyermely, Székesfehérvár, Sárkeresztes, Moha a Dunántúli Egyházkerülethez tartozott; azonban a földrajzi közelség miatt itt kivételt tett Ravasz László. Egyház-közigazgatási értelemben ez az öt egyházközség a Dunántúli Egyházkerület püspökének illetékességi körébe tartozott, tehát itt Ravasz László jogi értelemben nem járhatott volna el. A további négy egyházközség közül további három együtt vizsgálendő. A cecei, nagykőrösi és kecskeméti egyházközségek vezetői együtt kértek püspöki vizitációt.⁹ A püspöki vizitáció rendjében a szám-

⁷ Ld. az 1945. évből a következő iratokat: RL A/1b 1006/1945 - Igazolási iratok vértesaljai egyházmegyéből; 1093/1945 - Igazolási iratok vértesaljai egyházmegyéből, kiegészítés; 1555/1945 - Havi helyzetjelentés a vértesaljai egyházmegyéből; 3013/1945 - Havi helyzetjelentés a vértesaljai egyházmegyéből; 3466/1945 - Havi helyzetjelentés a vértesaljai egyházmegyéből.

⁸ A Vértesaljai Református Egyházmegyét alkotó települések: Aba, Alcsút, Baracska, Bia, Bicske, Bodmér, Csabdi, Csákvár, Ercsi, Etyek, Érd, Felcsút, Gárdony, Gyúró-Kuldó, Iváncsa, Kajászószentpéter, Kápolnásnyék, Lovasberény, Mány, Pákozd, Pátka, Páty, Pusztaszabolcs, Sárbogárd, Sárkeresztúr, Seregélyes, Sukoró, Tabajd, Tinnye, Tök, Vál, Velence, Vereb, Vértesacsá, Vértesdoboz, Zámoly. *A Magyarországi Református Egyház egyetemes névtára 1941.*, szerk.: Kiss Gyula, Budapest, 1941. 25.

⁹ „Kedves [Kovács] Bálint! Főtiszteletű püspök úr pünkösdi ünnepeket a vértesaljai egyházmegyében tölti, hogy a háború sújtotta a legtöbb kárt szenvedett gyülekezeteket a helyszínen meglátogassa és a presbitériumokkal testvéri találkozást tegyen. Ezt hétfőn este végzi be s onnan Cecén keresztül

béki látogatás *ad hoc* jellegű volt, arra sem Ravasz László, sem a vizitálók nem készültek. A második világháborút követő első egyházlátogatás alkalmával így a Zsámbéki Református Egyházközség létrejöttéhez is hozzájárult Ravasz László. A vizitáció segítette gyülekezetté válás folyamatát.¹⁰

A Dunamelléki Egyházkerület Püspöki hivatal iratai között erről az útról készült egy feljegyzés, melynek az 1410/1946 jelzeten és „Egyházak háború utáni állapotáról Vértesalja” címen kellene lennie. Az iktatókönyvhöz tartozó irat azonban ma már nincs meg. Ilyen iktatószámmal Ravasz László fondjában (C141) sincsen irat, azonban a 8. doboz egyik gyűjtő palliumában található „Feljegyzése az 1946. június 8-11. közötti egyházlátogatásról a vértesaljai egyházmegyében.” A tisztázott gépirat két példányban található meg az iratsomóban, azon semmilyen kézzel írt betoldás, megjegyzés, hitelesítés nem található. Az 1946. év hivatali iratainak áttekintése erősíti a feltevést, hogy az RL A1/b 1410/1946-os irat egyik másolata lehet a RL C141 fond 8. dobozának iratai között.

– ahol éjjeli szálláson lesz – autón hozzátok Kecskemétre megy, hogy találkozzék a kecskeméti gyülekezettel, illetőleg presbitériummal is. Érkezése 11-én délelőtt 10 órára van tervbe véve.

Légy szíves tehát kellőképpen előkészíteni ezt a látogatást, illetőleg fogadást és jelentést készíteni a gyülekezetet és annak intézményeit ért károkról. Püspök úr kizáróan a gyülekezetet, illetőleg a presbitériumhoz jön, tehát a város és egyéb polgári közületek részéről semmiféle fogadás ne történjék. Kecskemétről Kőrösre megy püspök úr, ahová 3 órára fog érkezni. Valami egyszerű ebédet a küldöttség bizonyosan nálatok fog kapni.

Meleg szeretettel üdvözl

Budapest, 1946. június 5.

Egyházkerületi tanácsos.” RL A/1b 2128/1946.

¹⁰ A Zsámbéki Református Egyházközség megalakulásának hivatalos iratai megtalálhatóak a RL A/1b 4412/1946 Zsámbéki fiókegyház létrejötte palliumban.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyv hitelességi kérdése az egyik vizitáló, Pap László „Tíz év és ami utána következett” c. kötetében található dokumentum kapcsán merülhet fel. A kötet függelék részében kapott helyett a „Feljegyzés az 1946-os második egyházlátogató körútról”¹¹ töredék. Ezen töredékben a seregélyesi és sáregresi látogatások leiratai találhatóak meg, melyek szó szerint egyeznek Ravasz László följegyzéseivel. Valószínűsíthető, hogy Ravasz László egyházlátogatási memoárját Pap Lászlónak is megküldte, aki ezt megőrizte és később a kötet szerkesztői ebből mazsoláztak. A „Tíz év és ami utána következett” c. kötet szerkesztői nem tüntették fel a forrás fellelhetőségét, állagát, terjedelmét. Egyszerűen közölnek egy iratot, melyből az olvasó arra következtethet, hogy azt Pap László készítette. Az egyházkerületi hivatalos iratok mutatókönyve, valamint az előzőekben felhozott érveket figyelembe véve, továbbra is Ravasz László szerzősége valószínűsíthető.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban (továbbiakban ÁBTL) található Ravasz László személyére vezetett operatív dosszié egyik irata a „741-1946. eln. szám. Pro memoria” feljegyzés.¹² Hivatkozott iratból megtudható, hogy a Vértesaljai Egyházmegyét Ravasz László Várady Szabó László építésszel és Pap Lászlóval, az Újjáépítési Bizottság vezetőjével látogatta meg. Ennek fényében jogosan feltételezhető, hogy Ravasz László nemcsak útjának első napját (1946. június 8.) foglalta össze emlékeztető formában, hanem az út többi napján történekről is készíthetett hasonló összefoglalót. Ilyen összefoglaló, feljegyzés azonban a Ráday Gyűjtemény fondjaiban nem található. Az ÁBTL-ben található Ravasz László személyére vezetett operatív dossziéiban

¹¹ PAP László: *Tíz év és ami utána következett 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*. Szerkesztette és jegyzeteket összeállította: BÁRCZAY Gyula. Bern, 1992. 298-300.

¹² ÁBTL 3.1.5. O-9150, 138-141.

sincs másik irat. Vonatkozó irat bővebb, gazdagabb korrajzot enged, mint a hivatalosabb egyházmegyei jelentés. Az ÁBTL-ben található „Pro memoria” is tovább erősíti a Ráday Gyűjtemény Ravasz László fondjában található irat hitelességét, mivel abban több olyan részlet is található, mely az összefoglaló jelentéssel harmonizál, azonban abból kimaradt.

A harci cselekmények 1945 áprilisában teljesen befejeződtek a magyar területeken. Újraindult az élet. A református egyház szervezete is bekapcsolódott az újjáépítési munkálatok szervezésébe. Elkezdtek felmérni az egyházközségek, valamint intézményeik pusztulásának mértékét. Az egyházkerület vezetése pedig a Vértesacsai Református Egyházközség 1945. október 28-án tartott presbiteri gyűlésének határozatát az esperesi hivatalon keresztül a szolgálati utat betartva kapta meg: *„A vértesacsai egyház presbitériuma szeretettel és igaz tisztelettel köszönti Püspök urát és Istennek hálát ad azért, hogy a súlyos napokban őt megtartotta és általa a lelki szolgálat végzését tovább is közli velünk. Munkájára és további életére ezután is Isten kegyelmének gazdag kiadását kéri, hogy a magyar református Siont, annak újjáépítését, megtérését tovább is megújuló erővel szolgálhassa. Úgy látja a presbitérium, hogy alkalmas volna a mostani idő, sokkal inkább, mint máskor, hogy a Püspök úr a küldött atyai szózatok és Istenhez vezérlő Igék mellett a személyes megjelenés erejével is építené az egyház megromlott sátorát. Amikor a presbitérium igen nagy lelki örömmel szemléli, hogy a Püspök urat bizonyár Isten akarat folytán e világi tereken igen magas polcra emelte helyezte és körülményei, egyháza s Isten Igéjének terjesztésében végzett szolgálata, ugyanakkor arra kéri a Püspök Urat, hogy híveivel szemben, akik alázatosan szemlélik a Püspök Úrban is az Istennek földre szállott kegyelmét és áldását, szálljon le arról a földi piedesztárról, ahová tudománya, bölcsessége, nagy kiterjedésű földi munkaköre, Isten igájában végzett alázatos szolgálatai emelték, s a jelentések mellett nézzen*

szét személyesen ismételten is saját portáján, hogy a pásztorálása ne közvetített, hanem közvetlen lehessen. Különösen az igen sújtott egyházak várják látogatását, akik testi, vagy lelki téren nagy-elesettségnek tanúbizonyságai. Így a vértosaljai egyházmegyében lelki téren igen sok gyógyításra vár a verebi gyülekezet, amelyet a Püspök úr személyesen pásztoráló igen gyógyító balzsama ajándékozna meg Vereben való személyesen megjelenésével. Azonkívül a front miatt rombadőlt egyházak, környékükön a csákvári, zámoslyi, pátkai stb. egyházközségek. De igen nagy jelentőségű volna a Püspök úr látogatása a vértosacsai gyülekezet körében is, amely gyülekezetet Isten talán a kevesen voltál hű, sokra bíznak ezután jutalmazásával tüntet ki az által, hogy 168 lélekszámot számláló gyülekezetét előbb 254 telepes, később körülbelül 500 lélekszámot számláló telepessel bővít ki. Presbitériumunk e feliratban s Püspök urunk iránti rajongással kéri a Püspök urat, hogy nem ünnepi díszszel, mert arra mód ma nincsen, hanem aminők lettünk, szegény és koldus alázatossággal látogassa meg az ilyen gyülekezeteket, talán nem is úgy, hogy ezt a látogatást nagy készülődés előzze meg, hanem lepje meg az egyes gyülekezeteket küszködő, szenvedő munkájuk közepette hétköznapi egyszerűségben.”¹³

A vértosacsaiak kérelmét B. Szabó János a Vértosaljai Egyházmegye esperese 1946. március 28-án terjesztette fel a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökéhez. Az esperes a vizitációra vonatkozó kérelemhez a következő megjegyzést fűzte: „A püspöki látogatásra vonatkozó kívánságot a jelenlegi utazási, ellátási és elszállásolási nehézségekre tekintettel érdemi megjegyzés nélkül juttatom el Főtiszteletűségedhez.”¹⁴ A szolgálati úton felterjesztett

¹³ RL A/1b 1243/1946. Kivonat a vértosacsai református egyház presbitériumának 1945. október 28-án tartott presbitéri gyűlésének jegyzőkönyvéből.

¹⁴ RL A/1b 1243/1946 B Szabó János levele Ravasz Lászlóhoz.

kérelemre Ravasz László 1946. május 21-én kelt levélben kitért a meghívás elől.¹⁵ Néhány héttel később, 1946. június 5-én azonban az egyházkerületi tanácsos már arról értesítette az egyházközségek lelkipásztorait, hogy Ravasz László az 1946 év pünkösdi ünnepét a vértessaljai egyházmegyében tölti és egyházlátogatást tesz.¹⁶ Így alakult ki az 1946. június 8-11 közötti időpontválasztás. A püspöki látogatás időpontjának megválasztása egyértelműen összefügghetett azzal, hogy korábban nem állt a püspök rendelkezésére szolgálati gépjármű. Amint ez a nehézség elhárult, akkor első jelentősebb vidéki útja Ravasz Lászlónak a Vértessaljai Egyházmegyébe vezetett.

A püspöki vizitáció alkalmával az egyházi vezető nem egyedül, hanem kísérettel utazott, járta végig a gyülekezeteket.¹⁷ Így volt ez

¹⁵ „... Amint a háború vihara elmúlt felettünk és hírt vettem az én vértessaljai atyámfiainak különösen súlyos megpróbáltatásáról, azonnal tervbe vettem az írott szó szolgálatán túl a személyes látogatást is, azonban ennek megvalósítása előtt még ma is olyan súlyos akadályok állanak, amelyeket elhárítani nincsen módomban. Amint az ilyen szolgálatteljesítésére a lehetőség megnyílik, azonnal sietek a híveinkkel való testvéri találkozássra.” RL A/1b 1243/1946 Ravasz László levele B Szabó Jánoshoz. 1946. május 21.

¹⁶ RL A/1b 2128/1946. Levelek a meglátogatandó Kecskemét, Nagykőrös, Cécse lelkipásztorainak.

¹⁷ „A püspök úr ’jutalomüdülés’-ben részesített, és megengedte nekem, hogy 1934. május 28-tól június 3-ig – amikor a Gömör-tornai Egyházmegyében végzett püspöklátogatást, a kíséretében én is részt vegyek. Tudta, hogy milyen nagy öröm az nekem, aki a szívem teljességéből szerettem és szeretem a bércecs Gömört, így csonkán is; a nagy részét elrabolta tőlünk Trianon. Nagy kísérettel utazott a püspök. Vele volt helyettese, dr. Enyedy Andor miskolci lelkész, egyházkerületi főjegyző. A világi hatóságokat Lukács Endre főszolgabíró képviselte, díszruhás huszárral. Vele volt az egyházmegye esperese, a kedves Juhász Laci bácsi, már betegen. 1934. szeptember 9-én meg is halt nagy bánatunkra. Ott volt a kíséretben a püspöki titkár, Illyés Berci, a nagy turista. [...] Ott volt a püspöki kíséretben Zoltán bátyám is, aki éppen úgy szerette Gömört akárcsak én.” SZABÓ Lajos: *Az utolsó szalmaszál*, Budapest, 2000. 60.

ebben az esetben is. Sem az egyházlátogatást előkészítő, illetve azt lezáró levelezésből, sem az egyházlátogatási összefoglaló jelentésből nem lehet arra következtetni, hogy kik alkották a püspök mellett a vizitáló közösséget. Minderre csupán az ÁBTL-ben található „Pro memoria” ad felvilágosítást. A gépkocsiban tehát négyen utaztak: Ravasz László, Pap László, a teológia dékánja és Várady Szabó Lajos építész, valamint a – jelenleg ismeretlen nevű – sofőr. Így az egyházmegye esperesének, B. Szabó Jánosnak is önállóan kellett megszerveznie az egyházközségek közötti útjait. A forrásokból is rekonstruálható, hogy nagy kihívást jelentett mindenféle utazás és az azzal felmerülő minden egyéb kiadás fedezése.

Az egyházlátogatás alkalmával fotódokumentáció is készült, ennek céljáról, elgondolásáról Nagy Sándor egyházkerületi tanácsos által készített másolat tájékoztat: *„dr. Vasady Béla egyetemi tanár úr elgondolása szerint összeállítandó, a templomok, iskolák, háborús pusztulását feltüntető képsorozat céljaira fényképeket szolgáltatásnak be az egyházközségek az egyetemes konventhez. Dr. Vasady Béla úr ezeket a képeket február 28-ig kéri beküldeni. Eltekintve attól, hogy a felhívás a mai napon érkezett, gondolni sem lehet arra, hogy a fényképeket a legközelebbi jövőben beszolgáltatassák az egyházközségek. A legtöbb községben nincsen fényképész, ha van, nem dolgozik, mert nincsenek fényképészeti cikkei. A régi épületekről készült fényképek a legtöbb helyen megsemmisültek. Csak hosszabb idő alatt lehetne Vasady tanár úr óhajának eleget tenni. A múlt év nyár, inkább már őszén, hasonló akciót kezdtem, de csak néhány egyházból tudtam beszerezni a képeket. Ennek szíves tudomásulvételét, esetleg halasztás kieszközölését kérve, vagyok kiváló tisztelettel, Tabajd, 1946. február 28. B. Szabó János esperes.”*¹⁸

A fotódokumentációt két különböző összeállításban ismerjük

¹⁸ RL A/1b 833/1946 Háborús épületkárok, vértesimaljai esperestől

napjainkban, az egyiket a Zsinati Levéltár őrzi¹⁹, a másik pedig 2018-ban került vissza a Ráday Gyűjteménybe.²⁰ A képek jelentős része a vértessaljai vizitációkor készült. Jól látható rajtuk a háborús pusztítás mértéke. Az épületekben esett károkról, valamint az egyházi vagyont ért pusztulásokról a fényképek reálisan tudósítanak, Ravasz László feljegyzéseiben pedig a lakosok lelki válsága jelenik meg. A gyülekezet tagjait ért veszteségekről csak az írásos források állnak rendelkezésre. A vértessaljai egyházmegyei látogatás tehát azon minősített alkalmak közé tartozik, melynek nemcsak írott, de képi forrásai is vannak. A két forrástípus együttes elemzése még várat magára, melyből teljesen egészében bemutatható az egyének és a közösségek veszteségei.

Az egyházlátogatás eredményeit tükröző beszámolóból nem kapunk információt arra vonatkozóan, hogy Ravasz László miről prédikált 1946 pünkösdjén. B. Szabó János 1946. június 15-én kelt levelében köszönte meg Ravasz László vezette egyházlátogatást: *„A háború pusztításai által minden más egyházmegyénél keményebben megpróbált vértessaljai gyülekezetek mély hálával gondolnak Főtiszteleltűséged pünkösd-i szolgálataira, amelyeknek nyomán – minekutánna bűnbánatra jutottak – sok áldást és erőt vettek, sok felemelő bátoritást és megnyugtató vigasztalást nyertek. Midőn hálásan megköszönöm Főtiszteleltű Úrnak, hogy megalázott népünk lelkéért vállalta a megerőltető út terhét, kérem Istent, áldja meg magvetőmunkáját a Lélek gyümölcseivel. Életét pedig a gyümölcsözésben való állandó örvendezéssel.”*²¹ Az egyházlátogatást

¹⁹ <http://zsinatilevtar.hu/kepgaleria/rombadontott-templomaink> letöltés dátuma: 2018. május 27.

²⁰ RL A/1 ikl Fényképek 1903-1987. Ez egy fotóalbum, melynek történetére vonatkozóan tájékoztat JAKUS Ágnes *Fotók a múltból* c. cikke. <http://www.parokia.hu/v/fotok-a-multbol/> letöltés dátuma: 2018. május 27.

²¹ RL A/1b 2360/1946 B Szabó János levele Ravasz Lászlóhoz, 1946. június 15.

összefoglaló jelentés mellett tehát érdemes lenne, amennyiben arra mód és lehetőség nyílna, Ravasz László textusválasztásainak és prédikációinak analizésére. A háború pusztításait követő ige hirdetések vizsgálata lehetőséget kínálna pontosabb értékelésekre. Ezáltal megismerhetővé válna a háborús pusztítást követő bűnbánat mértéke és iránya.

Mindhárom közreadott dokumentumban az említett és/vagy hivatkozott személyek tekintetében jelentős különbségek mutat-
hatók ki. A „Pro memoria”-ban, amit Ravasz László egyértelműen magánhasználatra készített, pontosan, funkciókkal és/vagy rokonsági fokokkal együtt vannak megemlítve lelkészek és más személyek. A szövegtípus jellegéből adódóan feltételezhető, hogy így próbálta meg az egyházkormányzó az események pontos leírását adni, melyet szükség esetén bármikor vissza tudott ellenőrizni. A második dokumentum a „Feljegyzés a Vértesaljai Egyházmegyei látogatásról” erősen anonimizált. Egyetlen egy alkalommal sem hivatkozik konkrét személyre Ravasz László. Feltételezhető, ezzel kívánta lelkipásztor kollégáinak védelmét szolgálni. Az egyházat belülről ismerők számára a szöveg belső hivatkozásaiból egyértelműen beazonosíthatók azon lelkipásztorok, akiknek véleményét Ravasz László az egyházmegyei jelentés készítésénél figyelembe vette, vagy gondolataikat idézte. A harmadik dokumentum Kis Dániel bizalmas levele Ravasz Lászlóhoz 1946. július 23-án íródott. Mintegy 5-6 héttel későbbi a főpásztori látogatásnál. A bizalmas levél stílusa és tájékoztatása egyértelműen az egyházmegyei látogatás során tapasztaltakat erősíti meg, igazolja. *„Levelemben a nagyobb bizonyítás kedvéért nevekkel is szolgáltam, leveletem igen bizalmasan kezelni.”* – kérte Kis Dániel.

A Vértesacsai Református Egyházközség kérését figyelembe véve a püspöki egyházlátogatást előkészítő levélben a következő olvasható; *„Határozott kívánsága püspök úrnak, hogy sehol hi-*

vatalos fogadás a közigazgatás részéről ne legyen. Ő kizárólag a gyülekezetet a maga nyomorúságában óhajtja meglátogatni és a gyülekezettel és a presbitériummal a parókián óhajt találkozni. Az ellátás dolgában is semmiféle rendkívüli megerőltetést nem szabad tenni.”²² Így a közreadott egyházlátogatás egyházi adminisztratív iratanyagát a helyi sajtóból kiegészíteni nem lehet. A forrásanyagban található adatokat külső forrásokkal egybevetni szinte teljesen lehetetlen.

A második világháborút követően – csakúgy, mint az első világháborút követően – igazoló bizottságok előtt kellett megjelenie azoknak, akiknek a háború alatti tevékenysége vitatható volt. A vértessaljai egyházmegye esperese, B. Szabó János hivatali működése 1938-1948 közé esett. Tehát munkássága segítette az egyházmegyét a háború viszontagságos körülményeinek átélésében, majd újrakezdésében. A forrásokban említett lelkipásztorok közül Füle József bicskei lelkipásztor 1948-1952; Kéri Sándor iváncsai, ercsi lelkipásztor 1953-1954; Radics József cecei lelkipásztor 1955-1974 között vezette a Vértessaljai Református Egyházmegyét. A megpróbált gyülekezetekben szolgáló lelkipásztorok szolgálatát érdemes lenne mélyebb egyház- és köztörténetileg feldolgozni, áttekinteni és értékelni.

A vértessaljai egyházmegye püspöki egyházlátogatása alulról jövő kezdeményezésének Ravasz László eleget tett, csakúgy, mint a baranyai egyházmegye kérésének. A Baranyai Egyházmegye vizitációja 1946 augusztusában volt. Ez a látogatás jobban előkészített, pontosabban tervezett volt a Vértessaljainál.²³ Iratánya azonban ennek a látogatásnak is igen hiányos. Ravasz László 1946

²² RL A/1b 2070/1946. Levél B. Szabó János espereshez, 1946. május 31.

²³ RL A/1b 2690/1946. Felsőbaranyai püspöklátogatás programja; RL A/1b 2798/1946 Felsőbaranyai püspöklátogatás programja, revideált.

decemberében a Baja és környéki reformátusokat szerette volna meglátogatni.²⁴ Erre azonban betegsége miatt már nem került sor.²⁵

A vértessacsai egyházmegye jegyzőkönyve és ahhoz kapcsolódó iratanyagok sokféle ágazó kutatási irányoknak lehet fontos kiindulópontja. Kezdve a vértessacsai presbitérium 1945 október végi meghívó levelének hangvételével (mertek volna így levelezni 1944 előtt!), s az öreg püspök fáradságot nem kímélő pásztori erőfeszítéseivel. Kérdés, miért telt el fél év az egyházközségi határozat és az esperesi reakció között. Továbbá, miként alakult az egyházmegye megítélése 1945 ősze és 1946 tavasza között. A Vértessacsai Egyházközség presbitériumának határozata, valamint a Kis Boáz-féle jelentés, amely persze az éremnek csupán egyik oldala. A vizitáción szerzett tapasztalatok igazolják a különbséget a dunántúli jobb gazda reformátusok és a szegényparaszt alföldi telepések között. (A kommunisták földreformja nem volt mindenki számára ellen-szenves, száz- és százezer magyarnak imponált, nem csupán 1944 üldözöttjeinek.) Kisújszállás említése ráadásul revelatív, hiszen ott nem is volt nagybirtok, mégis igen feszítő ellentétek voltak a parasztság különböző rétegei között, amelyet annak idején Móricz Zsigmond egy híres riportjában dolgozott fel. 1918-ban úgy temette el a történelmi Magyarországot a történelem, hogy 100 magyar

²⁴ „November hó 19-én nálam összegyűlt lelkipásztori csendesnapon Papp Géza lelkésztársunk említette Főtiszteletű Püspök úr azon szándékát, hogy december hó folyamán lejön a telepés községekbe. Akkor úgy beszéltük meg előzetesen, hogy Baja-Vaskút-Gara-Katymár-Bácsalmás és Jánoshalma vonalon és sorrendben történik ez meg valószínűleg.” RL A/1b 4982/1946 A Bácsalmási lelkipásztor Illésy Károly vizitációs kérése. 1946. december 3.

²⁵ „...Püspök úr egészségi állapota nem engedi meg azt, hogy ilyen zord időben tegyen látogatást a bácskai újtelepes gyülekezetekben. Erre sor majd jobb időjárás eljövetelével kerülhet...” RL A/1 4982/1946 Egyházkerületi tanácsos levele Illésy Károlyhoz, 1947. január 23.

földművesből 45-nek nem volt egyáltalán semmi földje (egyetlen magyarországi nemzetiségnél sem volt ilyen rossz az arány), s 1945-ben sem volt sokkal jobb a helyzet. Nem véletlen, hogy Alcsúton a főhercegi kastélyt a falu tősgyökeres református lakossága hordta szét 1945 tavaszán-nyarán. S a sorok és beszámolók közül elővillan a régió mikrovilágainak változatossága. Tabajd és Csabdi között alig van 20 km, mégis az egyik nem, a másik nagyon szenvedett 1945 borzalmas telén, s persze az is nagyon érdekes, hogy a pusztításra hogyan reagálnak az egyik, s a másik gyülekezetben.

Összegzésképpen megállapítható, hogy Ravasz László a háborús pusztításokról reális képpel rendelkezett. A püspök elsődlegesen az egyházmegyei havi helyzetjelentésekből, valamint a Püspöki hivatalba szolgálati úton felterjesztett iratokból tájékozódott. Az egyházmegyei látogatásnak csakúgy, mint korábban, az első világháborút követően is inkább pasztorális céljai voltak, mintsem egyház-igazgatási.

A különböző forrástípusok tükrözik a második világháborút követő évek bizonytalanságát és bizalmatlanságát. Ravasz László Vértaszaljai Egyházmegyei feljegyzésében tendenciákat, problémákat, kihívásokat foglalt össze, melyek egész Magyarországra jellemzőek voltak. Ezen rendkívül gazdag és revelatív anyag rávilágít arra, hogy ezt a rövid s hinni akaró korszakot (1945-1948) ne csak az utána jövő korszak alapján, hanem saját jogán is vizsgáljuk.

FORRÁSOK

1., PRO MEMORIA, 1946. JÚNIUS 8.

ÁBTL 3.1.5. O-9150, 138-141.

741-1946. eln. szám.

1946.²⁶ június 8-án indultam Budapestről dr. Pap László és Várady Szabó Lajos²⁷ társaságában. Pátyra érkeztünk 10 óra tájt. A gyülekezeti teremben rövid istentiszteletet tartottunk, igeolvasással és imádkozással. Páty sok morális veszteséget látott, de épületeiben, anyagi javakban kevesebb a kára. Egészséges, életerős gyülekezet, hamar ki fogja heverni a veszteséget.

Délelőtt még meglátogattam a mányi gyülekezetet. A templom belseje tökéletesen fel van dülva, az orgona, a pad, a templomtető darabokban hever kazallá halmozva. A papi lakást már rendkívüli szívóssággal rendbe hozták és lakhatóvá tették. A lelkipásztornak nagy egyéni veszteségei vannak. A környéken összegyűjtötték a kilőtt réztöltény hüvelyeket és ebből nagy értékű nyersanyag gyűjteményhez jutottak. Sokat segít nekik a lelkész²⁸ apósa: Za-

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-9150, 138-141.

²⁷ Várady Szabó Lajos 20. századi építész. Az 1930-1950-es évek között számos egyházi épület tervezésében vett részt.

²⁸ Németh B. Mihály (Kiskunhalas, 1903. március 2. – Mány, 2000. július 26.) református lelkész. – Teológiai tanulmányait Budapesten folytatta. Segédlelkézi vizsgáját követően 2 évet Amszterdamban tanult. 1929-1934 között segédlelkész volt a következő települések gyülekezeteiben: Budapest, Gárdony, Nagyharsány, Szabadszállás, Kiskunhalas, Pécs, Sárbogárd. 1934-1976 között a Mányi Református Egyházközség lelkipásztora volt. A 2. világháborút követően a helyi nemzeti bizottság elnökévé választották meg (8 kisgazda és 3 kommunista párti taggal). Házasságot kötött 1937. március 29-én Zakar Klárával. A házasságból három gyermek született. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TtREL) 1.8.d. Mány, Németh B. Mihály. BALÁZS Béla: *A demokratikus tömegmozgalom kibonta-*

kar Albert²⁹ tisztviseelőtelepi presbiter. Délre értünk Csabdiba. A legtöbbet szenvedett gyülekezetek közé tartozik. A lelkészlakás már lakható, temploma tökéletesen leégett, de a romok belőle elvannak takarítva. A gyülekezet vesztesége óriási. Minden állatállomány odalett és a hívek háztartásának felszerelése is. Nagyon sok halott teteme borította az utcákat és a mezőket, úgy hogy a hazaköltöző nép már Bicskénél érezte a hullaszagot. A gyülekezetnek 5-10 %-a elveszett a háborúban. Délután a romtemplomban istentiszteletet tartottunk.

Estére Bicskére értünk. Megnéztük az épületeket, számbavettük a helyzetet és presbiteri megbeszélést tartottunk. Bicske azok közé a gyülekezetek közé tartozik, amely hamar kiheverné a baját, ha a hívek gazdasági élete rendbe jönne. Ezidőszert azonban ennek nagy akadályai vannak.

Másnap június 9-én reggel 7 órakor Bicskéről Alcsútra mentünk. Ott találkoztunk a presbiterekkel és az egyház hivatalosaival. Megnéztük a belülről elpusztított templomot. Orgonának, padoknak, úrasztalának csak a romjai vannak. A gyülekezet a földosztásnál anyagilag megerősödött.

Alcsútról Vértesacsára mentünk, ahol a padoktól, orgonától és felszereléstől megfosztott templomban rövid istentiszteletet tartottunk. Nagyon panaszkodnak a telepésekre, akik a kiköltöztetett svábok helyére jöttek. Izgága, pusztító, dologtalan nép, bár több száz református van közöttük. Nagy ellenérzés támadt a jövevények és a régi törzsökös lakosság között.

kozása és a népi forradalmi szervek megalakulása a felszabadult Magyarországon. In: Századok 1957. 91. évf., 1-4. szám. 324. Mányi Református Egyház halotti anyakönyve.

²⁹ Zakar Albert – Tisztviseelőtelepi egyházközség presbiter. Műve: Emlékezet temploma. Budapest Tisztviseelőtelep-Külsőferencvárosi Református Egyházközség gyülekezetének története, rövid visszapillantással a Budapesti Református Egyház történeti múltjára. Budapest, 1937.

Vértesacsáról Lovasberénybe mentünk. Sokat szenvedett a lelkészlak, az iskola, a tanítói lakás és a templom is belülről el van pusztulva. A helyreállítás munkája folyamatban van és minden tényező nagy szívóságot tanúsít. Panaszkodtak a megszálló csapatok egyes különítményeinek garázdálkodása miatt.

2., RAVASZ LÁSZLÓ FELJEGYZÉSE AZ 1946. JÚNIUS 8-11. KÖZÖTTI EGYHÁZLÁTOGATÁSRÓL A VÉRTESALJAI EGYHÁZMEGYÉBEN

RL C 141 8. doboz

PÁTY

A községen áthaladva nyomban látszott, hogy lényeges kár épületben itt nem esett. A lelkészlakás előtt a lelkész³⁰, a presbitérium élén várt bennünket. Beszédében nagyon hangoztatta ugyan az elesettséget és kifosztottságot, szerencsére azonban ennek nyo-

³⁰ Kálmán János (Sárkeresztúr, 1881.október 18. – ?) református lelkipásztor. – Középkolai tanulmányait a Nagykőrösi Református Gimnáziumban végezte, majd a Budapesti Teológiai Akadémia hallgatója volt 1901-1905 között. Teológiai évei alatt exmittált teológusként szolgált Sárában 1902-től, majd Drávaiványiban 1903-1904-es tanévben, később pedig Iváncsán 1904-1905-os tanévben. Segédlelkészi szolgálatát 1905-1906-ben a Pátyi Református Egyházközségben folytatta. A Kecskemét külterületéhez tartozó Szentkirálypusztára került hitoktató-lelkésznek 1906-1909 között, majd az Örkényi Egyházközség választotta meg lelkészének 1909-ben. Itt 12 éven át szolgált. A Pátyi Református Egyházközség 1921-ben választotta meg lelkészének, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1953. szeptember 30-ig szolgált. Kétszer kötött házasságot. Első felesége Polgár Mária volt, akivel 1906-ban házasodtak össze. Polgár Mária 1937-ben hunyt el. Második felesége Füsü Molnár Mária Sarolta volt, akivel 1938-ban kötött házasságot. TtREL 1.8.d. Páty, Kálmán János. RL A/1f Lelkipásztori törzskönyvi lap.

mai nem nagyon látszottak. Viszont azt a beszélgetés folyamán panaszolták, hogy még mindig nincs nyugalomuk, néhány nappal érkezésünk előtt valóságos utcai harc folyt, a rablásra jövő orosz katonák és a rablást megakadályozni akaró gazdák között, a végén éppen a pap udvarán fogták el az oroszokat s a rendőrség alig tudta kiszabadítani őket a parasztok kezeiből. A lelkészlakásról a gyülekezeti házba mentünk, melynek szép nagy terme zsúfolásig tele volt, mindkét nemű és mindenkorú hívővel. Az egyházi épületekben lényeges kár szintén nincs. Rövid ott tartózkodásunk alatt gazdag villásreggelivel láttak el, amiből szintén látszott, hogy legálábbis élelmiszerekben nem látnak hiányt.

MÁNY

Már előre hallottuk, hogy ez a község egyike a vértessaljai egyházmegye legtöbbet szenvedett helyeinek. Mivel a községben magában nagy harcok dúltak és többször cserélt gazdát, így a házak tekintélyes százaléka elpusztult vagy legalábbis súlyosan megsérült. Valamennyi egyházi épület, templom, lelkészlakás, iskola, tanítólakások, vagy súlyosan megsérültek, vagy teljesen el is pusztultak. Mivel a község lakosságát a harcok tartama alatt kiűritették, így nemcsak épületben, hanem ruházatban, felszerelésben és állatállományban is rendkívül súlyos károkat szenvedetek. Nem tudtak még a csecsemőknek sem tejet adni, cukorra szintén nagy szükségük lenne. Lábbelijük csak abban a formában van, hogy a sok kilótt tank kerekéről lefűrészelgették a gumit s ezeket lemezekre fűrészelve szandálként kötik a talpukra. A rossz táplálkozás miatt a csecsemőhalálalozási statisztika és általában a gyermekek egészségi állapota és fejlődése rossz. Egy hónapra egy mázsá cukorral meg lehetne oldani a csecsemők és iskolás gyermekek cukorellátását. A község jelenlegi állapotán örvendetesen látszik a lakosság élni akarása, az iskolát például már újjáépítették. Ugyancsak a lelkész- és tanítólakást is.

Több mázsa súlyú ágyúhüvelyt gyűjtöttek össze, melynek rezéből a templom fedelét akarják megcsináltatni. Amennyiben a Don Suisse, vagy Svájci Vöröskereszt tudná őket segíteni, a papék alkalmasak lennének egy gyermek étkeztető megszervezésére.

ZSÁMBÉK

Zsámbékon ugyancsak keresztülmentünk, nem is gondolva, hogy tekintélyes lélekszámú gyülekezet van ott alakulóban. Az odavaló orvos Szilágyi azonban utánunk jött Mányba, hogy a püspök úrral megbeszélje a gyülekezetté alakulás kérdését. Megtudtuk, hogy a XVIII. század elején német betelepítés következtében szűnt ott meg a református magyar gyülekezet, most azután a németek kitelepítésével kapcsolatban Kisújszállásról 600 reformátust telepítettek oda, akik gyülekezetté kívánnak szervezkedni. Szilágyi dr. nagy lelkesedéssel végzi a szervezés munkáját. A telepesek itt érdeklődést mutatnak az egyház iránt és nem hallottunk panaszt velük kapcsolatban.

CSABDI

Vértessaljának másik legjobban tönkretett községe és gyülekezete. Temploma gyűjtőgránátot kapott és teljesen kiégett. Lakosságát kényszerítették a község elhagyására, ami egyúttal teljes kifosztásukra vezetett. Néhány adat ezzel kapcsolatban: 1944. évben 140 ló volt a községben, maradt 16. Marha volt 300, maradt 6. Az épületekben 52% a kár. Emberéletben a lakosság 10 %-a a veszteség. A születési statisztika ijesztő, három születéssel szemben hét halálozás van, míg 1944-ben 16 születéssel szemben 4 halálozás volt. A lakosság keresetében nagy szerepe van a gyümölcsstermelésnek, de a háború a gyümölcsfák tekintélyes részét is tönkretette. A lakosság ruházat tekintetében is sürgős segítségre szorul. A gyermekek cukorellátása tekintetében is sürgős segítségre szorul. A gyermekek cukorellátása az iskolásokéval együtt 40 kg. cu-

korral biztosítva lenne. A község mai képe itt is nagy vitalitásról tett bizonyosságot, különösen ha összehasonlítjuk a múlt tavaszi helyzetet, amikor elbeszélésük szerint már Bicskénél megcsapta az ember orrát a százával szanaszét heverő emberi és állati hullák szaga. Sajnos a száraz időjárás következtében a termés csak gyöngye lesz.

TARJÁN

Már nem a dunamelléki egyházkerülethez tartozik, de átszaldadtunk, mert erősen sérült gyülekezetnek volt jelezve. Ebéd alatt ugyan megjegyezte a csabdi-i lelkész³¹, hogy tapasztalata szerint minden ember azt hiszi, hogy ő szenvedte a legtöbbet a háborútól és szinte az illendőséghez tartozónak véli szenvedése és kára nagyságának a hangoztatását. Ez volt a benyomásom Tarjánban is. A község maga láthatólag alig szenvedett. A templom mellé hatalmas légibomba esett ugyan, aminek következtében a templom fala

³¹ Imre Ernő (Budapest, 1918. július 25. – Szentes, 2013. szeptember 18.) református lelképásztor, esperes. – Középkolai tanulmányait a Budapesti Werbőczy István Reálginimáziumban folytatta. A teológiát Budapesten végezte 1936-1940 között, majd a Nagykőrösi Tanítóképzőben tanítói oklevelet szerzett. Segédlelkész volt Pestszentlőrinc-Ganztelepen, majd Dunavecshén és Tabajdon. A Csabdi Református Egyházközség 1943-ban hívta meg lelképásztorának. Teológiai ösztöndíjas hallgató volt Amsterdamban 1946-1948 között. A Szentesi Református Egyházközség lelképásztorának hívta meg 1951-ben, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1991-ig szolgált. A Csongrádi Református Egyházmegye esperese volt 1988-1990 között. A Debreceni Református Teológiai Akadémia munkássága elismeréséül 1990-ben díszdoktori címet adományozott számára. Szentes város önkormányzatának képviselő-testülete egyhangú döntéssel 1999-ben a város díszpolgárává választotta. Házasságot kötött 1943. október 26-án Zanka Irénnel. Munkái: Soli Deo Gloria – Egyedül Istené a dicsőség – Lelképásztori szolgálatom a Szentes Alsópárt-Kiséri Református Egyházközségben az 1951-1991-es években, Szentes, 2006. (A szerző magánkiadása), Hat év csodái, Csabdi – Hollandia – Csabdi (1946-1951), Szentes, 2007. (A szerző magánkiadása). TtREL 1.8.d. Csabdi, Imre Ernő. RL A/1f Törzskönyvi lapok.

egy-két helyen megrepedt. Az iskolát pedig a beszállásolt katonák rongálták meg főleg, de a károk egyáltalában nem felelnek meg annak a nagy elesettségnek, amelyet a lelkész³² maga mutatta. Ha akkora vitalitás lenne itt, mint pl. Mányban, úgy már nyoma sem volna sehohol a háborúnak. A községnek még mindig sok a német lakója, telepítés folyik. A telepítés folytán a református gyülekezet körülbelül meg fog háromszorozódni. Itt azonban már nem sok jót várnak a telepeseiktől.

GYERMELY

Lényegesen súlyosabb károk érték az ugyancsak a dunántúli egyházkerülethez tartozó Gyermely községet és gyülekezetét. Elég sok ház elpusztult, lakosság kifosztása is nagyobb mérvű volt. Templom, lelkészlakás és iskola komolyabb sérüléseket szenvedtek, tanítólakás teljesen rombadőlt. A templomot és a lelkészlakást már teljesen rendbehozták, öszre kevés üvegsegítséggel a szép, modern iskolát is rendbe lehet hozni.

BICSKE

Épületekben aránylag kevés a vesztesége, viszont azt vallja, hogy az egész környék legszisztematikusabban kifosztott községe.

³² Besse Lajos (Révkomárom, 1884. október 10. – ?) református lelkipásztor. – Középkolai tanulmányait a komáromi bencés gimnáziumban, valamint a pápai főgimnáziumban végezte, ahol 1902-ben érettségi vizsgát tett. A Pápai Teológiai Akadémia hallgatója volt 1902-1906 között. 1906. április 20. és december 1. között Bátorkeszin exmittált lelkipásztorként szolgált, majd 1906. december 1. és 1908. október 1. között a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke mellett titkárként szolgált. 1907-ben tett le a II. lelkészképesítő vizsgát. 1908. október 1-től a Tarjáni Református Egyházközség választott lelkipásztora. Házasságot kötött 1908. december 14-én Szabó Elával. „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület önéletrajzai 1943.* Szerk.: KRÁNITZ Zsolt. Pápa, 2013. 958-965.

Jellemzi, hogy a községben volt 2500 marhából, mindössze [kiolvashatatlan szám] drb. maradt. Ló pedig egy sem, csak amit össze tudtak fogni, mint kimustrált, használatra alig alkalmas gebéket. Ruházatban oly nagymértékű kifosztottság, hogy a családból vagy csak a gyerekek tudnak menni templomba, vagy csak a szülők, mert annyi ruha nem maradt, hogy egyszerre mind felöltözzenek. Rosszak a népmozgalmi adatai is. A múlt esztendőben 38 születésre 154 halálozás esett. A halottak közül 78 háborús cselekmények következtében vesztette életét. A gyülekezet tagjai közül még mindig mintegy hatvanan vannak keleten hadifogságban. Szerencsére gyermekhalandóság nincsen.

ALCSÚT

Második napi utunk első állomása Alcsút volt. Aránylag a község tűrhető állapotban van, az egyházi épületek sem szenvedtek nagyobb kárt, ellenben mint csaknem minden gyülekezetben a vértessaljai egyházmegye területén a templom belső berendezése itt is elpusztult, beleértve az orgonát is. A padokat feltüzeltek, az orgona sípjait kiszedték és játékszernek használták. A József főherceg féle birtok felosztása némileg erősíti a református híveket, bár jellemző, mint az egyik öreg presbiter megjegyzett, hogy 40 évig szolgált az uradalomban és nem kapott egyetlen hold földet sem azzal a jelszóval, hogy miért szolgálta az urat.

VÉRTESACSA

Épületkára nem jelentős, a kifosztatás azonban elég nagymértékű. Templom belső felszerelése teljesen hiányzik, ugyanúgy járt, mint az alcsútié. Nagyon sok a panasz a kommunista pártra. Vezetői túlkapasai miatt. Odaérkezésünk előtti napokban is összefogták a község vezetőit és bevitték Székesfehérvárra. Az egész települést a kommunisták tartják kezükben, ezek Túrkevéről hoztak 400 telepeket, akik felekezetre reformátusok ugyan, és teljesen egyházzel-

lenes beállítottságúak. A bennszülötteket a telepésekkel szemben minden vonatkozásban de különösen a juttatások terén – vetőmag, ló, marha – háttérbe szorítják, ami ezekben nagy elkeseredést vált ki. Presbiterek beszéltek, hogy hintáslegénynek és késes segédnek is adnak földet, akik azt sem tudják, mit csináljanak vele. Állítások szerint úgy vetették a búzát, hogy kapálni lehessen. Persze a megjegyzések hitelességét nem lehetett ellenőrizni, de azt mutatták, hogy nehezen áthidalható szakadék van a bennszülött lakosság és a telepések között. Amit a kommunista pártvezetőség magatartása csak még jobban kiélez. A telepések felfogására jellemző, hogy bár hat tiszta református kötött házasságot addig egyháziilag ezek közül, csak egy esküdött. A többiek a lelkész³³ szerint azzal érveltek, hogy nem akarják kinevetetni magukat.

LOVASBERÉNY

Az épületkár aránylag itt sem nagy. A kifosztások következtében viszont itt is sokat szenvedett a lakosság, mivel őket is kiürítették. Az egyházi épületek főleg felszerelésében vesztek sokat. A templomot lókérdőháznak használták, míg karzatát WC-nek.

³³ Kis Boáz (Sárbogárd, 1914. július 3. - ?,?) református lelképásztor. – Középiskolai tanulmányait a kecskeméti gróf Tisza István Reál gimnáziumban végezte. Teológiai tanulmányait 1933-1937 között a Budapesti Teológiai Akadémián folytatta. 1935-ben Bécsben tett tanulmányutat. Az első lelkész-képesítő vizsgát 1938 szeptemberében, a második lelkész-képesítő vizsgát 1940. szeptemberében tette le. Az 1938-1939-es tanévben Nagykőrösön lelkész-tanítói és kántori oklevelet szerzett. Exmittált segédlelkész-ként szolgált 1936. április 17 – július 1. között Vértesacsán, majd 1936. július 1-től október 1-ig Sárbogárdon ugyanolyan minőségben. 1938. február 1-től 1941. szeptember 15.-ig mint rendes segédlelkész szolgált Sárbogárdon, később 1941. szeptember 15-től 1942. május 10-ig Kispest-Wekerletelepen. A Vértesacsai Református Egyházközség 1942. márciusában választotta meg lelkészének, mely állásba május 10-én iktatták be. TtREL 1.8.d. Vértesacsá, Kis Boáz.

Az úrasztalát is összetörték. Az iskolában is elég komoly károk vannak, viszont úgy látszik, hogy a vitalitás nem lankadt, mert igyekeznek építőanyagokat beszerezni és komolyan készülnek a károk kijavítására.

VEREB

Az egész környéknek elismerten egyik legkifosztottabb községe. Békében állattenyésztési mintaközségnek számított, ahonnan évente 360.000 liter tejet szállítottak Budapestre. 484 marhájából 204 törzskönyvezett tehén volt, mindebből összesen egyetlen borjú maradt meg. Még ma is csak 8 tehén van a községben. 314 lóból 2 csikó maradt meg, de ma is csak 23 ló van, amelyek nagyrésze kimustrált beteg és alig használható komoly munkára. A község határában súlyos tankcsaták folytak, minek következtében 75 kilőtt tank van a község körül s a tankcsata folyamánként a múlt évben a 840 hold vetésből csak 400 hold maradt meg a többi elpusztult. Nagyon panaszták, hogy a tankok által tönkretett területek olyan porhanyóssá váltak, hogy a gabona nem kell ki bennük. Különösen fájlalják marhalállományuk elvesztését, tenyészállatokat kérnének mindenekelőtt. Panaszolták, hogy a volksbundistáktól a sváblakosságú községekben elvett marhákat csak kommunisták kapják meg, ezt a panaszt különben már Vértesacsán is hangoztatták. A község épületkárt is sokat szenvedett, az egyházi épületekben is komoly károk vannak. Rossz a népmozgalmi statisztika is, amennyiben háborús cselekmények következtében 32-n haltak meg. Az idén egy születéssel szemben eddig öt halálozás áll. Nagyan hiányolják a férfilakosság tekintélyes részének távollétét.

TABAJD

Vereb után egész üdítő látvány volt Tabajd, mely alig szenvedett lényegesen a háborútól. Egyike Vértesalja ama két gyülekeze-

tének, ahol a templom belső felszerelése az orgonával együtt megmaradt. Sajnos, népe nagyon egykés, az első keresztlő aznap volt ebben az évben.

VÁL

Kevésbé kifosztott, kevésbé szenvedett éppen ezért többet panaszkodó gyülekezetek közé tartozik.

KAJÁSZÓSZENTPÉTER

Mérsékelt kárai vannak, ezek egyrészt már helyrehozta, más részének helyrehozására kísérleteket tesz, inkább az irányban van szükség segítségre, hogy hogyan tudjon anyagokhoz hozzájutni. A módosabb gazdarétegnek itt is súlyos panaszai vannak a kommunistákra. Különösen a beszolgáltatásokkal kapcsolatban. A lakosság kifosztottsága mérsékelt. Viszont az idej terméskilátások elég gyengék, ami bizonyára nagyban fogja befolyásolni az elszendvedett károk kiheverését.

BARACSKA

Mind a község, mind a gyülekezet nagyon súlyos károkat szenvedett, hiszen területén súlyos harcok dúltak. A templomnak csak falai maradtak meg, ugyancsak súlyosan megsérült és lakhatatlan a szép, modern lelkészlakás is. Istentiszteleti helyül egyelőre az iskolát használják. A kifosztottság itt sem látszott túlságosan.

KÁPOLNÁSNYÉK

Minden vonatkozásban nagyon sokat szenvedett. Temploma úgy elpusztult, hogy a falainak is csak egy része maradt ép, főként a torony falazat szenvedett sokat. Oly súlyos harcok dúltak itt, hogy mint mondták hazatérésük után 800 lovat és több mint 2000 embert kellett eltemetniök. Kifosztásukra jellemző, hogy míg

békében 1070 tehenük volt, ebből csak 5 maradt, ami mára 300-ra emelkedett. 400 lovukból, ma csak 12 pár van, de az is csökkent teljesítőképességű, kimustrált ló. Panaszolták, hogy a katonaság 500 vagon krumplijukat élte fel, úgyhogy a lakosságnak még vetőmag krumplija sem maradt. E község 461 házából 44 leégett, ami azt jelenti, hogy ezzel elpusztult az ottlévő teljes felszerelés is, míg további 379 komolyabb javításra szorul. Az élni akarás meglátszik, mivel azokban a község egy része nyugdíjasokból állott, ezek nem érzik elég erőseknek magukat az újjáépítéshez s így átmenetileg a lélekszám erősen csökkent.³⁴

GÁRDONY

A gyülekezet külső képén nem látszott kirívóan kifosztottsága, pedig erre vonatkozó adatai elég beszédesek, hiszen mint mondták 260 tehenükből 8, 200 lovukból pedig egy sem maradt, ugyancsak nem maradt egyetlen sertés sem a községben. Sokat szenvedtek a katonák garázdálkodása miatt a nők is, két presbiter is életét vesztette leánya védelmében. A templom aránylag jó állapotban van, a lelkészlakás is, ellenben óvodája teljesen elpusztult. A táncolási láz miatt, amivel itt is találkoztunk másodszor ellentétek vannak a lelkész³⁵ és a gyülekezet egyrésze között. Ez a kérdés

³⁴ A kápolnásnyékiek a háborús pusztítás újjáépítéséhez állami segítséget kértek, melyet B. Szabó János esperes 1946. május 24-én terjesztett fel Ravasz Lászlóhoz, aki Antall József újjáépítési miniszterhez 1946. július 12-én küldte tovább a kérést. „A kápolnásnyéki református egyházközség kárbejelentést és anyagigénylést mellékelten, további szíves ellátásra tisztelettel felterjesztem” RL A/1b 2052/1946 Kápolnásnyéki református egyház kérelme.

³⁵ Gulyás Péter (Szilasbáthás, 1901. április 5. – ?, ?) református lelképásztor. – Érettségit 1921. júniusában a Nagykőrösi Református Gimnáziumban tett. Teológiai tanulmányait 1921-1925 között a Budapesti Teológiai Akadémián folytatta. Első lelkészsképesítő vizsgáját Budapesten 1925 szeptemberében szerezte meg, majd a második lelkészsképesítő vizsgáját 1927. szeptemberé-

különösen már Kápolnásnyéken is előjött, ahol a jegyző állítása szerint a Nemzeti Segély elrendelte, hogy Péter Pálig legalább 12 nyilvános bált kell rendezni. Úgy látszik ezzel akarják elkábítani a népet.

VELENCE

Elég sokat szenvedett, de már a megépülés útján haladó község és gyülekezet. Kifosztottsága hasonló az előbbihez, viszont épületkára az előbbinél is nagyobb. Sok a vesztesége emberéletben is és nagyon rossz a születés statisztikája is. Temploma tornyának újjáépítését ifjúsága maga kezdeményezte és mikor nem kaptak építész az ifjúság ács és kőműves tagjai maguk fogtak hozzá a javításhoz. Tanítói lakása teljesen elpusztult, szép új iskolája szintén elég komoly sérüléseket szenvedett.

PÁKOZD

Mivel Gárdonyban nagyon eltelt az idő Pákozdon már csak néhány percünk volt, alig tudtunk néhány szót váltani a lelkéssel³⁶,

ben Pápán tette le. Segédlelkész volt a következő egyházközségekben: Lábod, Ötvöskőny, Kadarkút, Kastélyosdomb. 1929. április 1. – 1930 június 1 között Székesfehérvárott állami hitoktató lelkészként szolgált. A Gárdonyi Református Egyházközségben 1930. június 1. – 1968. december 31. között szolgált. 1944. november 29-én katonai szolgálatra hívták be, majd 1945. május 7-én tért vissza Gárdonyba. Házasságot kötött 1931-ben Miklós Rózsaival. TtREL 1.8.d. Gárdony, Gulyás Péter http://www.gardonyrefhir.hu/?page_id=439#4.2. Guly%C3%A1s_P%C3%A9ter_lelkip%C3%A1sztors%C3%A1lga, letöltés dátuma: 2018. március 13.

³⁶ László Levente (Lábatlan, 1886. június 9. – ?, ?) református lelképásztor. – Teológiai tanulmányait a Pápai Református Teológián folytatta. Első lelkészkepesítő vizsgáját 1908. szeptember 8-án, a másodikat 1910. június 28-án Pápán tette le. Helyettes lelkési szolgálatot végezett Kamásomtárján 1907. december 15. – 1908. március 9. között, majd segédlelkész és hitok-

a presbiterekkel és a község jegyzőjével. Úgy látszott, hogy a szokásos méreteket nem haladta meg a kifosztottság, sem az épületkárok nem katasztrofálisak.

SEREGÉLYES

A környék egyik legtöbbet szenvedett községe és gyülekezete. A harcok sokáig dúltak magában a községben, mely többször cserélt gazdát. Alig maradt ép ház a községben a lakosság vesztesége emberéletben is több száz volt. A templom és lelkészlakás súlyosan megsérültek, úgyhogy a templom teljesen használhatatlan. A község lakóiban nagy vitalitás mutatkozik, tavaly júniusban jártam itt, az egy év alatt végzett munka igen tiszteletreméltó. A gyülekezet lelkésze egyáltalán nem alkalmas az újjáépítő munkára, elfáradt, teljesen passzív, viszont mellette lévő kurátor pompás példánya az értelmes, jóindulatú és munkás parasztnak. Emitt van a budapesti teológiának 1000 holdas birtoka, az úgynevezett Selymespuszta. Szép kis úrilakkal, sok cselédséggel lakásokkal és istállókkal, mivel a harcok központjában éppen ez a terület esett, itt minden elpusztult. Habár tavaly óta itt is sokat építettek, mégis nagyon siralmas minden. A Teológiának különben csak 100 holdat hagytak meg a birtokból s a birtokon maradt épületek közül is nehézségek mutatkoznak. Az egyik istálló kőanyagát eladták. A teológia képviselőinek, miután az árát is felhasználták, most a földosztóbizottság nem engedi az épület elhordását, arra hivatkozással, hogy csak annyi épület illeti a régi tulajdonost, amennyi megmaradt föld

tató volt Tatán 1908. március 9. – 1912. április 21. között. Missziói lelkései szolgálatot látott el Zágrábban 1912. április 21 és 1922. május 23. között, majd Nagypiszoncán 1922. május 23 és 1927. március 22 között. A Verebi Egyházközség választotta meg lelkészének, ahol 1927. március 27 – 1931. október 1. között szolgált, később Pákozdon hirdette Isten Igéjét 1931. október 1-től. RL A/1f Törzskönyvi lap.

megmunkálásához elengedhetetlenül szükséges. Azt, hogy az istálló kőanyagának eladása miért vált szükségessé, hogy az elpusztult többi rendbe hozható legyen, nem veszik figyelembe.

SÁRKERESZTES

Egész utunk legmegdöbbentőbb állomása volt. Az istentisztelet még tartott, mikor a faluba értünk. A templommal szemben levő elpusztult ház kerítésére támaszkodva öreg magyar kérdezte, egyházit keresnek. Amikor megérdeklődtem, hogy ő református-e, ha igen, miért nincs templomban, elmondta, hogy református az egész község, de alig tud valaki elmenni, mert nincs mit magukra venni. Ő maga 14 holdas gazda lenne, kinek békében 2 pár lova és 2 szekere volt, emellett tehenei, disznói, most semmiféle állata nincs, a házát a bomba szétrombolta, csak az a rongya van, ami rajta volt, egy rongyos ing és egy rossz gatyka, a lábán lévő bakancsok közül az egyiket a felesége találta valahol, a másikat pedig ő. Persze egészen más szám volt az egyik, mint a másik. Amikor a templomból kijövő presbiterekkel szóba álltunk, akkor csak úgy dőlt a szájukból a sok panasz. Az egész községben talán egyetlen ép ház nincs s mégis arra kényszerítik őket, hogy közmunkára Fehérvárra menjenek. Kérték engedjék, hogy közmunkával saját egyházi épületeiket és elsősorban a súlyosan sérült iskolát hozhassák rendbe, de a kommunista alispán, aki pedig református gimnáziumi tanár Kecskeméten, nem volt hajlandó megengedni. Mindegyik presbiterről sugárzott az értelem, de ugyanúgy lerítt a szegénység és a teljes nyomorúság. Az egyik Alföldi Gábor nevű, elmondotta, hogy csak a kabát az övé rajta, a nadrág a fiáé, a mellény pedig a vejéé. Csak úgy tudnak – amint ők mondták – a szentegyházba menni, ha összekéregetik egymástól a ruhadarabokat. Szűcs János bíró fájdalommal s némi megalázottság érzelmével mutatta, hogy a felesége ruhája van rajta, mert neki rajtavalója se maradt. Egyaránt el voltak keseredve, németek, oroszok és a mostani kormányzat ellen. Felháborodva beszéltek, hogy

a németek mozinak használták a szentegyházukat. Elmondották, hogy nagyon sokat szenvedtek emberéletben is, mindegyik külön elmondotta, hogy tanítójukat is meggyilkolták és később találták meg egy kútban. Azt mondták, hogy ami gyalázatos dolgot a propaganda elmondott azt nekik mind végig kellett élniök. Volt család, ahol három családtagot is meggyilkoltak. A nőket tömegesen gyálázták meg és a nőcsonkítások is előfordultak községükben. Nagy fájdalommal panaszták, hogy nem törődik velük senki. Lelkileg teljesen össze van roppanva az egész község és a legsűrűbben szűkség van, legalább minimális segítségre, hogy legalább a jóindulatot megérezzék. Megdöbbenő volt hallani tőlük, amint elmondották, tessék elképzelni, mi lehetett itt, amikor a paraszt otthagya a földjét. Nemkevésbé leverő volt hallani pesszimista kijelentéseiket, nem lesz itt kérem élet, még 10 év múlva sem. Megható volt látni, milyen hálások voltak már azért is, hogy megjelentünk köztük és szóba álltunk velük. Kevés segítséggel útnak lehetne feállani őket, mert 124 iskolásuk részére elesettségükben is teremtettek iskolázási lehetőséget s a templomot is használhatóvá tették.

MOHA

Anyagiakban alig szenvedett kevesebbet, mint Sárkeresztes, minden középülete elpusztult, pedig iskoláját alig egy-két évvel ezelőtt emelte s egyike volt a legmodernebbeknek. Lelkileg viszont sokkal egészségesebbek így jobban nekifogott már az újjáépítő munkának, mint Sárkeresztes. Néhány állatot sikerült beszerezniök és épületeik újjáépítéséhez is igyekeztek anyagot szerezni. Megható volt látni, az összetartást. Templom és iskola a tanítólakással együtt elpusztulva. Az egyszerű lelkészlakás most egyúttal templom, iskola, lelkészlakás és tanítólakás. Emberéletben a gyülekezet vesztesége 12, de nagyon hiányolják a még mindig távollevő 50 főnyi foglyaikat, akiket nagyrészt a polgári lakosságból vittek el.

ABA

Az előbbi kettőnél lényegesen jobb állapotban levő község. Itt már több a panasz, mint a tényleges veszteség és a gyógyulási folyamat sokkal előrehaladottabb. A gyülekezetet nehezen pótolható veszteség érte azáltal, hogy a németek teljesen felrobbantották templomukat, úgyhogy annak még téglanyaga sem használható. Szép új iskolája aránylag könnyen fogja ezt pótolni, inkább lelkészenél³⁷ lenne szükség nagyobb aktivitásra.

SÁRKERESZTÚR

Elég sokat szenvedett a háborútól az egész község, ennek ellenére nagyszerűen haladt a gyógyulás útján. Az egyházi épületek elég tekintélyes károkat szenvedtek, temploma is használhatatlan, de amint a kurátor püspököt üdvözlő beszédében megjegyezte, csak a kézzel csinált templom van romokban, lelki temploma erősebben áll, mint valaha [olvashatatlan szó] presbiterek egyöntetű véleménye szerint, ha két évig békekességben hagyják őket dolgozni, maguk erejéből teljesen talpra állhatnak és mindent újjáépítené-

³⁷ Kulifay László (Garamszentgyörgy, 1878. március 21. – Aba?, 1948?) református lelkipásztor. – Középiskolai tanulmányait a Garamszentgyörgyi Piarista Főgimnáziumban, a Pozsonyi Evangélikus Líceumban valamint a Nagykovácsi Főgimnáziumban folytatta. A Budapesti Református Teológiai Akadémia hallgatója volt 1896–1900 között. Első lelkészképesítő vizsgát 1900. október 15-én, második lelkészképesítő vizsgát 1901. október 16-án Budapesten tett. Negyedéves teológusként Jászkiséren exmisszus tanító-segédlelkész lett 1899. október 1. és 1900. szeptember 1. között. Helyettes lelkipásztori szolgálatot látott el Csákváron 1900. szeptember 1. és 1901. május 24. között, majd Bián 1901. november 1-ig. A Budapest-Kálvin téri Református Egyházközségben segédlelkész volt 1901. november 1. és 1906. szeptember 1. között. Az Abai Református Egyházközség lelkipásztora volt 1906. szeptember 1-től. Lelkipásztorrá szentelték 1907. október 20-án. Házasságot kötött 1906. október 2-án Vargha Ilonával. TtREL 1.8.d. Aba Kulifay László.

nek. Az állatállományban itt is nagy hiányok mutatkoztak, de a magyar parasztot jellemző hihetetlen élni akarással bejárták Zalát és Vast állatokért s mindenüket odaadták, csak hogy egy állatok legyen. Ma már ezen a téren is lényegesen javult helyzetük. Emberéletben elég tekintélyes a háborús veszteségük, de nem a közvetlen háborús cselekmények okozták azt, hanem az azután következő gyilkosságok. Egy tragédiája a községnek az egyke. Egyike az utunkban érintett nem kevés községnek, ahol a földreformról jó véleménnyel voltak.

SZÉKESFEHÉRVÁR³⁸

Csak a lelkésszel³⁹ tudtunk beszélni és az egyházi épületeket tekintettük meg. Különösen szép új iskolája szenvedett súlyos károkat. Annak ellenére, hogy a gyülekezet tagjainak nagyobbik része fixfizetésű, erősen igyekszik helyrehozni az elszendvedett károkat. A gyülekezet belső életéből közvetlen tapasztalás alapján nem kaphattunk képet, de a lelkipásztor véleménye szerint, a lelkiélet is kielégítő. A lelkész el van ugyan ítélve 6 hónapra, de ügye újrafelvétel alatt áll, nyugodtan dolgozik a gyülekezetében. A városi hatóságokkal jól együtt tud dolgozni, különösen kiemelte a polgármestert⁴⁰, aki egyénként református és presbiter.

³⁸ Id. Székesfehérvár polgármesterének 1946. évi jelentése. Székesfehérvár, 1946. december 30. In: CSURGAI HORVÁTH JÓZSEF – ERDŐS FERENC: „Jelszavakkal nem lehet országot építeni” Fejér megye alispánjának és Székesfehérvár város polgármestereinek éves jelentései 1945-1950. Székesfehérvár, 2012., 78-114.

³⁹ Bódás János (Tác, 1905. február 7. – Székesfehérvár, 1987. május 1.) református lelkipásztor, költő. – A Székesfehérvári Református Gyülekezet lelkipásztora volt 1939–1974 között. Új Magyar életrajzi lexikon. Főszerkesztő: MARKÓ LÁSZLÓ, (továbbiakban MARKÓ) 2001–2007. 1.k., 778-779.

⁴⁰ Gáspár János (Érbogyoszló, 1897. ? – Székesfehérvár?, 1975. ?) jogász, polgármester. - Jegyzőgyakornok majd segédjegyző, 1926-tól az Adonyi Já-

SÁRBOGÁRD

Sárkeresztúr után, mintha egész más világba értünk volna. Az emberek ugyan bőségesen panaszkodnak, de sem az épületekben, sem a lakások belsejében, sem az emberek ruházatában nem látzik a háborúnak az a megdöbbentő nyoma, mint a Vértesalja többi gyülekezeteiben. Vértesaljának Tabajd mellett ez a második gyülekezete, ahol a templom belső felszerelése orgonával együttesen maradt. Inkább lelkészével⁴¹ van sok baj. E bajoknak kettős forrása van, az egyik az, hogy az egyházra hagyományozott úri lakot a MADISZ foglalta le és pusztítja, ami miatt a lelkész szembekerült a MADISZ-szal, a másik ok pedig az, hogy 1944. nyarán a lelkész el akarta temetni az ott lezuhant amerikai pilótákat, amit az akkori ottani helyőrségi parancsnok megakadályozott. Ezt a tényt a lelkész bevezette az anyakönyvbe amivel az illető tiszt most az első hadosztály parancsnok, igyekszik lefogatni a lelkészt, hogy az ne tudjon neki ártani.⁴² Most is pünkösdre került csak szabadlábba.

rásbíróságon járásbíró, 1942-ig Székesfehérváron törvényszéki bíró, 1942 és 1944 között magánügyvéd. 1945. március 23-a és április 3-a között a székesfehérvári 21-es bizottság elnöke. Ezt követően április 24-ig az ideiglenes nemzeti bizottság elnöke. Székesfehérvár polgármestere 1945 és 1948 között. Majd 1957-ig ismét ügyvédi irodát tartott fenn. 1945-től 1948-ig a Szociáldemokrata Párt tagja, a székesfehérvári szervezet elnöke. CSURGAI HORVÁTH József – ERDŐS Ferenc im. 23.

⁴¹ Kis Dániel (Vereb, 1880. szeptember 19. - ?,?) református lelképásztor. – Középkolai tanulmányait a Kecskeméti Református Kollégiumban végezte, majd teológiai tanulmányait 1900-1904 között Pápán folytatta.

⁴² Az egyházközség halotti anyakönyvében 1944. március 31-i 11. sorszámú bejegyzést, négy sorszám nélküli adatsor követ. Ezekből megtudható, hogy 1944. április 13-án hunyt el Michael Musike, David H. Springle (19. óra 20 perc), J. B. Kuhns (20 óra 20 perc), L. C. Baunetz (20 óra 20 perc) „repülő katona”, akik mind az USA hadseregének kötelékébe tartoztak. Az esetről rövid elbeszélés is olvasható az anyakönyvben: „Légicsatában, mely Sárbogárd környékén és felett folyt 1944. április 13-án déli órákban. 12 óra 20-kor

CECE

Állítólag sokat szenvedett a harcok alatt és erősen ki is fosztották, de mindebből már alig látszik valami. Rendkívül ügyes lelkésze⁴³, aki nemcsak jó szervező, de egyúttal gazdasági érzékkel is meg van áldva. Szépen összetartja a gyülekezetet és a községet. Szinte hihetetlen volt számunkra hallani, hogy a parókia mennyire ki volt fosztva és tönkre volt téve, miként most oly szépen rendbe van hozva. Pazarul és ízlésesen berendezve, hogy nemcsak nálunk, de akármelyik nyugati államban a díszére válhatnék bármelyik papnak. A templomban úgyszólván az egész gyülekezet ott volt s

két amerikai gépet lelőttek, ezekből ejtőernyővel többen leugrottak kik közül ez a négy lezuhant és meghalt. Egy a felső alapi Aranyosba esett, három Alsószentiváni mellett. Eltemették a Kaszárnya mellett levő keleti temetőnek a délnyugati sarkában, abban a sorrendben amint itt írva vannak. A déli sarokban fekszik tehát Michael Musike, a mellett északra David A Springle, J B. Kuhns és legészakibb részen L. C. Baunetz. [...] alezredes zászlóaljparancsnok nem engedte meg, hogy egyházi szertartásban részesítve temetessenek el. Sárbogárd, 1944. április. 14. Kis Dániel.” A halotti anyakönyv lapaljai bejegyzése a következőről tudósít: „Ezt a négy amerikai katonát egy amerikai misszió 1946. február 19-én exhumálta és [egy] magyar elvitte Budáorsön az amerikai katonai temetőbe. Bejegyzé Kis Dániel, 1946. február 19-én.” Köszönöm dr. Kovács Csongor lelkipásztornak az adatokat.

⁴³ Radics József (Aszód, 1904. április 2. – Cece, 1980. február 25.) református lelkipásztor, esperes. – Középiskolai tanulmányait Kolozsvárott és az Aszódi Evangélikus Gimnáziumban végezte, majd teológiát Budapesten hallgatott 1922-1926 között. Az 1925. év őszi szemeszterében az Erlangeni Egyetem hallgatójaként tanulhatott, majd az 1926. év tavaszi félévében Svájcban. Segédlelkész volt Kiskunlacházán 1926. szeptember 29-től 1927. szeptember 24-ig, Pesterzsébeten 1927. szeptember 24-től 1928. október 30-ig, majd Cecén 1929. szeptember 1-től 1930. január 20-ig, Budapest-Zuglóban 1930. januártól márciusig és Budapest-Kálvin téren márciustól októberig. A Cecei Református Egyházközség lelkipásztora volt 1930. október 22-től. A Vértessaljai Református Egyházmegye esperese 1955-1974 között. TtREL 1.8.d. Cece, Radics József.

jól esett látni a szervezetséget, a hagyományokhoz való szigorú ragaszkodást és az aránylag jó ruházatokat, egyaránt. Állatállománya természetesen még nem érthette el a békeszínvonalát de a legjobb úton van efelé.

KECSKEMÉT

Az egyház és intézményei állapotáról részletes beszámolás mel-
lékelve.⁴⁴ Elég sok a panasz, főleg az iskolák felszerelése csaknem teljesen megsemmisültek, amellet még állandóan rettegni kell a garázdálkodásoktól, úgyhogy a lelkész jelentése szerint Kecskemét felszabadulása óta, több mint 500 ember esett gyilkosság áldozatául.⁴⁵ Az általános életszínvonal csökkenése aránylag nem látszik, amint gyümölcs és szőlőtermelő vidék hamar helyreállhat. Az egyháznál mindenesetre súlyos teherterhelés a földek elvesztése, valamint az a körülmény, hogy a hívek nagyobb része fizetésektelen.

NAGYKÖRÖS

Ugyancsak részletes beszámolót adtak az egyes iskolák és intézmények. Nagyjából ugyanaz a helyzet, mint Kecskeméten, főként szappant kérnek, mert nagyon sok a szappanhányban megrühesedő gyerek.

ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK

Elengedhetetlenül szükséges, hogy kívülálló látogassa meg a gyülekezeteket, mert csak az tudja megállapítani az elpusztultság mértékét. Lehetetlenség a segítyezést azzal a módszerrel folytatni,

⁴⁴ RL A/1b 47/1946 - Kecskeméti egyház helyzetéről jelentés.

⁴⁵ RL A/1c 556/1946 Kecskeméti atrocitásokról jelentés.

hogy minden egyházmegye és minden egyházközség lélekszám alapján megállapított kulcs szerint kapjon a küldeményekből.

Sürgősen szükséges, hogy a legjobban elpusztult gyülekezetek támogatásban részesüljenek. A támogatásnál ruha, cipő, szappan, cukor, ezek mellett főként üveg, bádoglemez és épületfa, a szükséges. A lelkileg megrokkant gyülekezeteken kell legelőször segíteni, hogy önbizalmukat és a jövőben vetett reménységük visszanyerjék.

Örvendetes jelenség, hogy mind a 28 gyülekezetben folyik az igehirdetési és gyülekezeti munka, sőt csaknem mindenütt folyik a tanítás is, ha mégoly primitív körülmények között is.

Külön figyelmet érdemelnek azok a gyülekezetek, amelyek közvetlenül a háború előtt nagy terhek vállalásával építettek új iskolákat és most a háború elpusztította azokat.

Örvendetes jelenség, hogy egy-két kivételtől eltekintve, tetterős és munkabíró lelkészek állnak a meglátogatott gyülekezetek élén s mellettük tiszteletreméltó munkát végző presbitériumok vannak.

Rendkívül fontos lenne, ha az állatállomány pótlására tudnánk akár Don Suisse, akár az [...], akár az Egyházak Világtanácsa révén tenyészállatokat behozni.

3., KIS BOÁZ BIZALMAS LEVELE

RAVASZ LÁSZLÓHOZ,

1946. JÚLIUS 23.

RL A/1b 2898/1946

Főtiszteletű Püspök Úr!

A vértessacsi telepésekkel kapcsolatban – bizalmasan – a következő jelentést teszem.

1945. novemberében feleségemmel együtt több helyen látogatást tettem. Így e látogatások során Szilágyi Balázs 315 hsz. alatti

lakos özv. Bíró Sándornéval együtt kijelentették, hogy a szobában szalmával tüzelnek s a vaskályhát kidobják, mert ide kemence kell. Arra a tanácsomra, hogy a szalmát kár eltüzelni, kell az trágyának, kijelentette, hogy a trágya nem jó a földekre, hanem a kemencében hamuvá lett szalma kell oda. Megjegyzem, hogy az eltávozott sváb kazal számára hagyta a szalmát az udvarban, az említettek lusták voltak kimenni a falu határában levő Csaplári erdőbe fafaragásra, ahol részes favágást hirdetett a község.

Ez időben Piroska József 489 hsz. alatti lakosnál tett látogatás alkalmával magunk láttuk, hogy a hátsó szobát tüzelésre szét-szedték. 14-en voltak a lakásban, közülük Piroska Józsefné volt csak valamennyire felöltözve, a legtöbb majd csaknem teljesen meztelenen. Szalmával fűtöttek s nagy hőség volt a szobában.

Szabó Istvánné – akinek s családjának úgyszólván betevő falatja sem volt, egy gyönyörű női bundát kínált eladásra, mondván, hogy azt az urától tavaly névnap ajándékba kapta.

Több alkalommal hívtak közülük néhányat favágásra, vagy nem jöttek el, vagy 2 köbméter fa felvágásáért 2q40kg búzát és egész napi kosztot kértek, mindaddig, amíg a fa felvágása tart.

Igen sokan eltüzeltek a ház körüli kerítést, mondván, hogy mi-nek az. Keviben sem volt kerítés! Osztró Károly 59 hsz. alatti lakos feltüzelte a hidasokat s állatjait a padlós első szobában tartotta egész télen. Gyenge Imre kijelentette, hogy mihelyt telek-könyvileg nevéen fog állni a ház, szétbontja és helyette olyat épít, mint Túrkevén volt neki. Természetesen sárból.

Kocsis János és Szoboszlai Sándor – előbbi kispesti kifutó, másik Túrkevén fűszerüzletes – kivettek tőlem 12 m. hold földet. Hiába kértem, hogy december 1-én ne vessenek búzát elvetették. A búza alig adott valamit, a rozst pedig bele kell szántani, mert lekaszálni nem lehet. Az egészben az a tragikus, hogy én adtam hozzá a vetőmagot s most az is úszik. De jó tanácsom hiábavaló volt. Az ügyszóhoz hozzátartozik, hogy takarodáskor Szoboszlai

ügy akart javítani a dolgon, hogy más jó minőségű búzáját hordta be, azén rossz búza kévéimet pedig annak a helyére hordatta. Ez az ügy most van kivizsgálás alatt.

1946. júniusában lekaszáltattam a badlachint felesben. Reggelre ellopták. Rettenetes mértékben folynak a lopások. Özv. Szilágyi Sándorné 259 hsz. alatti lakos panaszolja, hogy egy kat. hold burgonyájából alig hagyta meg egyik reggelre mintegy 100 bokrot.

Miután a svábok kitelepítettek, mindenki szabadon választhat magának a határban földet. Feleseim úgy gondolták, hogy az általuk rosszul elvetett kukorica és napraforgó helyett mást választanak és nem tudom rávenni szép szóval sem arra, hogy bekapálják.

Vad Imre 1946. áprilisában bekötözte s bekapálta a szőlőt s kijelentette, hogy most már őszig elvetette a gondját. Mostmár csak szüretel belőle. Mások kijelentették, hogy ők nem úgy csinálják a szőlőművelést, mint ezek a „buta svábok” hanem dróttal kötözik meg s akkor 8-10 évig nem kell. Különben sem kell a szőlőt évenként visszametszeni, mert akkor nem terem sokat.

Annak idején a határban lévő cseresznyét és meggyeket éretlenül szedték le. Most a szőlővel teszik ugyanezt. Az éretlen szőlőből akarnak ecetet csinálni. Kénytelen volt a falu bírása internálással fenyegetőzni. Göbölös Sándor panaszodik, hogy nagy tábla foghagymáját és vöröshagymáját ellopták. Én magam is élek ezzel a panasszal. Este még megvolt gyönyörű nagy vöröshagyma táblánk, közelben sem volt olyan szép, reggelre hült helyét láttuk.

Egyik presbiter közli, hogy Bodó nevű telepes felszedte a padlót, és gerendákkal együtt feltüzelte. Most pedig új ház kiutalása érdekében jár a KFB nyakára. Hogy nem akarnak adni, azzal fenyegetőzik, hogy „mindenkit internáltat”. Draxler suszter házában lakók a padlásdeszkát felszedték, kéményt ledöntötték s belőle tyúkólat csináltak. Nagy nevezetű kijelentette, hogy minek neki a

három szoba, melegebb lesz a tizenegy gyermeknek az egy szoba, ő azt úgyis lebontja.

Ki kellett jelölni a határban a földeket, melyik föld kié. A bennszülött magyarok gabonátábláiból kidobták a névtáblákat és elkezdtek aratni, persze saját névtábláikat rakták le helyette. Özv. Dobozi Lajosné kiment atyjával és leányával aratni a határba, hogy egy szem gabonát se kelljen másnak kiadni. Learatva találta a gabonáját s kéri a kat. holdankénti 75 kg. gabonaaratórészt tőlük.

Az összes zöldbabunkat ellopták egyik éjjel.

Egyik vasárnap reggelre a Vértesacsán maradt, ki nem telepített Horn boltos padlására felmentek telepések s amikor a házigazda felelősségre vonta őket, késsel, villával szurkálták. Kijöttek a rendőrök s nekik azt felelték, hogy nem akartak ők elvinni semmit sem, csak szét akartak nézni. A rendőrök e naiv válasz után szabadon engedték őket.

Mióta a sváb szarvasmarha állomány a telepések kezén van (kb. másfél hónap óta) a következő körforgás történik: volt uradalmi magtárban lévő volt uradalmi kukoricát kiosztották az „igényjogosultaknak” – tehát a telepéseknek. Erre fel a legközelebbi vasárnap „szöget nyelt egy tehén”. Az „igényjogosultak” kilónként 15. kukoricát kaptak. Ez a kukoricamennyiség a magtárba került, ahonnan ismét kiosztásra került. Jött a következő szombat. Csodálatos módon megint szöget nyelt egy tehén, amit a kiosztott kukoricán megvehettek az „igényjogosultak”. Megint magtár, megint szöget nyel a tehén, az igényjogosultak húshoz jutnak. Ez járja már mostmár nyolc alkalommal. Persze e körforgásba malac is kerül. Mindenesetre ez a népuralom – már hogy nem akarom azzal a jellegzetes idegen szóval kiírni.

A telepéseknek azonban már előbb is jólment. Dankó Mihály a december 30-án érkezett csoporttal került Acsára. Másnap 200 kilós disznót vágott, 28 vendége volt, köztük Kovács József, aki

8 gyermekkel s második feleségével jött Acsára. Az első perli, a harmadik aznap érkezett meg, a negyedik pedig körözteti. De a Dankó Mihály féle lakomán kijelentette, hogy kár volt neki elhozni ezt a nyolc gyerekes asszonyt, mert „micsoda partit csinálhatna most Acsán!”.

A sváb vagyomból meggazdagodottak volna, rengeteg állatot hoztak, igen sokat eladtak, de bor nélkül egyetlen darabot sem lehetett venni. Általában „reakciós” megállapítás az, a kitelepített sváboknak előbb lesz ott kint Németországban nagyobb vagyonuk, mint itt a sváb vagyona beült „újjgazdáknak”.

Egyházunknak volt gabonamagja. A svábok közül kb. 55q-val tartoztak olyanok, akiket kitelepítettek. Ezt a gabonamennyiséget hiába követeli az egyház, nem adják meg, mondván, hogy itt már minden az övék és ők nem fizetnek senkinek sem.

A túrkeviék 90%-a református, de egyházi szempontból hasznavehetetlenek. 7 házasságkötés közül egy jött el a templomba esküdni, egyet a tanúsítvánnyal együtt elküldött a jegyző s amikor kértem, hogy meg akarnak aztán esküdni, azt felelték, „hogy nem éppen azért jöttek...” Szép szóval aztán rávettem őket, hogy rendes ember Istentől is kér áldást házasságkötésére.

Özv. Bíró Sándornének kiutalták egy hasas tehenet. Az utolsó napig fejte s ennek következtében a borjú harmadnapos korábban elhullott. Másnap befogták a tehenet s a tehén is kimúlt pár nap múlva.

Gyülekezetem régi lakossága dolgos, munkás földműves társaság. Elhitették velük, hogy ezeket a falu csúfjára telepéseket én hoztattam ide. Még máig sem tudom ennek ellenkezőjéről meggyőzni őket. A telepések pedig vallástalanok. Így az egyházi munka részemről igen nehezen s főképpen eredménytelenül folyik. Miért is cserére határoztam el magamat, ha az is egyáltalán lehetséges.

Hallottam olyan telepesről, aki elment szántani ekevas nélkül, másik órákig szántott eke taliga nélkül. Ha a régi egyháztagjaim

tanítani akarják őket, az a válasz: „ne tanítsa őket reakciós kiszagda, tudják ők, mit kell csinálni.”

A Nemzeti Bizottság Elnöke Adorján Gyula körzeti kommunista titkár, aki egyik nap Acsára költözött s a másik nap már elnök lett. Ő bujtogatja az ittenieket. Egyébként gánti bányász volt. S jellemző, hogy a gánti bányások igen kevesen vannak, akik vannak, azok pedig agítálnak. Túrkeve, Mezökövesd, Szászfá, Szentistván, Örkény telepesei mind rá hallgatnak.

Igen nehéz a helyzet s itt Vértesacsán minden lehet, csak éppen nem országépítés. Bár vizsgáztatnak azzal bennünket, hogy valamikor az acsai és a solymári telepések is Bécs utcai nőiből kerültek ki, Ausztráliát pedig annak idején fegyencekkel telepítették be. De ez a mostani időre egyáltalában nem vizsgáztató, sőt inkább lehangoló, amikor a munkás, dolgos kezek helyett dologtalan renyhék kerülnek a földhöz, akik belátható ideig nem is fognak dolgozni, mert hiszen bizonyos helyről (!) állandóan kapják a más szájából elvett eledelt.

Nagyon kérem főtiszteletű Uramat, mivel e levélben a nagyobb bizonyítás kedvéért nevekkel is szolgáltam, levelemet igen bizalmasan kezelni.

Vagyok főtiszteletű Uramnak életére és minden munkájára Isten gazdag áldását kívánva, szolgálatra kész tisztelettel,

Vértesacsá, 1946. július hó 23-án
Kis Boáz lelkipásztor.

Ráday Gyűjtemény
Felelős Kiadó: Berecz Ágnes
Nyomdai előkészítés: Fekete Sas Kiadó
Készült az OOK-Press Kft.
veszprémi nyomdájában
Felelős vezető
Szathmáry Attila
ISBN 978 963 8299 17 8
ISSN 0238 5082

THE UNIVERSITY OF
MICHIGAN LIBRARIES
300 N ZEEB RD
ANN ARBOR MI 48106-1500
TEL: 734 763 1000
WWW.LIBRARIES.UMICH.EDU

